

T.C
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
DOKTORA TEZİ

**TÜRKİYE'DE İŞÇİ HAREKETLERİNİN
TARİHSEL GELİŞİMİ (1800-1870)**

89327

Birten ÇELİK

Danışman: Prof. Dr. Fevzi DEMİR

İZMİR-1999

**T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**

Doktora tezi olarak sunduğum “Türkiye’de İŖçi Hareketlerinin Tarihsel GeliŖimi (1800-1870)” baŖlıklı alıŖmamın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı dűŖecek bir yardıma baŖvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Bibliyografyada gűsterilenlerden oluŖtuđunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmıŖ olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

21.5.1999

Birten ÇELİK

TUTANAK

Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsünün ...../...../1999 tarih ve ..... sayılı toplantısında oluşturulan jüri, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin ..... maddesine göre Doktora Öğrencisi Birten ÇELİK'in "Türkiye'de İşçi Hareketlerinin Tarihsel Gelişimi (1800-1870)" konulu tezi incelenmiş ve aday ...../...../1999 tarihinde, saat ..... 'da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra ..... dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerince sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin ..... olduğuna oy ..... ile karar verildi.

BAŞKAN

ÜYE

ÜYE

**E.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**

YÜKSEK ÖĞRETİM KURULU DÖKÜMANTASYON MERKEZİ

TEZ VERİ GİRİŞ FORMU

Yazarın

Soyadı : ÇELİK Merkezimizce Doldurulacaktır

Adı : Birten

Kayıt No

TEZİN ADI

TÜRKÇE : Türkiye’de İşçi Hareketlerinin Tarihsel Gelişimi (1800-1870)

YABANCI DİL : The Historical Developments of The Labor Movements in Turkey
(1800-1870)

TEZİN TÜRÜ Yüksek Lisans Doktora Doçentlik Tıpta Sanatta
Uzmanlık Yeterlik

X

TEZİN KABUL EDİLDİĞİ

Üniversite : Dokuz Eylül Üniversitesi

Fakülte :

Enstitü : Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü

Diğer Kuruluşlar :

Tarih :

TEZ YAYINLANMIŞSA

Yayınlayan :

Basımevi :

Basım Tarihi :

TEZ YÖNETİCİSİNİN

Soyadı, Adı : DEMİR, Fevzi

Ünvanı : Prof. Dr.

TEZİN YAZILDIĞI DİL : Türkçe

TEZİN SAYFA SAYISI : 132

TEZİN KONUSU (KONULARI)

Türkiye’de İşçi Hareketlerinin Tarihsel Gelişimi (1800-1870)

TÜRKÇE ANAHTAR KELİMELER

1. İşçi
2. İşçi Hareketleri (1800-1870)
3. Türkiye

İNGİLİZCE ANAHTAR KELİMELER

1. Labour
2. Labour Movements (1800-1870)
3. Turkey

1. Tezimden fotokopi yapılmasına izin vermiyorum.

2. Tezimden dipnot göstermek şartıyla bir bölümünün fotokopisi alınabilir.

3. Kaynak gösterilmek şartıyla tezimin tamamının fotokopisi alınabilir.

Yazarın imzası

ÖZET

Türkiye’de işçi hareketlerinin başlangıcı konusunda, kesin bir tarih vermek mümkün görünmemektedir. Yakın döneme kadar, Beyoğlu Telgrafhanesi işçilerinin 1872’de gerçekleştirdikleri eylemlerin, Türkiye’deki ilk işçi hareketi olduğu sanılıyordu. Oysa, Türkiye işçi hareketlerine yönelik yapılan araştırmalar, 1872’deki eylemin, Türkiye işçi hareketleri içindeki gelişmelerden sadece biri olduğunu ortaya koydu. Bu bilgi doğrultusunda, Türkiye’deki arşivlerde yapılacak yeni araştırmaların, 1872 öncesi ve sonrasında gerçekleşen başka işçi hareketleri ile ilgili bilgileri ortaya çıkaracağı da mümkün görünmektedir. Nitekim, yakın dönemde yapılan araştırmalar, Türkiye’de 1500’lerde bile inşaat işçilerinin ücretlerinin iyileştirilmesi için harekete geçtiklerini gösteren bilgileri ortaya çıkarmıştır. Bununla birlikte, 1826’da bir kale inşaatı işçilerinin ücretlerine zam yapılması, 1862’de de Elbisehane-i Askeri’de çalışan işçilerin hem ücretlerinin ödenmesi hem de zam yapılarak ödenmesini sağlamak için iş bırakma eyleminde buldukları kanıtlanmıştır. Böylece, araştırmalar ışığında, Türkiye işçi hareketlerinin tarihsel gelişiminde 1872 öncesi makina kırıclığı ve diğer işçi eylemlerinin, 1872 sonrasındaki işçi hareketlerini yönlendirmedeki öncü rolü ortaya konulmuştur.

ABSTRACT

It does not seem probable to mark the beginning date of labour movements in Turkey. Generally, the claims of the researchers of this topic is that actions started approximately in 1872. However, current researchs have proven that labour movements took place in Turkey prior to this date. As a matter of fact, it is now known that construction workers went on a strike for an increase in their wages as early as the 16th century.

There were several cases where workers went on strikes in the early 19th century, again mainly for a raise in wages. A significant aspect of these strikes is that they all concentrated on payments of the workers rather than improvements in social security benefits. Nevertheless, the fact that these strikes were not directly related to industrialization and were movements which developed as a natural consequence events is a pertinent point of this study covers. Hence, although not thoroughly organized movements, the strikes of pre 1872 served as samples and guides for later actions of the kind.

ÖNSÖZ

Türkiye’de, işçi tarihi çalışmaları, 1930’lardan itibaren başlamış ve günümüze kadar, iktisatçılar, sendikacılar ve sendikalar, siyaset bilimciler, sosyologlar, gazeteciler, tarihçiler, bireysel araştırmacılar, akademik çevreler ile çeşitli kurumlar tarafından sürdürülmüştür. Bu çalışmalarda, işçi hareketleri, gerek Osmanlı İmparatorluğu gerekse de Türkiye Cumhuriyeti tarihi içindeki gelişmeleri ile ele alınmıştır. Osmanlı İmparatorluğu döneminden başlatılan Türkiye işçi hareketleri çalışmaları, arşiv kaynaklarının yeterince değerlendirilememesi ve işçi ve işçi hareketleri tanımlarındaki farklılıklara bağlı olarak, büyük ölçüde, sanayi işçileri ve onların 1872’de gerçekleştirdikleri iş bırakma eylemleri etrafında yoğunlaşmış, sanayi öncesi ve sanayi dışında çalışan işçi yapısı ve iş bırakma eylemlerini gözden kaçırmışlardır. Bu tür çalışmalar, Türkiye işçi hareketlerindeki tarihsel gelişiminde boşluklar bırakmıştır. Türkiye işçi hareketlerinin tarihsel gelişimindeki bu eksikliği giderecek önemli bilgiler, Osmanlı İmparatorluğu üzerine yapılmış sosyo-ekonomik tarih çalışmalarında ve gerek Türkiye’deki gerekse Türkiye’yi yakından gözlemleyen devletlerin arşivinde bulunmaktadır. Özellikle, Türkiye’deki işçi hareketlerinin tarihsel gelişimini incelemek için bakıldığında, Osmanlı İmparatorluğu’ndan günümüze kadar uzanan dönemdeki her türlü bilgileri içeren T.C Başbakanlık Arşivi büyük önem taşır. Buradan yola çıkılarak hazırlanan çalışmalarda, Türkiye İşçi Tarihi’ne ışık tutacak 1800’ler ve öncesi dönem Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşanan işçileşme sürecini gözlemlemek mümkündür. Bu süreçte ortaya çıkan işçiler; toprak ya da tarım işçileri, loncalara bağlı olarak çalışan ücretli zanaatkarlar, devlet için üretim yapan sanayi kuruluşları; tersaneler, madenler, fabrikalar, ulaşım ve haberleşme işlerinde çalışanlar ile 19.yüzyılda kurulan özel şahıslar ya da şirketlere ait fabrikalar, madenler ve diğer işyerlerinde çalışanlardan oluşmaktadır. Bununla birlikte, arşivde yer alan belgelerden çalışanların, zaman zaman ödenemeyen ve enflasyon karşısında satın alma ücü azalan ücretlerinin arttırılması için eylem yaptıklarına ilişkin bilgilere de ulaşmak mümkündür. Belgelerde yer alan bilgilere göre, işçi eylemleri, herhangi bir cemiyet ya da

organizasyonun yönlendirmesiyle veya örgütlemesiyle değil, kendiliğinden ortaya çıkan eylemler olmuştur. Ancak bu eylemlerden, özellikle 1872 öncesinde gerçekleştirilenlerin büyük çoğunluğu, araştırmacıların birçoğunun sanayi dışı işçileri işçi kabul etmemesi ve arşiv kaynaklarının yeterince değerlendirilememesinden dolayı bilinmemektedir.

Değınilen sorunlara bir ölçüde ışık tutulabilmesi için, 1872 öncesi işçi hareketlerinin tespit edilmesi gerekmektedir. Bu tespit çalışması, bir ölçüde Türkiye’de işçi hareketlerinin 1800-1870 arasında kaydettiğı gelişmeleri ortaya koymak açısından önemlidir. Bu çalışma, Türkiye işçi hareketlerinin tarihsel gelişimini bir kez daha gözden geçirmek ve bu tarihi gelişimde 1800-1870 arasında gelişen işçi hareketlerinin varlığını ortaya koymak amacıyla hazırlanmıştır. Çalışmada, “Türkiye’de İşçi Hareketlerinin Tarihsel Gelişimi (1800-1870)” başlığının kullanılması, özellikle T.C Başbakanlık Arşivleri’nde Türkiye ile ilgili belgelere daha rahat ulaşılabilmesi ve 1872 öncesinde de işçi hareketlerinin olabileceğini göstermek amacıyla kaynaklanmıştır. Çalışma hazırlanırken, T.C Başbakanlık, Osmanlı Arşivi’nde 1800-1870 arasında gerçekleşen işçi hareketlerini içeren belgeler ile Türkiye işçi hareketleri ile ilgili yazılmış kitaplar, makaleler, ansiklopediler ile kısmen Tasvir-i Efkar gazetesindeki bilgilerden yararlanılmıştır. Bunlara ilaveten, İngiltere’de kısa süreli araştırma olanağına sahip olduğum İngiliz Dışişleri Bakanlığı Arşivi’nde (Public Record Office) bulabildiğim belgeler, British Library’de bulunan kitaplar ve el yazmaları ile Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi’nden elde edilen kaynaklar da bu çalışmada kullanılmıştır. Bu kaynakların ışığında, giriş ve beş ayrı bölümde Türkiye’de işçi hareketlerinin 1800-1870 arasındaki gelişimi incelenmiştir.

Birinci bölümde, çalışmaya temel oluşturması açısından, genel anlamda işçi ve işçi hareketleri kavramları, lonca, makina kırıcılığı, sendika, grev ile esnafın tanımları yapılmış ve Türkiye’de işçi sınıfının doğuşu ve Türkiye’de “işçi” için kullanılan kavramlar ele alınmıştır. İkinci bölümde, 19.yüzyıl ve sonrasında Türkiye’deki işçi hareketlerinin gelişiminde etkili olan sosyo-ekonomik gelişmeler işlenmiştir. Üçüncü bölümde ise, 1800’lü yıllarda işçiler ve çalışma alanları ile çalışma koşulları genel olarak ele alınmıştır. Dördüncü bölümde de, 1800-1870 döneminde Osmanlı İmparatorluğu yöneticilerinin

işçileri görevlendirirken ve işçilere ücret ödenirken izlediği yöntemler, T.C Başbakanlık, Osmanlı Arşivi'nden elde edilen belgeler ışığında sunulmuştur. Beşinci bölümde ise, Türkiye'de 1800-1870 döneminde gelişen işçi hareketlerinden arşiv belgelerine yansıyanlar değerlendirilmiştir.

Yukarıda sunulan bilgilerle hazırlanmış olan bu çalışmanın ortaya çıkmasında, büyük desteklerini gördüğüm hocalarıma teşekkür etmek istiyorum. Öncelikle, danışmanlığımı kabul ederek, tezin hazırlanmasında yönlendiriciliğiyle destek veren danışmanım, hocam Prof.Dr.Fevzi Demir'e, her zaman yakın ilgisiyle çalışmalarımı destekleyen hocam Prof.Ergün Aybars'a, varlığı ile beni mutlu eden ve her türlü destekleriyle eğitimimde ve bütün çalışmalarında yol gösterici olan hocam Prof.Seçil Karal Akgün'e şükran borçluyum.

Hocalarımla birlikte, bu tezin başlangıcından sonuçlandırılmasına kadar uzanan süreçte, araştırmama başlarken beni verdiği bilgilerle yönlendiren, Sayın Kurthan Fişek'e, Prof.Mesut Gülmez'e, Prof. Donald Quataert'e, Yavuz Selim Karakışla'ya, T.C Başbakanlık Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivi çalışanlarına, tez konumuyla ilgili İngiltere'de araştırma yapabilmem için 1997 yılında Skilliter Bursu'nu (Skilliter Award) veren Cambridge Üniversitesi, Newnham College'e bağlı Skilliter Center'a, İngiltere'ye giderken katkı sağlayan ODTÜ Mezunlar Derneği ile British Airways'e ve Cambridge'deki araştırmalarımdayardımcı olan Dr.Kate Fleet'e, Londra'da kaldığım Methodist International House yöneticisi Suzan Nortway ve MIH çalışanlarına, tezimi hazırlarken her türlü desteğini gördüğüm, Dr.Tülay Alim Baran, Mualla Koloğlu, Dr.Yücel Kabapınar, Dr.Müslüme Şen, Dr.Günver Güneş, Necmiye Şaşmaz ve Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü'ndeki bütün çalışma arkadaşlarıma, Doç.Dr.Ceyhan Kayran, Onur Yıldırım, Günsıray Koşun, Neşe Alkan ve ODTÜ'deki bütün arkadaşlarıma, emeği geçen herkese ve aileme teşekkür ediyorum.

Birten ÇELİK

1999/ ANKARA

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	I
İÇİNDEKİLER	IV
GİRİŞ	1
I. BÖLÜM: İŞÇİ VE İŞÇİ SINIFI KAVRAMLARI	9
A- İşçi Kavramı ve Tanımı	9
B- İşçi Sınıfı Kavramı ve Tanımı	11
C- İşçi Hareketi ve İşçi Hareketi İle İlgili Kavramlar	12
1- “İşçi Hareketi” Kavramı	12
2- Lonca	14
3- Makina Kırıcılığı (Luddisme)	21
4- Grev	23
5- Sendika	26
D- Türkiye’de İşçi ve İşçi Sınıfı’nın Doğuşu	30
1- Türkiye’de İşçi’yi Tanımlamak İçin Kullanılan Kavramlar	31
a- Amele	31
b- İrgat	32
c- Rençber	33
d- Esnaf ve İşçi-Esnaf İlişkisi	34
II. BÖLÜM: TÜRKİYE’NİN SOSYO-EKONOMİK YAPISI (1800-1870)	36
A- Tanzimat Öncesi Dönem	36
B- Tanzimat Dönemi	42
1- Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması (1838)	47
2- Arazi Kanunnamesi (1858)	50
3- Islah-ı Sanayi Komisyonu (1863)	54

III. BÖLÜM: TÜRKİYE'DE İŞÇİLER VE ÇALIŞMA ALANLARI (1800-1870) ... 58

A- Tarım İşçileri	64
1- Pamuk İşçileri	67
B- İnşaat ve Yapı İşlerinde Çalışan İşçiler	72
C- Evlerde Üretim Yapan İşçiler (Putting Out Sistemi)	74
D- Sanayi Alanında Çalışan İşçiler	76
1- İpek İşçileri	77
2- Dokuma Fabrikalarında Çalışan İşçiler.....	79
3- Tersane İşçileri.....	81
4- Maden İşçileri	82
E- Ulaşım ve Taşımacılık İşinde Çalışan İşçiler	87
1- Hamallar	90
2- Demiryolu İşçileri	92

IV. BÖLÜM: TÜRKİYE'DE İŞÇİ ÇALIŞTIRMA VE ÜCRET (MAAŞ) ÖDEME POLİTİKALARINDAN ÖRNEKLER (1800-1870) 96

A- İşçi Çalıştırma Politikaları	96
B- Ücret Belirlemede ve Ödemede Uygulanan Politikalar	101

V. BÖLÜM: TÜRKİYE'DE İŞÇİ HAREKETLERİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ

(1800-1870) 105

A- Türkiye'de 1800-1870 Dönemi İşçi Hareketleri	109
1- Kal'a-i Tis'a (Dokuzuncu Kale) İnşaatı İşçilerinin İş Bırakma Eylemi	112
2- Elbisehane-i Askeri İşçileri'nin Eylemleri	113

SONUÇ .....

118

EKLER .....

123

BİBLİYOGRAFYA .....

126

GİRİŞ

Türkiye’de işçi tarihi çalışmaları, 1930’larda başlatılmıştır.¹ Ancak, işçi tarihi çalışmalarındaki gelişme, 1950’ler ve 1960’larda gerek üniversitelerde “çalışma ekonomisi”ne ilişkin konferanslar gerekse de sendikalar ve çeşitli kuruluşların başlattığı çalışmalar ile elde edilmiştir. Bu çalışmalarla birlikte, Osmanlı tarihi çalışmalarının da, Türkiye işçi hareketlerinin ortaya çıkarılmasında büyük katkısı olmuştur. Osmanlı sosyal ve ekonomi tarihi konusundaki çalışmalar,² Türkiye işçi tarihi çalışmalarının, alt yapısının kurulmasında katkı sağlamıştır. Zaten, Osmanlı sosyal ve ekonomik konulardaki araştırmaların artması,³ bir ölçüde işçi tarihi çalışmalarının gelişmesinde de etkili olmuştur. Bu doğrultuda, özellikle 1980’lerden itibaren Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi Türkiye işçi tarihi konusundaki yayınların da sayısı artmıştır.

Türkiye işçi tarihi çalışmaları konusunda kaydedilen ilerlemelere karşın, Türkiye işçi hareketleri tarihi yeterince ele alınmış değildir. Özellikle, 19.yüzyıl ve öncesine ilişkin çalışmaların yetersizliği, Türkiye işçi tarihinin bütünüyle ortaya çıkarılmasını

---

¹ Türkiye’de işçi tarihi ile ilgili öncü çalışmalar; Hüseyin Avni Şanda ile başlamış, Şanda’yı, Lütfi Erişçi, Hikmet Kıvılcımlı, Kemal Sülker, Oya Sencer, Kurthan Fişek, Sina Çıladır, Y.N.Rozaliev, A.Şnurov, Dimitır Şişmanov ve Donald Quataert’in çalışmaları izlemiştir.

² Osmanlı sosyo-ekonomik tarihi üzerine çalışarak, Türkiye işçi tarihine katkı yapan çalışmaların öncülerini de şöyle sıralayabiliriz; Mustafa Akdağ, Ahmet Refik, E.M Earle, E. Engelhardt, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Ömer Lütfü Barkan, Enver Ziya Karal, Halil İnalçık, H.A.R. Gibb ve H.Bowen, Niyazi Berkes, Bernard Lewis, Gabriel Baer, Ömer Celal Sarç, Gündüz Ökçün, Tefik Çavdar, Charles Issawi, Stanford Shaw, Şevket Pamuk, Orhan Kurmuş, Huricihan İslamoğlu, Suraiya Faroqhi, Çağlar Keyder, Zafer Toprak, Reşat Kasaba.

³ “Sonraki çalışmaların geniş bir merkezi varken işçi ve işçi sınıfının tarihi, kendi alanında ilk olgunlaşma döneminde 1960’larda yazıldı. İşçiler ve işçi sınıfı tarihi çalışmaları, 1960’ların ortalarında yaygınlaşmaya başladı, örneğin; Haupt, Velikov, Tunçay ve Sencer 19. ve 20. yüzyıl Osmanlı işçileri üzerine çalıştılar. Bu konuda çalışma yapanlardan biri de, Gabriel Baer’dir.” Bkz.Donald Quataert,“Labor

geciktirmiştir. Bu gecikmede, Türkiye işçi hareketlerini incelerken Osmanlı İmparatorluğu dönemine yapılan göndermelerde, işçi hareketlerinin 19.yüzyılın ikinci yarısında, bir ölçüde sanayinin kurulmasıyla ortaya çıkmış gibi sunulması da etken olmuştur.⁴ Bu sunuş biçiminde, çalışma yöntemleri etkili olmuştur. Çalışmalarda izlenen genel yöntem, Türkiye işçi tarihinin gelişimindeki özgünlüğü gözardı ederek, Avrupa işçi tarihine uyarlayarak yazmak girişimleridir. Öte yandan, işçi tarihi çalışmalarının, birinci el kaynaklara dayanmadan teorik düzeyde açıklanmaya çalışılmış olması da, bu yöntemlerin bir diğer yönüdür. Bu çerçevede hazırlanmış işçi tarihi çalışmalarının ortaya koyduğu sonuç, Türkiye işçi hareketlerinin, Türkiye'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun geç gelişmişliği ile orantılı olarak geç gelişmişliğidir. Ancak, bu yaklaşımlar, Türkiye işçi hareketlerinin tarihsel gelişiminde boşlukların doğmasına yol açmıştır. Bunların giderilmesi, ancak Türkiye işçi hareketleri tarihine, Osmanlı İmparatorluğu'nun hüküm sürdüğü dönemlerden bugüne kadar uzanan süreçteki özgünlüğü içinde bakılarak mümkün olabilecektir. Türkiye'de bulunan devlet arşivleri ile bunların dışındaki diğer arşiv ve kaynaklar bu konuda gerekli yardımları ulaşılabildiği ölçüde sunabilecektir. Donald Quataert'in bu konudaki girişimleri örnek alınabilir.⁵

Türkiye işçi tarihi çalışmalarında öncü olan Hüseyin Avni Şanda bu konuda çalışma yapılmasının gereğine işaret ederek şöyle demektedir; “çok az incelenmiş kapalı bir alan olan memleketimizin işçi tarihine göz atmamız da gerekir. Şüphesiz, böyle bir tarihin ana hatlarını bile çizmek, kapitalizmin etkisi altında işçileşme olaylarına bakmak, başlı başına bir konudur...”⁶ Türkiye işçi tarihi üzerine önemli çalışmaları olan

---

and Working Class History During the Late Ottoman Period C.1800-1914”, **Workers, Peasants and Economic Change in the Ottoman Empire 1730-1914**. İstanbul;The Isis Press, 1993, ss.185-186.

⁴ “...bağımlı çalışanlar, tarih içerisinde, başka bazı gelişmelerin türevi olarak ortaya çıkmışlardır. Bu kitlenin ortaya çıkışının temelinde, sanayileşme olgusunun olduğunu görmekteyiz. Ücretliler, diğer ülkelerde olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda da, sanayileşmenin bir sonucu olarak ortaya çıkmışlardır. Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayileşme olgusu ile ve buna bağlı olarak bağımlı çalışanlar kitlesinin doğuşu ile ilgilendiğimiz zaman, konuyu 1850'lerden itibaren ele almak, yeterli olacak gibi görünmektedir...” Bkz. Ahmet Makal, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri:1850-1920**, Ankara;İmge Yayınevi, 1997, ss.130-131.

⁵ “Emek tarihi açısından, demiryollarından hizmet sektörüne ve tekstil işletmelerine kadar birçok özel ve kamu şirketinin tutmuş olduğu kayıtların işçilerin yaşamları hakkında son derece zengin bilgiler sunacağı açıktır.” Bkz.Donald Quataert &Nadir Özbek, “Ereğli Kömür Madenleri” **Tarih ve Toplum**, Cilt.31, Sayı.181, Ocak 1999, s.12.

⁶ Hüseyin Avni Şanda, **1908 İşçi Hareketleri**, Gözlem Yayınları, ss.9-42, s.18.

Yıldırım Koç da, işçi tarihine bakarken ‘kahramanlar’ ve ‘hainlerin’ aranması yerine, öncelikle gelişmelerin saptanması ve daha sonra da nedensellik üzerinde durulması gereğine işaret ederek “.. İşçi sınıfı tarihine ağırlıkla determinist bir yöntemle bakmanın, sınıfın iç dinamiklerinin kavranabilmesi açısından daha yararlı” olabileceğini ve çalışmalarında “...Siyasal iktidarın çıkardığı kanunlarla belirlediği tanımlara göre işçi sınıfı tarihi yazmanın...” çok önemli bir hata olduğuna inanarak, “işgüçlerinden başka satacak birşeyleri olmayanlar işçi sınıfını oluşturur” gibi bir tanımla hareket ettiğini söylemektedir.⁷ Türkiye işçi tarihine nasıl yaklaşılması gerektiği sorununa, Şehmus Güzel de ; “Son yıllarda birinci elden kaynaklara dayanan araştırma ve çalışmaların çoğaldığını sevinerek gözlemliyoruz....Batı ülkeleriyle karşılaştırmalar zorlanmamalı ve ancak gerektiğinde yapılmalıdır. Ve bu biçimde bile ‘kantarın topu’ kaçırılmamalı, Türkiye’nin kendine özgü nitelikleri unutulmamalıdır. Türkiye’de işçi hareketi tarihini ve onun iç dinamiklerini anlamak için İslam dünyası ülkeleri ile üçüncü dünya ülkelerinin deneyim ve tarihleriyle yapılacak karşılaştırmalar daha yararlı olmaya adaydır. Bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu’ndan günümüze devletin toplumsal hareketi(e) karşı belli bir politikası olduğu ve bu politikanın kimi görece özgür ve kısa dönemlere karşı baskıcı niteliği, devletin işçi hareketine ‘zabıta olayı’ gözüyle baktığı ve onun sosyalist hareketle birleşmesinden, işbirliği yapmasından feci bir biçimde korktuğu unutulmamalıdır.”⁸ şeklinde bir yorum getirmektedir. Yukarıdaki bu değerlendirmeler ışığında yapılacak çalışmalar, Türkiye’nin işçi tarihindeki boşlukları gidermede büyük ölçüde yararlı olabilecektir.

Türkiye işçi hareketleri tarihinin nasıl çalışılması gerektiği konusundaki önerilerle, 1800-1870 yılları arasındaki işçi hareketlerinin gelişimine bakmak için öncelikle var olan bilgileri değerlendirmek gerekiyor. Bu bilgiler, ‘işçi’nin tanımı ve Türkiye’de ‘işçi sınıfı’nın doğuşuna ve hangi koşullarda geliştiği ve şekillendiğine ilişkin kaynaklara ulaşarak verilebilir. İşçi tanımı yanı sıra, onun haklarını elde etme mücadelesi olan ‘işçi hareketleri’ kavramının açıklanması ve işçi hareketleri içinde de, makina kırıcılığı(luddism), sendika ve grevlerin rolünün belirlenmesi de aydınlatıcı olacaktır. Türkiye İşçi Hareketleri’nin özgünlüğünde görülen sosyo-ekonomik yapı,

⁷ Yıldırım Koç, *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihinden Yapraklar*, İstanbul; Ataç Yayınları, 1992, s.15.

çalışma koşulları ve lonca gibi kurumların da sunulması, 1800-1870 arası dönemin, Türkiye işçi hareketlerinin tarihsel gelişimindeki kendine özgünlüğünü ortaya koymada yerinde olur.

Güvenilir bir işçi tarihi çalışması için, arşiv kaynakları dışında da kaynaklara gerek vardır. Örneğin bir yorumda, arşiv kaynaklarının yetersizliği nedeniyle araştırmacıların, devlet veya onunla bağlantılı olan loncalar ve dini vakıflar gibi organizasyonlar üzerinde yoğunlaştıkları yer almaktadır.⁹ Neden olarak da, hem devlet hem de lonca kayıtlarının, olayları standart, yani asıl gerçekleştiği şekliyle değil de, nasıl olması gerektiği gibi bilgilerle sunmaları gösterilmektedir. Bununla birlikte, Türkiye'deki işçilerin, Cumhuriyet öncesinde Osmanlı İmparatorluğu döneminde, genellikle bir problem yarattıklarında veya normları zorladıklarında dikkate alındıkları ve belgelere yansıtıldıkları dile getirilen görüşler arasındadır.¹⁰ Bu çerçevede, arşiv malzemelerinin yönlendirmesiyle, sürekli devlet merkezinin kontrol alanı içinde bulunan ve ülke ekonomisinde önemli rol oynayan şehirli emekçiler dikkate alınmış ve işçi kabul edilmiş, şehirli olmayan emekçiler ise, işçi olarak kabul edilmemiştir. Çalışan kadın ve çocuk işçiler de aynen şehirli olmayan işçiler gibi çoğu kez dikkate alınmayarak, işçi olarak kabul edilmemiştir.¹¹ Araştırmacılar da devletin yaklaşımını benimseyerek, şehirlerde çalışmayan işçiyi gözardı etmiş, şehirlerde büyük işyerlerinde -ki çoğu kez bu sanayi alanındaki işyerleri olmuştur- çalışan işçileri ve eylemlerini dikkate almıştır.

Türkiye işçi tarihi çalışmalarında yukarıda sunulan bu sorunların çözümlenmesi için, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi Türkiye işçi hareketleri üzerinde önemli çalışmalar yapan Donald Quataert, bazı önerilerde bulunuyor. Quataert, iyi bir işçi tarihi çalışması için, tarihçilerin, loncalarda, sendikalarda ve derneklere organize olmamış işçiler üzerinde yoğunlaşılması gerektiğini savunuyor.¹² Ona göre, Ortadoğu tarihinde, birçok işçinin öyküsü aynı görünüyor. Bunu tespit etmek için, organizasyona dahil olmayan işçinin önemi ve yapıları üzerindeki değişikliklerin izini sürmek gerekir. Bu çerçevede

---

⁸ Şehmus Güzel, *Türkiye'de İşçi Hareketleri*, Sosyalist Yayınlar, 1993. s.13.

⁹ Donald Quataert&Eric Jan Zürcher (Yay.Haz.), *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic 1839-1950*, London; Tauris Academic Studies, 1995, s.8.

¹⁰ Quataert&Zürcher, *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire...*, s.8.

¹¹ Quataert&Zürcher, *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire...*, s.8.

de, problem yaratmayan, greve gitmeyen ve gösteri yapmayan işçilere de ilgi göstermek gerekiyor. Quataert önceki satırlarda aktarılan önerilere, sol eğilimli olmayan işçi ve işçi hareketlerini de dikkate almak gerektiğini ekliyor. Sebep olarak da haklı olarak, tarihte birçok işçinin organizasyonlar altında toplanmadığını ve greve gitmediğini ya da gidemediğini söylüyor.¹³ Bunları aydınlatacak bir yöntem vardır. O da Quataert'e göre, "Endüstri işgücünü ne oluşturur? Bir işçi ne zaman işçidir? Osmanlı işçileri kendilerini nasıl tanımladılar? Kimlik sorunu? Loncalara üye olan ve olmayan işçiler arasındaki ilişki nedir? Lonca tipi organizasyonlar ile modern işçi organizasyonu(sendikalar) arasında ilişkiler var mıdır?"¹⁴ gibi sorulara bulunacak yanıtlardır.

Türkiye işçi hareketlerinin tarihsel gelişimini çalışırken, yukarıda sunulan bilgiler ışığında ve birtakım sorular sorarak ve onlara verilen cevaplarla bir temel oluşturmak da yararlı olabilir. Bu çerçevede, 19.yüzyıl Türkiye'sinin işçilerini genel olarak tanıtmak gerekirse, onların 19.yüzyıla kadar sadece devlete ait inşaat, tarım, bayındırlık, maden, tersane, ve ulaşım alanlarında el-kol kuvvetini kullanarak, emeğini satarak geçinen, özgür ücretliler olduğu söylenebilir. Bu yüzyılın ikinci yarısına doğru, Türkiye'deki işçiler, modern kapitalist sektörlerde çalışan işçiler ile, fabrika çevresi dışında, küçük dağınık atölye ve evlerde çalışan ücretli zanaatkarları da kapsayarak yeni bir yapı oluşturmuştur.¹⁵ Ücretli zanaatkarların da, en az diğer işçiler gibi, işçi yapısının gelişiminde katkıda bulunduğu kabul edilmiştir. Neden olarak da, 19.yüzyıl sonuna kadar geleneksel atölyelerde çalışan zanaatkarların, bu yüzyıl sonuna doğru atölyelerinden çıkıp, fabrikalarda çalışmaya başlaması gösterilmiştir. Bunların, işçi hareketlerinde ne ölçüde yer alıp almadığı, onlarla az ilgilenildiği için henüz bilinmiyor.¹⁶ Ancak, terziler, fırıncılar, ayakkabı tamircileri ve hamallar, madenciler gibi geleneksel çalışma gruplarının, zamanla demiryolu işçileri ve başka kapitalist sektörlerde çalışan işçiler gibi dernekler oluşturup, grevlere gittikleri de bazı

---

¹² Quarter&Zürcher, *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire...*, s.17.

¹³ Quataert&Zürcher, *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire...*, s.17.

¹⁴ Quataert&Zürcher, *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire...*, ss.7-8.

¹⁵ Sherry Vater, "Militant Textile Weavers in Damascus:Waged Artisans and the Ottoman Labor Movement, 1850-1914", *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic 1839-1950*, London; Tauris Academic Studies, 1995, s.36.

¹⁶ Vatter, "Militant Textile Weavers...", s.47.

çalışmalarda dile getirilmiştir.¹⁷ Öte yandan, loncalara bağlı olarak atölyelerde çalışan, ancak üretimde ve ekonomideki dönüşümle fabrikalara geçen ücretli ustaların da, Osmanlı işçi tarihi içinde teknik olarak işçi sınıfının bir parçası kabul edilebileceği ve işçi hareketleri tarihinde de bir yeri olduğu da gözden kaçırılmaması gereken bir gelişme olmuştur.¹⁸

Osmanlı İşçi Tarihi içinde, ‘Kapıkulları’nın da, işçi olarak kabul edilmesi ve onların da Osmanlı işçi sınıfının bir parçası sayılması gerektiği de dile getirilmektedir.¹⁹ Bu çerçevede, Kapıkullarından, Yeniçeri Ocağı’na bağlı olarak, savaş aletleri üretimi ve onarımında çalışan Topçu Ocağı, Cebeci Ocağı gibi grupların, Osmanlı işçi sınıfının ön tipi olarak değerlendirilebileceği savunulmuştur.²⁰ Yıldırım Koç, Osmanlı İmparatorluğu’nda gelişen siyasi ve ekonomik problemlerinin sonucu olarak, Yeniçeri Ocağı’nın düzenli işleyişinin sona ermesinin ve itibarlarının azalmasıyla beraber yeniçeriler için ücretin ağır bastığını ve çıkarlarını korumak amacıyla birliktelik ruhuyla harekete geçip ücretlerinin artırılmasını istemelerinin, genel olarak Kapıkullarının da, Osmanlı işçi sınıfının doğuşunda etkili olduğunu dile getirmektedir.²¹ Kapıkulları, Osmanlı İmparatorluğu’nda askerlerin, önemli bir işgücü kabul edilerek, düşük ücretlerle, tarım, inşaat, iskan, madenler, tersaneler, fabrikalar ve diğer iş alanlarında

¹⁷ Vatter, “Militant Textile Weavers...”, s.48.

¹⁸ Vatter, “Militant Textile Weavers...”, s.56.

¹⁹ “Osmanlı İmparatorluğu’nda işçi sınıfının doğuşu ve gelişimi incelendiğinde, bugün için durumu daha tartışılması gereken bir kesim de, sürekli orduyu oluşturan kapıkulu ocakları mensuplarının önemli bir bölümüdür. Kapıkulu ocakları ortaya çıkışlarından işlevlerini yitirishleri ve yok oluşlarına kadar önemli değişim yaşarlar. Bu ocakların mensupları genellikle mülksüzleşmiş özgür ücretlilerdir. Bu ücretlilerin bir bölümü aynı zamanda maddi ürün üretiminde doğrudan veya dolaylı olarak yer alırlar. Bir bölümü ise savaşır veya başka hizmetleri yerine getirir. Bu insanlar, feodal sömürünün ve askeri yayılma ve elkoymanın birer aracı durumundadır; ancak kendi işverenleri olan feodal devletle kapitalist topluma özgü bir ilişki içindedirler. Bu özgün durum da ayrıca incelemeye değer.” Bkz.Koç, *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihinden...*, s.21.

²⁰ Koç, *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihinden...*, s.22.

²¹ “Avrupa’da gelişen kapitalizmin güçlendirdiği düşman orduları karşısında yenilgiler yaşandı. Günün koşullarına göre kendini yenileyemeyen merkezîyetçi feodal sömürü sistemi çözülmeye başladı. Osmanlı İmparatorluğu’nda askeri yayılma ve elkoyma ile merkezîyetçi feodal sömürünün ayrılmaz bütünlüğü, bu süreci hızlandırdı./ Bu koşullarda kapıkulu ocakları mensuplarının davranışlarında yeni bir aşamaya geçildi. Sınıf değiştirme olanağının ortadan kalkması ve ücretlerle birlikte itibarın da düşmesiyle, ücretlilik ağır bastı. Toplu yaşamın ve ölümle karşılaşmanın yarattığı birliktelik ruhuyla, kesimsel çıkarlar için eylemler yapıldı. Kapıkulu ocakları mensuplarının önemli bir bölümünü Türkiye işçi sınıfının öncüleri arasında saymamızı düşündüren, bu dönemdeki tavırları ve eylemleridir.” Bkz.Koç, *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihinden...*, s.22.

çalıştırılmışlardır.²² Zaten, asker işçileri çalıştırmak, hem ucuz işgücü oldukları hem de askeri kanunlarla “ekonomik ve demokratik talepleri”²³ kontrol ve disiplin altında tutulabileceği için devletler açısından avantajlı sayılmıştır. Asker işçileri, görevlendirildikleri işyerlerinde, özgür ücretliler ile beraber çalıştırılmışlardır. Sedat Şen, Kapıkulları mensuplarının “çağdaş işçi sınıfı kadar özgür ve bilinçli olamayışları”²⁴ ve örgütlenememelerinin de “teknğin düzeyi ile” açıklanabileceğini söylemektedir. Şen’e göre, Kapıkulları’nın yaşam koşulları modern işçi sınıfından pek farklı olmayıp, Yeniçeri başkaldırıları da(kazan kaldırmaları) “ilk ücretli işçi grev taslağı olarak”²⁵ kabul edilebilir. Ancak, Kapıkulları’nın Türkiye işçi sınıfı içindeki yeri henüz belirlenemediği için bu yargıyı dikkatle değerlendirmek gerekir.

Kapıkulları’nın Türkiye işçi sınıfı içinde yer alması gerektiği tartışmalarına bir de, esnafın da işçi sınıfının öncülerinden olduğu ve esnaf loncalarının da Türkiye’deki sendikaların öncüleri olarak kabul edilebileceği iddiasıdır. Esnafın, işçi olarak değerlendirilmesi, dikkatle değerlendirilmesi gereken bir yaklaşımdır. Üretim araçlarına sahip olan ve üretim yaparken de işçi de yetiştiren esnafın, işçi olarak kabul edilmesi mümkün görünmemektedir. Ancak, atölyelerde, ulaştırma, maden ve inşaat işlerinde başkası için çalışan ve lonca üyesi olan işçiler, işçi kabul edilebilir. Esnafın işçilik sürecinin, ancak, geleneksel zanaatların, Avrupa’dan ithal mallar karşısında rekabet edemeyip çekilmesi ve esnafın fabrikalara yönelmesiyle gerçekleştiği bilinmektedir. Dolayısıyla esnaf loncaları, ancak, bugünkü Esnaf ve Ticaret odalarının öncüleri olarak kabul edilebilir. Öte yandan, hamal loncası gibi loncalar da, işçi sendikaları gibi kabul edilebilir. Kısaca, Kapıkulları ve esnaf teşkilatı loncaların, Türkiye işçi tarihi içindeki yerini belirlemek, şimdilik mümkün olmadığı için, bu çalışmada esnaf ve loncalara ilişkin, genel bir bilgiye yer verilmiştir.

---

²² “Osmanlı dönemine ait belgelerde özellikle “Kapıkulu Acemi Ocağı” askerlerinin ziraat, inşaat, yol-köprü ve küçük atölyelerde (fırıncı-helvacı) gibi işlerde çalıştırıldığı bilinmektedir. Ayrıca madenlerde Reaya’ya bağlı yaya piyadeler, müsellemler(atlı sipahiler) çalıştırılmıştır. Bütün bu çalışmalar saraya bağlı devlet malı sayılan (Mir’i) işyerlerinde gerçekleşmiştir. Özellikle o zamanki koşullarda harp sanayi-i diyebileceğimiz dökümhaneler, silahhaneler ve cevher madenleri bu konuda önemli yer tutmaktadır.” Bkz.Erol Çatma, *Asker İşçiler*, İstanbul;Ceylan Yayıncılık, 1998, s.18.

²³ Çatma, *Asker İşçiler*, s.16.

²⁴ Sedat Şen, *İşçi Sınıfı Eylemleri ve Devrimimiz*, (I.Cilt), İstanbul;Diyalektik Yayınları, 1993, s.18.

²⁵ Şen, *İşçi Sınıfı Eylemleri...*, s.18.

Yukarıda sunulan bu bilgilerin ışığında, Türkiye işçi hareketlerinin 1800-1870 arasındaki kaydettiği gelişmelerde dönemin işçi yapısını oluşturanların, asker işçiler ile köy kökenli mülksüzleşmiş, yarı-mülksüzleşmiş sürekli veya mevsimlik işçiler ve esnafıktan fabrika işçiliğine geçmiş işçiler olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu yapının ortaya çıkardığı işçi, işçinin olduğu koşullar, çalışma alanları ve işçilerin görevlendirilmesinde yönetimin izlediği politikaların incelenmesi gelişen işçi hareketlerinin nedenlerini açıklamada yardımcı olacaktır.

I. BÖLÜM

İŞÇİ VE İŞÇİ SINIFI KAVRAMLARI

A- “İşçi” Kavramı ve Tanımı

İşçi, ilkçağlarda köleler ve savaşlarda tutsak edilenler, Ortaçağda da toprak serfleri ile ortaya çıkmıştır. Ancak, genel anlamda işçinin koşullarını belirleyen özellikler, çalışan kişinin çalıştırılması karşılığında belli bir ücret almasıyla oluşmuştur. Bu gelişme de, Yeniçağ'da köle, tutsak ve serflerin dışında, özgür insanın kendi iradesiyle çalışarak yaşamını kazanması, yani emeğini satarak geçinenlerin varlığı ile olmuştur.²⁶ Ortaçağ'dan itibaren devlet, sermaye ve onların sahip olduğu köle, tutsak ve serflerin yarattığı rekabet karşısında çıkarlarını korumak amacıyla loncaların etrafında toplanan çırak, kalfa ve ustaların örgütlenmeleri ise, uzun vadede işçi sınıfının doğuşunu sağlamıştır. Özellikle, Yeniçağlardaki sermaye hareketlerinin ve siyasal gelişmelerin hazırladığı iş koşulları da ortaya bilinçli ve örgütlü işçi sınıfını çıkarmıştır. Yakınçağ'daki siyasal ve ekonomik dönüşümler de, çıkarları doğrultusunda kurulmuş siyasal amaçlı işçi örgütlerinin ortaya çıkışında rol oynamıştır. Bu gelişmeler de, aristokrat, din ve burjuva sınıfı karşısında yeni bir sınıfı, işçi sınıfını ortaya çıkarmıştır. İşçi sınıfının ortaya çıkışında etkin olan olaylar da, işçinin tanımını şekillendirmiştir.

İşçi kelimesi, Türkçe sözlüklerde, “fabrika, atölye, maden ocağı, tarım işletmesi vb. gibi bir işyerinde, belli bir ücret karşılığında bedenini, kafa gücünü ya da bunlarla

---

²⁶ Cahit Talas, *Toplumsal Politika*, (5.Baskı), Ankara; İmge Yayınevi, 1997, ss.33-34.

birlikte el uzluğunu(ustalık) kullanarak üretim yapan kimse”²⁷ olarak tanımlanıyor. Bu tanımdan anlaşılacağı gibi işçi, üretim araçlarına sahip olmayan, devlet ya da özel şahıslar için çalışan kişidir. Oya Sencer, insanoğlunun var olduğundan beri çalıştığını, her çalışanın da, işçi kabul edilemeyeceğini öne sürmektedir.²⁸ Sencer’e göre işçi, çalışma ve yaşama koşullarından dolayı işçi olmuştur, işçi de yukarıda değinildiği gibi çağlara ve ülkelere göre büyük değişiklikler göstermiştir. Cahit Talas da, işçinin tanımını, kapitalizmin gelişmesiyle ortaya çıkan, serfler ve köleler gibi işgücünden ayrılan özellikleriyle ve Yeniçağ’daki koşullarıyla ve yukarıda sunulan diğer tanımlar çerçevesinde, ”emeğini satan ya da kiralayan ve bunun karşılığında ücret adı altında gelir sağlayan kişi”²⁹ olarak vermektedir. Bu tanımda görülen, işçinin harcadığı emeğin, “düşünsel ve bedensel nitelikte olması”nın işçinin koşulunu değiştirmedir. Öte yandan, işçinin oluşumundaki koşullardan biri olan işverenin, yani üretim araçlarına sahip olanın, devlet ya da özel kişi olması da işçinin işçi yapan emeğin satılarak gelir elde etme şeklini etkilemiyor.³⁰ İşçinin harcadığı emeğin karşılığında değer biçilen ücret ödemesinin de “para ya da mal biçiminde olması, bu gelirin ödenmesinde saat, gün, hafta, ay veya yılın zaman ölçüsü olarak alınması da”,³¹ temelde “işçinin” varolan tanımları ve onların özel koşullarında değişiklik gerektiği anlamına gelmez.

Özel mülkiyetin gelişmediği, çalışan ve çalıştıran ayrımının olmadığı dönemde bir sınıf ayrımı yoktur. Ancak, özel mülkiyetin gelişmesi ve kapitalin belli kimselerin elinde toplanması, mülkünü yitiren ve kapitale sahip olmayan kitlelerin, başkası için çalışması koşulunu ortaya çıkartmıştır. İşte bu şartlar, işçinin doğuşunu hazırlamıştır.³² İşçinin oluştuğu koşullar, işçi tanımında da rol oynamıştır. İşçi olan kişi, zaman zaman işyerini kölelerle paylaşmış ve hakkını koruyacak yasal düzenlemelerin olmadığı dönemlerde de köleler gibi zor koşullarda ve düşük ücretlerle çalışmak zorunda kalmıştır. Bu çerçevede işçi, dar bir tanımla, mülksüzleşmiş, özgür ücretli ve üretken

²⁷ Ali Püsküllüoğlu, *Türkçe Sözlük*, İstanbul;Yapı Kredi Yayınları, 1995, s.829. Bir başka Türkçe sözlükte de işçi;”başkasının yararına bedenini, kafa gücünü veya el uzluğunu kullanarak ücretle çalışan kimse” olarak tanımlanıyor. Bkz.*Türkçe Sözlük*, Ankara;TDK, 1988, s.729.

²⁸ Oya Sencer, *Türkiye’de İşçi Sınıfı Doğuşu ve Yapısı*, İstanbul;Habora Yayınları, 1969, s.9.

²⁹ Talas, *Toplumsal Politika*, s.38.

³⁰ Talas, *Toplumsal Politika*, s.39.

³¹ Talas, *Toplumsal Politika*, s.39.

³² Sencer, *Türkiye’de İşçi Sınıfı...*, ss.9-10.

emeğin sahibi, geniş bir tanımla ise, mülksüzleşmiş özgür ücretli ve doğrudan veya dolaylı olarak maddi ürün üretimine katılma koşulu aranmayan çalışan olarak kabul edilmiştir.³³ Kısaca, işçiyi işçi yapan, üretim araçlarına sahip olamaması ve başkalarının üretim araçlarıyla çalışan ve hür bir anlaşma ile, sermaye sahibine emeğini satarak yaşamasıdır.³⁴

B- “İşçi Sınıfı” Kavramı ve Tanımı

Genel anlamda veya bilimsel anlamıyla işçi sınıfı (proletarya), “kendi üretim araçlarına sahip olmayan ve geçimini sağlamak için emek gücünü işgücü piyasasında serbestçe satan ücretli emekçiler(gündelikçiler) kitesidir.³⁵ İşçi sınıfının, 12.yüzyılda imalat endüstrisi (manufaktur) ile ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Bu süreçte, işçiler, imalat endüstrisi ile tekeli kaldırılan loncaların ve loncalarda teşkilatlanmış olan çırak, kalfa ve ustaların yerini almıştır.³⁶ Bu gelişmelerle, Avrupa’da mülksüzleşmiş, emeğini satarak geçinen işçilerin sayısı, 13. yüzyıldan itibaren artmıştır. Endüstri Devrimi’nin gerçekleştiği 18.yüzyıl’a gelindiğinde de, artan işyeri sayısı, işçilerin sayısını daha da arttırmıştır. Bu dönemde işçiler, “bir sınıf olmanın koşullarını içinde”³⁷ taşıyarak etkili olmaya başlamışlardır. Bu örgütlenmenin ortaya çıkardığı işçi sınıfı, “anamalcı sanayi toplumlarında, üretim araçlarından yoksun bulunan, geçimini kol ve kafa gücünü anamalcıya kiralayarak sağlayan insanların oluşturduğu sınıf”³⁸ olarak tanımlanmıştır.

İşçi sınıfı, Sanayi Devrimi ile ortaya çıkan işyerlerinde, çalışma koşullarının zorluğu ve ücretlerinin ihtiyaçlarını karşılayamaması durumunda, sınıf bilinciyle hareket ederek çalışma koşullarının ve ücretlerinin iyileştirilmesi için, 19.yüzyılda örgütlenmeye başlamıştır. Bu örgütlenme, 19.yüzyılda işçi sınıfının ideolojisi, Sosyalizmin doğuşunu sağlamıştır. Özellikle 19.yüzyılın ikinci yarısı, Sosyalist ideoloji

³³ Yıldırım Koç, *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihinden Yapraklar*, İstanbul; Ataol Yayınları, 1992, s.20.

³⁴ Sencer, *Türkiye’de İşçi Sınıfı...*, s.12.

³⁵ Kurthan Fişek, *Türkiye’de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıfı*, Ankara; Doğan Yayınları, 1969, s.1.

³⁶ Sencer, *Türkiye’de İşçi Sınıfı...*, s.11.

³⁷ Sencer, *Türkiye’de İşçi Sınıfı...*, s.11.

³⁸ Püsküllüoğlu, *Türkçe Sözlük*, s.289.

çerçevesinde örgütlenmelere, sendikaların ve enternasyonalin kurulmasına sahne olmuştur.

C- İşçi Hareketi ve İşçi Hareketi İle İlgili Kavramlar

1- “İşçi Hareketi” Kavramı

“İşçi Hareketi” kavramının, yoğun işçi hareketlerinin başladığı 19.yüzyılda ortaya çıktığı kabul edilmektedir. Avrupa’da, İşçi Tarihi’nden yola çıkılarak yapılan araştırmalarda, bu tanımın, 19.yüzyılın ilk yarısından itibaren kullanıldığı görülüyor. Ancak, işçi hareketi kelimesinin, ilk kim tarafından kullanıldığı bilinmiyor. İşçi hareketlerinin ortaya çıkışında, üç ayrı faktörün etkili olduğu görülüyor. Bunlardan biri iktisadi, diğeri siyasi iken, üçüncüsü de sendikaların yönlendirmesidir.³⁹ İşçilerin, işveren ile aralarında ücret ve çalışma koşullarından dolayı gelişen huzursuzlukları göstermek ve çözümlmek için ayaklanmaları ve iş bırakma eylemi yapmaları, işçi hareketlerinin temelini oluşturmuştur. Bu tepkiler, 19.yüzyılda Avrupa’nın kapitalist devletlerinde yönetimi sarsacak ve hukuk düzenini değiştirecek kadar etkili olmuşlardır. Avrupa’da, özellikle İngiltere’de teknik ilerleyip, yaşam standartları yükselirken, sosyal adaletin temin edilememiş olması, işçi ayaklanmalarını da beraberinde getirmiştir.⁴⁰ Bu koşullarda, sosyal adaleti sağlamak için girişilen çabalar, Sosyalist ideolojiyi doğurmuştur. Kapitalist düzene tepki olarak doğan sosyalist ideoloji, işçi sınıfının üretim araçlarını ele geçirmesi ve üretimden elde edilenin eşit şekilde dağıtılması esasına dayanmıştır. Bu ideoloji, 1848’de Avrupa’da patlak veren ayaklanmalara da temel dayanak olmuş ve ilk örnekleri o sıralar görülen, kapitalizme dayanarak işçi sınıfının haklarını dikkate almayan işveren ve devlete karşı başkaldırı ve günümüze kadar uzanan direnişler olarak devam etmiştir.⁴¹

³⁹ Orhan Tuna, “İşçi Fırkaları ve Sosyal Demokrasi Hareketi”, İÜ, İctimai Sosyal Siyaset Konferansları (Ayrı basım), İstanbul, 1952, ss.1-2.

⁴⁰ Ekmel Zadi, “İşçilerin Kara ve Kararlara İştirak Hakları”, İÜ İctimai Sosyal Siyaset Konferansları (Ayrı basım), İstanbul, 1952, s.2.

⁴¹ Tuna, “İşçi Fırkaları ve Sosyal...”, s.1.

Sosyalist ideolojisi çerçevesinde gelişen hareketler, Avrupa'da 1830'lardan itibaren uluslararası işçi örgütlenmesini de gündeme getirmiştir. Özellikle, Avrupa İşçi Tarihi'nde 1830-1940 yılları, çalışan sınıfın uluslararası birlik oluşturma düşüncesinin aktif olduğu dönemdir. Birlik oluşturma düşüncesi, Enternasyonal'in kurulmasını sağlamıştır. Avrupa İşçi Hareketi'nde önemli bir rolü olan enternasyonallerin ilki olan I.Enternasyonal, 28 Eylül 1864 yılında Londra'da kurulmuştur. Enternasyonal, Avrupa politikasında kararlı bir etki yapan, ilk işçi sınıfı organizasyonu olmuştur. Enternasyonalin, Avrupa'da işçi organizasyonlarını biçimlendirmede etkili olması, Karl Marks'ın başarısının sonucu olarak görülmüştür.⁴² İşçilerin haklarını korumak için ortaya çıkan Enternasyonal'in başarılarından ilki de, işçi hakları içinde yer alan, yasal olarak günde çalışma süresinin 8 saat olarak kabul edilmesidir. Bu konudaki öneri, 1866'da Genova'daki kongrede dile getirilmiş ve çalışmalar başlatılmıştır.⁴³ İşçi hareketleriyle siyasal tepkiler de, Enternasyonal'in 1870 Fransa-Prusya Savaşı'na karşı olduğunu açıklamasıyla başlamıştır. Bu girişimiyle Enternasyonal, savaşa karşı olduğunu gösteren ilk, organize işçi topluluğu olmuştur.⁴⁴ Uluslararası işçi birliğini oluşturan Enternasyonal'in, etkin olduğu 1830-1940 arası, işçi sınıfı enternasyonalizminin klasik çağı olarak kabul edilmiştir.⁴⁵ Ancak, 1940'lı yıllara kadar etkin olan eski Enternasyonallerin fonksiyonları azalınca, yerini Uluslararası Çalışma Organizasyonu almıştır.

Türkiye'de de, "işçi hareketi" deyiminin ne zaman kullanıldığı konusunda kesin bir bilgi yoktur. Bilindiği kadarıyla, 1800'lerde çıkarılan nizamname ve kanunlar, eylemleri yasaklamışlardır, ama, bunlarda "işçi hareketi" kullanılmamıştır. İşçi hareketlerini önlemek amacıyla hazırlandığı kabul edilen 1845 tarihli Polis Nizamnamesi,⁴⁶ bu nizamnamelere örnek verilebilir.⁴⁷ İş bırakma eylemi ya da işçi

⁴² Henry Collins and (Chimen) Abramsky, *Karl Marx and the British Labour Movement, Years of the First International*, London; MacMillan&Co., 1968, s.V.

⁴³ Collins&Abramsky, *Karl Marx and the British...*, s.VI.

⁴⁴ Collins&Abramsky, *Karl Marx and the British...*, s.VII.

⁴⁵ Frits von Holthoon and Marcel von der Linden I (Ed.), *Internationalism in the Labour Movement 1830-1940*, Leiden&New York; E.J. Brill, 1988, s.VII.

⁴⁶ Kemal Sülker, *Türkiye'de Sendikacılık*, İstanbul; Sendika Kültürü Serisi,1955, No.1, s.6.

⁴⁷ Mesut Gülmez, 10 Nisan 1845 tarihli nizamnamenin özellikle 12.maddesinin, işçi hareketlerini önlemek için hazırlandığını kabul etmiyor. Ona göre 12.madde bilinçli olarak alınmayıp da, 1 Temmuz 1800 tarihli "Paris Emniyet Müdürünün Görevlerini düzenleyen Kararname"nin, Türkçeye çevrilmesiyle

hareketlerini yasaklayan net açıklamalar, ancak, 1909'da kabul edilen Tatil-i Eşgal(iş bırakma) kanununda yer almıştır. İşçi hareketi, kanunun başlığındaki gibi, tatil-i eşgal olarak yer almış ve eylem yasaklanmıştır.⁴⁸

T.C Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki, ulaşabildiğimiz 19.yüzyıla ait belgelerde de, "işçi hareketi" terimi kullanılmamıştır. İşçilerin gösterdiği tepkiler, ayaklanma olarak kabul edilmiştir. İşçi hareketlerini ayaklanma olarak yansıtan belgelerin, devlet memurları tarafından hazırlanmış olması, bir ölçüde devlet yöneticilerinin işçi hareketlerine yaklaşımlarını ve bu hareketler karşısında nasıl tedbirler alındığı konusunda fikir vermektedir. Türkiye'de 1800-1870 dönemi işçi hareketleri genellikle, işçilerin ücret artışı taleplerini önce dilekçelerle çalıştıkları yerin yöneticisine iletmeleri, ilgili yöneticinin bu talebe yanıt vermemesi durumunda da, iş bırakma eylemine gitmeleri şeklinde gelişmiştir. Yöneticilerin, iş bırakma eylemine tepkileri sert olmuş ve işçilerin zam istemek için ayaklanmaları, "bi-edebane"(edepsiz)⁴⁹ hareketler olarak değerlendirilmiştir.

2- Lonca

Lonca, İtalyanca *loggia* kelimesinden Türkçeye geçmiştir. Sözlük anlamı itibariyle, "belli bir iş kolunda usta, kalfa ve çırakları içine alan dernek, korporasyon"⁵⁰ demektir. Tarihte loncalar, hem esnaf ve tüccar organizasyonu hem de işçi organizasyonu olarak ortaya çıkmışlardır. Loncaların tarihi gelişimini ortaya koymak, bir ölçüde onların işlevlerini göstermek açısından yararlı olacaktır.

Loncaların, Antik Yunan'da İ.Ö 5.yüzyılın sonlarında, tüccarların, gemi sahiplerinin, denizcilerin, zanaatkarların ve teknisyenlerin mesleklerine göre

---

aktarılmıştır. Bkz. Mesut Gülmez, *Türkiye'de Çalışma İlişkileri Tarihi (1936 Öncesi)*, 2. Bası, Ankara:TODAİE, 1991, ss.372-375.

⁴⁸ 1908 yılında Şark Demiryolları'nda gelişen işçi hareketleri üzerine Zaptiye Nazırı Sami Paşa'nın açıklamasındaki cümlelerde işçi hareketini tatil-i eşgal olarak bulabiliriz. Açıklama şöyledir; "...Şark demiryolları işletme kumpanyası hatlarındaki hizmetinizi terk ve tatil eylediniz. Bu hal hükümeti seniye ile ahalinin menafiine iras-ı mazarrat etmekte olmasına mebni tatil-i eşgalin devamı tecviz olunamayacağından herkesin yevm-i mezkûrda terkeylediği vazifesi başına gitmesi ihtar olunur." Bkz.Hüseyin Avni Şanda, *1908 İşçi Hareketleri*, Gözlem Yayınları, ss.9-42, s.35.

⁴⁹ T.C Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *İrade(Dahiliye)* 1279, No:33745.

⁵⁰ *Türkçe Sözlük*, TDK,1988, s.969.

oluşturdukları birlikler olarak ortaya çıktıkları kabul edilmektedir. Eski uygarlıklardan Babil’de, Asur’da ve pre-Helenistik Mısır’da böyle bir örgütlenmenin olup olmadığı henüz kesin olarak bilinmiyor.⁵¹ Antik çağlarda kurulan birlikler, mesleki çıkar amaçlı olduğu kadar dini ve diğer amaçları da içeriyordu. Roma dönemi, lonca örgütlenmelerin temelinde ise, işçilerin kendi geleceklerini kurtarmak amacı yatıyordu. O dönemde savaşlarda toplanan esirler ve kölelerin, işçilerin yerine çalıştırılması, işçilerin, rakip işgücü karşısında iş bulup para kazanmak için örgütlenmelerinde etken oldu.⁵² Böylece, loncalar, özellikle aynı iş kolunda çalışanların toplandıkları organizasyonlar oldular. Ancak, bu organizasyonlar yani loncalar, bir yandan bireysel girişimi ve çalışmayı ortadan kaldırırken, bir yandan da, mesleki disiplin, yardımlaşma ve dayanışmayı sağladı. Bununla birlikte, loncaların hammadde dağıtımı ve üretilen mallar üzerinde kontrol hakkına sahip olmaları, ekonomide bir tekel kurmalarını da sağlamıştı. Bu özellikleriyle loncalar, kendi bünyesinde örgütlenen "zanaatkar ve ticaret erbabının ekonomik varlığını, gücünü, gerek büyük mülkiyete, gerek kudretli askeri devletlere karşı" korurken, "işçilik kaidelerinin değiştirilmesi veya daha mükemmel hale getirilmesi, sanayi ve ticaretin serbestçe geliştirilmesi imkanlarını engelleyen tutucu bir teşkilat olmuştur."⁵³

Loncalar, usta, ustabaşı, çırak olarak yukarıdan aşağıya bir hiyerarşik düzen içinde çalışırlardı. Bir işyerinde, çırakların ustabaşılığa, ustabaşılardan da ustalığa yükselmeleri, ustanın onayına bağlıydı. Bu bir ölçüde, ustanın mesleki tekel uyguladığının göstergesi idi. Ancak, bu tekelin zaman zaman, ustabaşılardan grevine yol açtığı görülüyordu.⁵⁴ Bunun dışında, loncaya bağlı olarak hizmet veren ustaların, hammaddeyi sağlayan loncaya ve ürettiklerini pazarlayan tüccara bağımlı olmaları da, problemler yaşamalarına yol açmıştı. Bu problemler, üyeleri için bir güvence olan loncaların zaman zaman yeterli olmadığını göstergesi idi. Üyelerine dışardan gelecek bir rekabet karşısında güvence sağlayan loncalar, aynı zamanda ekonomik bunalımların ticaret üzerindeki etkisiyle, yerel üretimin düşmesini de engelleyemediler. Ancak, yine

⁵¹ "Guilds Socialism", *Encyclopaedia of the Social Sciences*, Vol.7, Ossen-Industrial Relations Councils, New York;The MacMillan Company, MCMLIII, s.205.

⁵² "Lonca", *Türk Ansiklopedisi*, Cilt.XXIII, s.70.

⁵³ *Türk Ansiklopedisi*, s.69.

⁵⁴ *Encyclopaedia of the Social Sciences*, Vol.7, s.213.

de loncaların, 19.yüzyıl öncesi sosyal güvencenin olmadığı dönemde işçiye bir güvence kaynağı olduğu ve gelişiminin en üst noktasındaki bir zanaatkarı, ekonomik ve sosyal açıdan tatmin ettiği yaygın olarak kabul ediliyordu.⁵⁵

Loncalar, kendi içlerinde sağladıkları kontrol ile bir ölçüde toplumsal disiplinin sağlanmasında da yardımcı olmuşlardı. Bu tutum, devlet yöneticilerinin de işine gelmişti.⁵⁶ Bundan dolayı da, devletler, ülkenin endüstrisini oluşturmada kamu hizmeti veren loncaları, kurallarla denetleyerek bir ölçüde korumaya çalışmıştı.

Loncalar, Avrupa'da mesleki dayanışma sonucu ortaya çıkarken, İslam dünyasında İ.S.9.yüzyılda, İslam kanunlarından değil de, politik koşullar, sermaye ve işgücünün etkileşimiyle ortaya çıkmışlardır. Bunun yanında, İslam dünyasındaki loncaların ortaya çıkışında, yerel Bizans ve Sasani loncalarının da etkisi olmuştu. Bu durum, bir ölçüde yerel Bizans ve Sasani loncalarının yeniden canlanması idi. Bu loncalar, etrafında toplanan ameleler, zanaatkar ve köylüler ile onları egemenliği altına alan ve köle eden fetihçi sınıfa karşı sosyal bir tepki olarak da ortaya çıkmışlardı.⁵⁷ Lonca üyeleri arasında, çobanlar, kayıkçılar da yer almıştı.⁵⁸ İslam dünyasında loncaların ortak ismi (Mısır, Penjab, İran ve Osmanlı'da) "naqabat" idi ve bu da sendikalar anlamına geliyordu.⁵⁹

Türkiye'de, Osmanlı İmparatorluğu döneminde ise loncalar, bir ölçüde imparatorluğun sahip olduğu farklı sınıf dinamiği ve iç bütünlüğe bağlı olarak ortaya çıkmışlardı. Osmanlıda, ekonomik iş bölümünü devlet gerçekleştiriyordu. Devlet, kırsal kesimde gerçekleşen tarım ekonomisi ile kentlerde gelişen zanaat ve ticareti, loncalar ya da memurları vasıtasıyla denetleyerek artı değere vergiler şeklinde el koyuyordu.⁶⁰ Osmanlı İmparatorluğu'nda loncaları tanımlamak için, "esnaf" terimi kullanılıyordu.⁶¹ Osmanlı İmparatorluğu'nda loncaların kuruluşu ise, dini teşkilat olan, Fütüvvet ve

⁵⁵ Encyclopaedia of the Social Sciences, Vol.7, s.214.

⁵⁶ Encyclopaedia of the Social Sciences, Vol.7, s.211.

⁵⁷ Encyclopaedia of the Social Sciences, Vol.7, s.214.

⁵⁸ Encyclopaedia of the Social Sciences, Vol.7, s.214.

⁵⁹ Naqabatların fonksiyonları, sanayi ve ticaretin düzenlenmesi, ticaret sırlarının saklanması, panayır fiyatlarını sabitleştirilmesi ve işçilik standardının devamının sağlanması idi. Bkz. Encyclopaedia of the Social Sciences, Vol.7, s.215.

⁶⁰ Huricihan İnan , "Osmanlı Tarihi ve Dünya Sistemi: Bir Değerlendirme" Toplum ve Bilim, 23, Güz 1983, ss.21-22.

⁶¹ Encyclopaedia of the Social Sciences, Vol.7, s.215.

Ahilik ile bağlantılı olarak gerçekleşmişti. Ahi teşkilatına girmek için, dürüst ve hiç evlenmemiş esnaf olmak gerekirdi. Üye olanlar da kazandıkları parayı, teşkilatın ihtiyaçlarının karşılanması için teşkilatın liderine verirdi. Bu teşkilatın üyeleri sadece debbağlar, semerciler, deri işçileri ve ayakkabı tamircileri olmuşlardı. Zamanla, Ahilik teşkilatının dini özelliği kaybolmuş ve işçilerin meslek organizasyonlarına dönüşmüşlerdi.⁶² Ahilik teşkilatındaki görev sıralamasının, loncalar tarafından aynen uygulanması, Ahiliğin etkisinin en önemli göstergesi idi.⁶³

Osmanlıda her loncada muallim(usta), kalfa, sani(işçi), ve muhtadiler(çırak) vardı. Loncalar ile ilgilenen devlet temsilcisi de, muhtasib idi. Loncalar, fiyat sabitleştirmede muhtasibe danışmak zorunda idi. Pir, loncanın temsilcisi olarak davranır ve üyeler arasındaki tartışmalara hakemlik eder ve kanunun uygulanmasını sağlardı. Üyeler, ona danışarak kadıya başvurur, Kadı da sorunlara İslam kanunları çerçevesinde çözümler getirirdi. Kadı, ayrıca loncalar arasındaki tartışmalara da bakardı.⁶⁴ Loncaların lideri kethüdaları. Kethüdalar, hükümetin buyruklarını ve duyurularını üyelerine iletmek ve otoritenin yürütülmesini sağlamakla görevliydi.⁶⁵ Kethüdalar aynı zamanda, hükümetin endüstri, ticaret ve diğer hizmetlerinin yerine getirilmesini de sağlıyorlardı.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki lonca sistemi içinde, şehir nüfusu, yüksek bürokrasi ve ordu⁶⁶ yer almazdı, sadece, zanaatkar, esnaf ve hamal⁶⁷ gibi çalışanlar yer alırdı. Lonca üyesi zanaatkarlardan bazılarının, ürettiklerini pazarlarda kendilerinin

⁶² Raphaela Lewis, *Everyday Life in Ottoman Turkey*, London; B.T. Bastford, 1971, s.145.

⁶³ Ahilikteki yiğit, ahi, şeyhlik gibi dereceler, loncalarda; nazil(çırak), nimitarik(kalfa), miyandeste(usta), nakib vekili, nakib, başnakib, şeyh halifesi, şeyh ve şeyhüşşuyuh olarak dokuz kademe de meydana getirilmiştir. Ahilikteki kavli ve seyfi üyelik, loncalarda kavli, şürbi ve seyfi olarak üç grup olarak meydana getirilmiştir. Bkz. *Türk Ansiklopedisi*, Cilt.XXII, s.71.

⁶⁴ *Encyclopaedia of the Social Sciences*, Vol.7, s.215.

⁶⁵ Gabriel Baer, "The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds", *International Journal of Middle East Studies*, Vol.1 1970, Cambridge; Cambridge Univ, 1970, ss.33-34.

⁶⁶ Türkiye'deki loncaların görevi savaş zamanındaki ordunun ihtiyacı olan sivil yardımcılarını sağlamaktı. Baer, Osman Nuri'nin yorumunu aktararak, bunu devletin finansal zayıflığı ile ilgili olabileceğini söylüyor. İstanbul, Edirne ve Bursa loncaları ordunun ihtiyaçlarını karşılardı. Savaş sırasında Ordu-yu Hümayun Ağası, kadı ile görüşüp, kethüda, yiğitbaşları ve yardımcılarını ile ferman gereğince gerekli adamları seçiyorlardı. Savaş zamanı, loncanın bir bölümü orduyla gidiyor, kalanlar üretimi sürdürüyorlardı. 1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ve profesyonel zanaatkar birlikleri kurulmasından sonra, lonca üyeleri askere alınmadılar. Sonraki dönemlerde bile, loncalar, işçi ve hizmetleri sağlama fonksiyonunu sürdürdüler. Bkz. Baer, "The Administrative, Economic and Social...", ss.40-41.

⁶⁷ Ulaşım sektöründe çalışan Boğaziçi kayıkçıları, sakalar, tulumbacılar, kantarcılar ve hamalların da loncaları vardı. Bkz. Baer, "The Administrative, Economic and Social...", s.32.

satmaları, lonca ve işçi tarihi çalışmalarında loncaların, bir tüccar teşkilatı mı, yoksa zanaatkar ya da işçi teşkilatı mı olduğu konusundaki sorulara yol açmaktadır. Ancak, tüccarların kendi loncalarının olduğu biliniyor. Hatta, bazı koşullarda, belli bir pazar yerinin tüccarları, topluca belli bir loncaya üye oluyordu.⁶⁸

Loncaların, Osmanlı devletinde, şehir nüfusu ile hükümet arasında yönetim ağı kurulmasını sağlamış olmak gibi önemli işlevleri vardı.⁶⁹ Bunu dile getirmek için yabancı bir gözlemcinin yorumları, değerlendirilebilir. Yabancı gözlemcilerden Constance Sutcliffe, Türkiye üzerine yazdığı bir makalede loncaları, “Bir dönemde, Türklerde paşadan hamalına kadar hepsi bir ölçüde loncalara ya da derneklere üye olurlardı. Bu loncalar, vasıflı zanaatkarın haklarını korurlar, faziletli davranışları ödüllendirir, ihmalkarlığı cezalandırırlar, yeteneğin gelişmesine yardımcı olurlar, ticaret anlaşmalarını düzenlerler, sermaye ve işçi arasında bilinmeyen rekabeti ve grev meselelerini düzenlerlerdi. Bu faaliyetleri ile loncalar, Osmanlılar arasında Avrupa’da bile var olduğuna şüphe duyduğumuz, uygar yaşamı mümkün” kılarlar şeklinde değerlendirmişti.⁷⁰ Bu bir ölçüde doğrudu, çünkü, devlet, ulaşamadığı kitleleri, loncalar vasıtasıyla yönlendiriyordu. Kasaba nüfusu üzerinde denetim, her zanaatın ve mesleğin loncalara ve onların yöneticisine kaydedilmesiyle sağlanıyordu.⁷¹ Bu düzenlemenin dışında, loncalardan, üyelerinden herbirinin iyi karakterli olduğu konusunda, garanti vermeleri istenirdi.⁷² Devletin, loncalara yüklediği görevler önemliydi. Loncalar, iş hayatını düzenler ve kontrol ederlerdi. Sanayi ve ticaret alanında çalışan farklı meslek

---

⁶⁸ Baer, “The Administrative, Economic and Social...”, s.31.

⁶⁹ Baer “The Administrative, Economic and Social...”, s.33. Bir başka yoruma göre, “bütün Osmanlı Türkiyesi’nde bir adamın bağlılığı öncelik sırasına göre, loncasına, dinine, sultanına yani devlete idi ve loncaların sosyal yapı içerisindeki önemine değer vermemek imkansızdı. Onların otoritesine saldırılamazdı. Onlar özerklerdi ve birçok kasaba ve köyün ekonomik olarak kendi kendine yetmesinden dolayı, yarı bağımsız lonca birlikleri nispeten imparatorluğun politik iniş çıkışlarından etkilenmeden kalabildi.” Bkz.Lewis, *Everyday Life in...*, s.144.

⁷⁰ Sutcliff’in yorumunda grev sözcüğünü kullanması, 1896’ların Osmanlı devletinde grevlerin varlığını da göstermiş olur. Ama, o dönemde grev kelimesi kullanılmaz, bu eylem ayaklanma olarak değerlendirilir. Grevlerin, bir hak olarak değil de ayaklanma olarak değerlendirilmesi, Osmanlı İmparatorluğu’nun da aralarında bulunduğu müslüman devletlerdeki loncaların, Ortaçağ Avrupasında kurulan loncalar gibi bir politik etkiye ulaşamadığını gösterir. Bkz.Constance Sutcliffe, “Turkish Guilds”, *The Fortnightly Review*, Vol.60, No.CCCLX, Dec.1, 1896, s.820.

⁷¹ Baer, “The Administrative, Economic and Social...”, s.33.

⁷² 1826 İhtisab Ağalığı Nizamnamesi’ne göre, her loncanın kethüda ve yiğitbaşısının, loncası ve üyeleri için ihtisab ağasına garanti vermeleri istenmişti. Bkz.Baer, “The Administrative, Economic and Social...”, s.34.

gruplarının, kendi meslek loncaları vardı. Meslek, disiplin ve yardımlaşma işi, loncalarda, kahyanın başkanlığında yapılan toplantılarda kararlaştırılıyordu. Lonca üyeleri arasındaki anlaşmazlıkları çözmek, mesleğin menfaatini devlete karşı korumak yine loncanın göreviydi. Lonca içinde bir tekelleşme hakimdi. İşçi, işini ustasının öğrettiği şekilde yapmak zorundaydı. Meslek sırları da kolay kolay öğretilmezdi. Yeni önerilerle gelen işçi veya kalfanın düşünceleri de genelde önemsenmezdi. Bununla birlikte, lonca üyesi olmayanların bir mesleği uygulamak istemesi “gedik”ler⁷³ ile engellenmişti. Meslek icraatını gerçekleştirmek için izin niteliğinde ve bir tür imtiyaz olan gediklerin de sanayinin gelişmesine de engellediği görülmekteydi.⁷⁴ Gedik uygulamaları sayesinde loncalar, devletin ekonomik hayat üzerindeki kontrolü sayesinde güçlü teşkilatlar olmuşlardır. Öyle ki, 18.yüzyılda, fiyat ve imalatın kontrolünü yapan Veziriazam ve ihtisap ağalarının yerini, lonca kethüdaları ve yiğitbaşları aldı ve böylece hammadde kaynaklarının değerlendirilmesi işi de loncalara geçmişti.⁷⁵ Loncaların, ülke ekonomisindeki etkinliklerini, devletin ekonomik problemlerle uğraştığı dönemlerde, ayaklanarak da göstermişlerdi. İstanbul’da, 17.yüzyılda gerçekleşen ayaklanmalar, bu tepkilere örnektir.⁷⁶ Bununla birlikte, loncalar, toplum üzerindeki etkilerini, ayaklanan gruplara destek vererek ya da onlardan destek alarak göstermişlerdi.⁷⁷ Yeniçerilerin, 1826 yılında gerçekleştirdiği ayaklanmada loncaların rolü, bu konuda gösterilebilecek en iyi örneklerden biri idi. Yeniçeri isyanının bastırılması için, Sultan II.Mahmud’un önemli camilerin imamlarına mesaj göndererek, halkın ve loncaların, ülkeyi savunmak için kutsal sancağın etrafında toplanmasını

---

⁷³ Osman Nuri Ergin, ‘gedik’i, “Vaktiyle esnafa mahsus bir şey iken bilahare emlake sirayet eden gediklerin en son aldığı şekle göre tarifi;’icra-yı san’at ü ticaret edebilmek salahiyeti’ ise de, gedik tabiriyle şu tarif arasındaki münasebet ü rabita suret-i kat’iyye ve sarihadı anlaşılamıyor ve kamuslar dediği bu suretle tarif etmiyor...” şeklinde ifade etmiştir. Bununla birlikte, Ergin’in, Süleyman Sudi Efendi’den aktardığı gedik tarifi de şöyledir; “Binaenaleyh gedik denilen şey adeta bir inhisar u imtiyaz demekten ibarettir ki sahiplerinin işleyeceği işi başkaları işleyememek ve satacağı şeyi başkaları satamamak şartıyla taraf-ı hükümetten verilen senedin icra-yı ahkamıdır.” Bkz. Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye Birinci Cilt Tarih-i Teşkilat-ı Belediye (İkinci Bölüm)*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1995, s.635.

⁷⁴ “Memalik-i Osmaniyye’de asırlarca sanayi ve ticaretin terakkisine, refah ve servet-i umumiyyenin artmasına hail(engel) olan sebeplerden birisi de gediklerdir.” Bkz.Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye...*, s.635.

⁷⁵ *Türk Ansiklopedisi*, Cilt.XXIII, s.71 ve Baer, “The Administrative, Economic and Social...”, ss.42-43.

⁷⁶ *Encyclopaedia of the Social Sciences*, Vol.7, s.216.

⁷⁷ *Türk Ansiklopedisi*, Cilt.XXIII, s.70.

emretmesi, loncaların toplumu düzen altına almada önemli görevler yaptığını gösteriyordu.⁷⁸

Osmanlı İmparatorluğu'nda merkezin, feodaller üzerindeki gücü azalınca, lonca üzerindeki kontrolü artmıştı. Bu denetim döneminde, lonca düzeni, kapitalistleşmeye geçemedi. Devletin denetimi, esnafın çözülme sürecini durdurdu ve teknolojik gelişmeyi engelledi. Ancak, Avrupa'dan gelen mallar, hammaddenin ihracı ve pahalılaşması, 19.yüzyılda esnafı büyük ölçüde etkiledi. "1865 yılında narh uygulamasının kaldırılmasıyla lonca düzeni de sona erdi."⁷⁹ Loncaların çözülmesinde, lonca içindeki kuralların da, etkisi vardı. Lonca örgütünün, ithal mallar karşısında üreticilerin farklılaşmasına ve küçük üreticilerin kapitalistleşmesine izin vermesi de loncaların çözülmesinde etkili olmuştu. Bununla birlikte, bu çözülmeye, usta olup dükkan açabilme umudu içinde olan çırak ve kalfaların umutlarını gerçekleştirebilme şansı doğmuştu. Lonca sistemi dışında kurulan işletmeler ise devlet tarafından engellenmişti. Bazı yerlerde ise loncalar içinden sermayedar lonca reisleri dış ticarete yönelik geniş üretime geçebildiler. Bu da, Türkiye'de bir süre, kapitalizmin doğuşunu engellemişti.⁸⁰

Osmanlı ekonomik yapısının, 19.yüzyılda kapitalizmin etkisi altına girmeye başlamasıyla, bazı loncaların yöneticilerinin de, işçi müteahhitlerine dönüştüğü görülmüştü.⁸¹ Bunlardan biri de, hamallar loncası idi. Bir gözlemcinin 1840'larda aldığı notlara göre, İstanbul'da belli işyerlerindeki hamalların sayısı, vekil tarafından sınırlandırılıyordu. Onlara iş sağlayan ordu vekilinin izni olmadan, hamallar, herhangi bir yerde çalışmıyorlardı. Hamallar, ücretlerinin belirli bir miktarını kendilerine kalacak yer ve yiyecek sağlayan vekile veriyorlardı. Kapitalist ekonominin etkisiyle değişim yaşayan loncalar, sonraki dönemlerde bile, işçi ve hizmet sağlama fonksiyonunu sürdürdüler.⁸² Doğrudan üretici olan loncaların tasfiyesi, ülke içinde gelişen kapitalizmle değil, Avrupa'dan gelen gelişmiş kapitalizmin ürünleriyle oldu. Bu

⁷⁸ Sutcliffe, "Turkish Guilds", Vol.60, No.CCCLX, Dec.1,1896, s.823.

⁷⁹ Yıldırım Koç, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Mülksüzleşme ve İşçi Sınıfının Oluşumu", *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, Mart 1991, Sayı.1, s.59.

⁸⁰ Koç, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Mülksüzleşme...", s.59.

⁸¹ Baer, "The Administrative, Economic and Social...", s.41.

⁸² Baer, "The Administrative, Economic and Social...", ss.40-41.

nedenle, lonca üyeleri mülksüzleştiler ama, işçileşemediler. Böylece, loncalar, 19. ve 20.yüzyıllarda Avrupa malları ithalatının büyük ölçüde artması, makinenin ve Avrupa endüstri organizasyonunun Türkiye'ye yaygınlaşması ile kolayca yıkıldılar. Bazı yerlerde varlıklarını sürdürürken, bazı yerlerde de hızla kaybolmaya başladılar.⁸³ Mecelle ile 1860'da bireysel iş akdi şartı kabul edilmesiyle, loncaların dağılması hızlandı.⁸⁴ Bu gelişmelerin sonucu olarak, büyük şehirlerde mülksüzleşen üreticilerin yani ustaların küçük bir bölümü, sanayi işçisine dönüşebildi. Ancak, loncaların ustaları aynı beceriyi fabrikada gösteremiyordu. Zaten, esnafın hızla tasfiye edildiği dönemde açılan fabrika sayısı da sınırlıydı.⁸⁵ Fabrikalarda, ihtiyacı olan herkese iş vardı ancak, loncaların yaptığı sınırlamalardan dolayı hareketlilik azdı. Loncalar, Osmanlı pazarlarının Avrupa ticaretine açılması karşısında, tutucu yapıları nedeniyle, yenileşme tedbirleri alamadılar ve ekonomide etkinlik gösteremeyip 1913 yılında kapatıldılar.⁸⁶

3- Makina Kırıcılığı (Luddisme)

Makina kırıcılığı yani luddisme “..sanayi devriminin başlangıcından işçilerin ve zanaatkar işçilerin, örgütlü olmadığı, ya da yetkin örgütlerin işçi hareketini yönlendirmediği dönemlerde ortaya çıkan kentsel bir olgudur. Sanayi devriminin getirdiği makinalar nedeniyle, işlerini yitirmek tehlikesiyle karşı karşıya kalan işçilerin ilk tepkisi, doğal savunma mekanizması makina kırıcılığı biçiminde kendini göstermiştir.”⁸⁷ Ludditler, 1811 ve 1813 yılları arasında İngiltere'nin kuzeyinde ve Midland'da ortaya çıkmışlardır. Bunlar, gece yarısı baskınlarıyla kendi mesleklerini ellerinden alacağına inandıkları dokuma makinalarını tahrip etmiş ve bütün fabrikaları yıkmışlardır.⁸⁸ İngiltere'de, 1811 yılının sonuna doğru Nottingham çevresinde başlayan luddit hareketler, 1812'de sanayinin yoğun olduğu şehirler, Yorkshire, Lancashire,

⁸³ Encyclopaedia of the Social Sciences, Vol.7, s.216.

⁸⁴ Toker Dereli, The Development of Turkish Trade Unionism, İstanbul; İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1968.s.56.

⁸⁵ Koç, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Mülksüzleşme...”, s.59.

⁸⁶ Türk Ansiklopedisi, Cilt.XXIII, s.71.

⁸⁷ Şehmus Güzel, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Makina Kırıcılığı 1907-1908”, Cahit Talas'a Armağan, Ankara;Mülkiyeliler Birliği, 1990, s.285.

⁸⁸ A.Gladstone, R.Lansbury, J.Stieber, T.Treu, M.Weiss, Current Issues in Labour Relations;An International Perspective, Germany;Walter de Gruyter, 1989, s.17.

Derbyshire ve Leicestershire de yayılmıştır. Ludds ve Luddites⁸⁹ ismiyle anılan yüzü maskeli makina kırıcıları, geceleri düzenledikleri eylemlerde, kişilere yönelik şiddet uygulamaktan kaçınmışlar ve yerel halk tarafından da desteklenmişlerdir.⁹⁰

Makina kırıcılığı, büyük ölçüde işsizlik yaratacağına inanıldığı için ortaya çıkmıştı. Şehmus Güzel, Makina kırıcılığının teknolojik gelişmeye karşı bir tepki olmadığını, aslında “...özünde yenilikçiliğe değil, kapitalist üretim biçiminin getireceği ve getirme tehlikesinin hissedildiği makinasal disipline, doğuracağı toplumsal ve işçi-işveren ilişkilerine karşı kendiliğinden bir ilk tepki...” olduğunu ve “Bu tür eylemlerle işçiler sanayi devriminin yeni tip disipliniyle donatılmış bir ordu olmak istemediklerini dile...”⁹¹ getirdiklerini söylemektedir. Bu çerçevede, 1816’da da ekonomik depresyon nedeniyle yeniden başlayan luddit hareketler, baskı ve gelen “refah”ın⁹² ardından azalmıştı.

Ludditler, sendikalaşmaya gitmediler. Bu grupların, sendikalaşmaya gittikleri takdirde protesto tarzlarının da, farklı olacağına inanılıyordu.⁹³ Luddist eylemlerin ardından “işçiler, sanayi devriminin getirdiği yeni çalışma koşullarını, insancıl boyutlara indirgeyebilmek amacıyla işbirakımı, grev gibi daha etkin yöntemler geliştirdiler, örgütlenme gereğini duydular. Böylece, sendikaları aracılığı ile isteklerini gerçekleştirmenin yollarını aradılar. Örgütlenme ve bilinçlenme düzeyi yükseldikçe işçilerin yeni eylem biçimleri gittikçe olgunlaşmış, isteklerini sonuçlandırma şansları artmış ve makinalar karşısındaki tutumları değişmiştir. İşçiler, makinaları kırmanın anlamsız olduğunu fark ettiler, makinaları korumak ve hatta onlara sahip olmak gerektiğine inandılar.”⁹⁴

⁸⁹ “İsimleri gerçek veya mitik Ned Lud veya Ludd’dan geliyor. Söylentiye göre, Ned Lud veya bazılarınca ‘Kral Ludd’ 1779’da Leicestershire’de çorap makinalarını kırarak hareketin doğmasına yol açmıştı. İngiltere’de 1811’den 1813’e ve 1816’daki makina kırıcılığı eylemlerinde çete önderlerine ‘general’ ya da ‘Kral Ludd’ lakapları takıldı. 1812’de bir Ludd çetesi, makinaları kırılma tehdidi altında olan Horsfall isimli bir işverenin emriyle katledildi. Horsfall daha sonra intikam amacıyla öldürüldü, ama Ludds çetelerine karşı baskı dönemi başlamıştı. Dönemin hükümeti çok sıkı önlemler almak zorunda kaldı. Baskılar 1813’te York’ta bir toplu dava ile doruk noktasına ulaştı. Dava birçok idam ve sürgün kararı ile sonuçlandı.” Bkz.Güzel, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Makina...”, ss.285-286.

⁹⁰ Güzel, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Makina...”, s.285.

⁹¹ Güzel, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Makina...”, s.285.

⁹² Güzel, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Makina...”, s.286.

⁹³ Gladston vd., *Current Issues in Labour...*, s.17.

⁹⁴ Güzel, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Makina...”, s.286.

Türkiye’de makina kırıcılığı, 19.yüzyılın ortalarına doğru başladı. Oya Sencer’in aktardığı makina kırıcılığı şeklinde bir eylem, 1845’de Bursa’da gerçekleşmişti. Bursa’da, buharla işletilen makinelerle üretim yapacak ve böylece işçi tasarrufu gerçekleştirecek olan fabrikada, işçiler çalışmak istememişlerdi.⁹⁵ Yine Bursa’da, 1861’de işçiler, bir fabrikayı görünürde mezarlığın üzerine kuruldu diye, aslında işlerini ellerinden alacak diye yıkmışlardı.⁹⁶ Kitaplara geçmiş bu makina kırıcılığı eylemleri dışında, Türkiye’de, başka makina kırıcılığı eylemlerinin gerçekleşip gerçekleşmediğini bilemiyoruz. İleride bu konuda yapılacak araştırmalar, varsa başka eylemleri ortaya koyacaktır.

4- Grev

Grev, Fransızca, işi bırakmak(*gréve*) demek olup,⁹⁷ 18.yüzyıl Sanayi Devrimi’nin ürünü olan fabrikalarda çalışan işçilerin, patronları ile aralarındaki anlaşmazlıkların çözümlenmesini sağlamak üzere geliştirdikleri bir eylem biçimidir. Sermayenin özellikle çok küçük bir grubun elinde toplanması ve bu grubun da bunu bir sömürü aracı olarak kullanmak ve işçi haklarını vermek istememeleri grevlerin sebebinin oluşturmuştur.⁹⁸

Antik Çağ’lardan beri var olan iş bırakma eylemi grev, kapitalist üretim ilişkilerinin etkilediği işçi sınıfının, kötü çalışma koşullarına gösterdikleri tepkiler olarak, farklı bir boyutta gelişmiştir. Önce makina kırma eylemleri olarak ortaya çıkan

⁹⁵ Sencer, *Türkiye’de İşçi Sınıfı...*, s.90.

⁹⁶ Sencer, *Türkiye’de İşçi Sınıfı...*, s.90.

⁹⁷ *Türkçe Sözlük*, TDK, s.576, “Grev sözcüğü Fransızca’dan gelir. Bu sözcüğün (*gréve*) Fransızca’daki ilk sözlük anlamı “kumsal”dı. Sonraları “grev yapmak” halk dilinde “işsiz olmak” anlamında kullanılmaya başlandı. Bunun kaynağında, o dönemde iş arayanların Paris’te Grev Meydanı adını taşıyan bir meydana toplanarak iş beklentileri vardı. 19.yy başlarından itibaren, içinde buldukları sefalet koşullarını protesto etmek amacıyla işçilerin gerçekleştirdiği iş bırakma eylemleri, daha önceleri de halk arasında işsiz olmak, çalışmamak gibi anlamlarda kullanılan grev kelimesiyle ifade edilmeye başlandı. Böylelikle grev, günümüzdeki anlam ve içeriğini kazandı.” Bkz.“Grev”, *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, Cilt.1, Tarih Vakfı Yayınları, 1996, s.489.

⁹⁸ Talas’ın G.Pirou’dan aktardığı tanımlarda grev; “İşveren üzerinde tazyik yapmak maksadıyla çalışmağa birlikte nihayet vermek,” Ch. Gide’dan aktardığı tanımında da “bir tarafın mukabil tarafı iş mukamelesinin şartlarını tadile sevk etmek için istimal ettiği bir vasıta” olarak yer alıyor. Bkz.Haluk Dayıgıllı, “Grev Hakkına Dair”. (Cahit Talas’ın yazılarında kimi seçmeler), Cahit Talas’a Armağan, Mülkiyeliler Birliği Yayınları:9, Ankara, 1990. ss.69-70. Haluk Dayıgıllı adı, Cahit Talas’ın bazı yazılarında kullandığı takma bir isimdir.

grev, işçilerin bilinçlenmesi ve işçi örgütlerinin oluşmasıyla, işçilerin hak taleplerinin gerçekleştirilmesi için, iş bırakma eylemine dönüşmüştür.⁹⁹ Belirli işkollarında başlayan grevler, 19.yüzyılın ilk yarısından itibaren genel grevlere dönüşmüş ve bu genel eylemler devletlerin yasaklamasıyla karşılaşmıştır.¹⁰⁰

Demokratik rejimle yönetilen ülkelerde grev, devletin ve işverenlerin onayı ile yapılır. Grevler, genellikle, üç ayrı sebeple yapılır. Bunlar; iktisadi, siyasi ve sosyal sebeplerdir. İktisadi sebepler; işçi ücretlerinin düşük olması ve zamanın ekonomik koşulları karşısında yeterli olmaması ile ortaya çıkmıştır. İşçiler, ücretlerinin arttırılmasını sağlamak üzere, işverenle aralarındaki iş sözleşmesini, ücretler arttırılıncaya kadar iptal edip greve gider, haklarını elde edince işe başlarlar. Siyasi sebeplerden doğan grevler de; gelişmiş ülkelerde sendika ya da işçi birlikleri altında örgütlenmiş işçilerin, ülkelerinin ve hatta dünyanın politik, sosyal ve ekonomik yapısını değiştirmek üzere harekete geçmeleriyle ortaya çıkmıştır.¹⁰¹ Sosyal sebeplerden doğan grevlerde neden ise, iş saatleri, işyeri koşulları, iş kazaları ve meslek hastalıklarına karşı alınan tedbirlerin yeterli olmasını sağlamaktır. Sosyal sebeplerden doğan grevler, zaman içerisinde hükümetlerin, iş kanunları çıkartması ve işverenlerin de bu kanunlara uyması için zorlayıcı tedbirler almasıyla azalmıştır. Ancak, iktisadi ve siyasi grevler, devam etmiştir.¹⁰²

Grevin sosyolojik ve hukuki yönleri vardır ve anlamları farklıdır. Grevin sosyolojik anlamı, "herhangi bir kamusal veya özel otoriteyle bağımlılık ilişkisi içinde olan sosyal grubun, karşı koymak istediği bir durum veya karar karşısında, faaliyetini askıya almak suretiyle direnmesi"¹⁰³ olarak ifade edilmiştir. Grevin hukuki anlamı ise "bağımlı çalışanların, uyuşmazlık konusu olan taleplerini elde edebilmek amacıyla işverene baskı uygulamak için topluca işi bırakmalarıdır."¹⁰⁴ Grevler, ortaya çıktıkları 19.yüzyıldan beri, çalışma koşullarının düzeltilmesi veya korunmasını savunagelmiştir.

⁹⁹ Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Cilt.1, s.489.

¹⁰⁰ "Çalışanların bir kentte, bir bölge ya da ülke çapında; bir, birkaç veya tüm işkollarında topluca işi durdurmaları" genel grevdir. "Genel grevin tarihi, İngiltere'de 1830'ların başlarına kadar gider...", Bkz. "Genel Grev" Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Cilt.1, Tarih Vakfı Yayınları, 1996, s.447.

¹⁰¹ Dayıgilli, "Grev Hakkına Dair", s.71.

¹⁰² Dayıgilli, "Grev Hakkına Dair", s.72.

¹⁰³ Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Cilt.1, s.489.

¹⁰⁴ Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Cilt.1, s.489.

Ancak, çalışanların haklarını elde etmek için gerçekleştirdikleri grevlerin boyutu günümüzde gelişmiş, “sendikal hak ve özgürlüklerin savunulması, işletmedeki işçi temsilcilerinin haklarının savunulması ya da ekonomik ve sosyal politikanın değiştirilmesi gibi değişik amaçlara da yönelerek klasik çerçeveyi aşmıştır.”¹⁰⁵

Türkiye’de, 1800-1870 döneminde grev kelimesine belgeler ve kaynaklar itibariyle rastlayamadık. Ancak, grev kelimesi, 1845 tarihli Polis Nizamnamesi’nde ‘tatil-i mesalih’(işleri tatil) ve 1909 tarihli ‘Tatil-i Eşgal Kanunu’nda da, ‘tatil-i eşgal’(iş bırakmak, grev) olarak yer almıştır. Zaten, grev kelimesi de, daha önce de değindiğimiz gibi, Türkiye’de, 1908 işçi hareketleriyle gündeme gelmiştir. Grev kelimesinin, 1800’lü yıllarda Türkiye’deki işçiler için neyi ifade ettiği, henüz bilinmiyor. Grev kelimesi ya da eylemi ancak, 1908’lerin gazetelerinde yer alabilmiştir. Özellikle, 1908 yılında grevler başlayınca, 16 Eylül 1908 tarihli İkdam’da yer alan “Grevler ve Netayici”¹⁰⁶ başlıklı makalede grev konusunda ilginç yorumlar yapılmıştır. Bu makalede, “iki ay evveline kadar, sahaif-i matbuata (gazete sayfalarına) geçirilemediği için grev kelimesinin ne demek olduğu bilinemediği gibi, grev dediğimiz halet yani terk-i eşgal (işleri bırakma) dahi mecburen gayri vaki idi. Grevler adeta bir illeti müztevliye(salgın hastalık) halini aldı, grev yalnız şirketle amele arasında tahaddüs(meydana gelen) eden bir ihtilaf(anlaşmazlık) olmakla kalmaz. Memleketin ahvali iktisadiyesi(ne) tesir yapar. Bundan maada memleketimizde mevcut cesim sanayi ecnebi sermayelerile vücade gelmiştir. Demek ki grevler dolayısıyla, itibar-ı malimiz üzerinde tesir icra eder. Şirketlerin hisse senedatı düşer.” şeklinde bir yorum yer almaktadır. Bu makaleden anlaşıldığı gibi, sansürden dolayı grev kelimesi gazetelerde kullanılamamıştır. Yorumlara bakılırsa, grev, “illeti müztevliye” olarak değerlendirilip, kötü bir eylem olarak tanıtılmıştır.

Türkiye’de, 1800-1870 arasında gerçekleşen iş bırakma eylemleri, grev tanımına göre değerlendirildiğinde, hem grev olarak hem de işçi hareketi olarak değerlendirilebilir. Bu eylemler, işçilerin, ücretlerinin tam zamanında ve zamlı ödenmesini sağlamak için gerçekleştirilmiştir. İş bırakma eylemleri, dönemin

---

¹⁰⁵ Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Cilt.1, s.489.

¹⁰⁶ Şanda, 1908 İşçi Hareketleri, s.33.

yöneticileri tarafından ayaklanan işçilerin ve elebaşlarının cezalandırılmalarıyla sonuçlanmıştır. Dolayısıyla, Türkiye’de 1800-1870 arasında -ki bu 20.yüzyılın ilk yarısına kadar süren işçi eylemleri için de geçerli olabilir- gerçekleştirilen grevler, işçilerin bir sınıf olma bilincinden uzak, sadece ödenmeyen ücretlerinin ödenmesi için girişilen bir eylem olmuştur.

5- Sendika

Sendika, işçi ve grev gibi Sanayi Devrimi’nin sonucu ortaya çıkan bir kavram ve kurumdur. Fransızca *syndicat* kelimesi, Türkçeye “sendika” şeklinde uyarlanmıştır. Sendika, "işçilerin veya işverenlerin iş, kazanç, toplumsal ve kültürel konular bakımından çıkarlarını korumak ve daha da geliştirmek için aralarında kurdukları birlik"¹⁰⁷ demektir.

Sendikanın nasıl bir teşkilat olduğu konusunda bilgilenmek için, sendikanın kuruluş tarihlerine bakmakta yarar vardır. Sendikalar, 17.yüzyılda Avrupa’da işçilerin haklarını korumak için oluşturdukları birlikler olarak doğmuşlardır. İşçiler, 19.yüzyıla kadar, çeşitli birliklerde ve derneklerde biraraya gelmişler, ancak, bu oluşumlar kısa süreli olmuştur. Bu yüzyıldan itibaren işçiler, ulusal birlikler, yani sendikalar oluşturmaya başlamışlardır. Bu birliklerden ilki, İngiltere’de 17.yüzyıl ortalarında kurulan Webbs’dir.¹⁰⁸

İlk modern sendikalar(ulusal sendikalar), İngiltere’de 1850’den sonra kurulmuştur. İlk sendika örgütlenmeleri, meslek sahibi işçiler arasında olmuştur.¹⁰⁹ Modern sendikaların öncülü, 1851’de İngiltere’de makina ustalarının kurduğu, “Teknikerler, Makinistler, Demirciler, Değirmenciler ve Kalıpçılar Birliği”dir.¹¹⁰ Modern sendikalara, başlangıçta nitelikli (meslek sahibi) işçiler kabul edilmiştir. Nitelikli olmayan işçilerin, sendikalarda örgütlenmesi de, meslek sahibi (nitelikli)işçilerin örgütlenmesinden sonra gerçekleşmiştir. El emeğine dayalı çalışan,

¹⁰⁷ Türkçe Sözlük, TDK, s.1280.

¹⁰⁸ Michael P. Jackson, *Trade Unions*, London; Longman, 1982, s.10.

¹⁰⁹ Jackson, *Trade Unions*, s.10.

¹¹⁰ “Amalgamated Society of Engineers, Machinists, Smiths, Millwrights and Pattern Makers”, Jackson, *Trade Unions*, s.10.

nitelikli olmayan işçilerin sendikalarda örgütlenmesi de, I.Dünya Savaşı'na kadar etkin bir şekilde olmamıştır. Nitelikli olmayan işçilerin kurduğu sendikaların, ilk örneği, yine İngiltere'de, 1880'de Bryan and May Fabrikası,¹¹¹ South Metropolitan Gas Company(Güney Metropolitan Gaz Şirketi) ve Londra Dok'larındaki grevlerden sonra kurulmaya başlanmıştır. Nitelikli Olmayan İşçiler Sendikası üyeleri, şartlar gereği nitelikli işçiler sendikasına üye olamamıştır. Bunun sebebi ise, nitelikli işçi sendikalarının aidatları yüksek olması ve nitelikli olmayan işçilerin kazançlarının da, bu aidatları karşılamaya yetmemesidir. Bundan dolayı da, bu işçiler kendi sendikalarını kurmuşlardır. Nitelikli olmayan işçilerin sendikaları, diğer sendika gibi, yönetim şartları açısından fazla muhafazakar değillerdi. Öte yandan, bu sendikalar, kalıcı organizasyonlar da değillerdi. Sayıları değişkendi ve politik olarak, sosyalist idealler ve grevlerle yakından ilişkilidiler.¹¹² İngiltere'deki bu örgütlenme şekli, diğer Avrupa ülkelerindeki nitelikli olmayan işçi örgütlenmelerine de örnek olmuş ve bu sendikalar hemen hemen İngiltere ile benzerlikler göstermiştir.¹¹³

Sendikaların gelişmesinde ve büyümesinde endüstrileşmenin önemli bir etkisi vardır. Yerli endüstrinin düşüşü ve fabrika sisteminin büyümesiyle işçiler artan bir şekilde işverenlerden uzaklaşmaya başlamış ve kendi çıkarlarını korumak amacıyla güç birliği oluşturmaya çalışmışlardır. Bu çerçevede, bir işçinin, kendi çıkarlarını temsil etmek için göreceli olarak az gücü olacağı düşüncesiyle, meslektaşlarıyla biraraya gelerek temsil gücünü artırmaya çalışmışlardır.¹¹⁴ Dolayısıyla, sendikal örgütlenme, işçinin haklarını, işverene karşı savunmak açısından önemli bir yaptırım gücüne sahip olmuştur.

Sendikaların öncüsü olarak, ortaçağlarda kurulan Esnaf loncaları kabul edilir. Ancak, bu görüşe karşı çıkan yaklaşımlar da vardır. Örneğin, Webbs'ler, İngiltere'deki hiçbir sendikanın bir esnaf loncasından doğmadığını iddia ederler. Webbs'lerin iddiasına göre, esnaf loncalarıyla aralarında büyük fark vardır. Çünkü, esnaf loncaları

---

¹¹¹ Bu bir kibrit fabrikasıdır. Bkz.Jackson, *Trade Unions*, s.11.

¹¹² Jackson, *Trade Unions*, s.11.

¹¹³ Jackson, *Trade Unions*,s.11.

¹¹⁴ Jackson, *Trade Unions*, s.13.

üretim ve üretim araçlarına sahip esnaf tarafından yönetilirler. Öte yandan, sendikalar, tamamen üretim araçlarına ve üretime sahip olmayan işçiler birliğidir.¹¹⁵

Sendikaların doğuşunda bir diğer etken olarak da, kapitalizm görülür. Zaten, sendikalar, kapitalizmin gelişmesine karşı bir tepki olarak doğmuştur. Kapitalizme dayanan bir ekonomide, üretim araçlarına sahip olanlar ve işgücünü satanlar arasında bir ayırım ortaya çıkar. Bu da işgücünü satanlar ve onların haklarını savunan ve temsil eden organizasyonlar olarak sendikaların gelişmesini sağlar.¹¹⁶ Ancak, buna karşılık sosyalizm ile yönetilen ülkelerde de sendikalar kurulmuştur. Sosyalizm ile yönetilen ülkelerde sendikaların, farklı işlevleri vardır. Bu ülkelerde, sendikaların birinci görevi, ulusal düzeyde ulusal kalkınma planını uygulamak ve hükümetle beraber çalışmaktır. Eski Sovyetler Birliği, bu konuda önemli bir örnektir.¹¹⁷ Sovyetler Birliği'nde 1980'lerde, sendika uygulamasında farklılaşma olmuş, Batı Avrupa'daki çağdaşlarından etkilenecek bağımsız çalışmak istemişler ancak, bu da kötü sonuçlanmıştır.¹¹⁸ Avrupa'da Doğu Avrupa ülkelerinde, örneğin Polonya'da durum biraz daha farklı olmuştur.

Sendikaların oluşumunda öne sürülen bir görüş de, Marksistler tarafından ortaya atılmıştır. Marksistler, sendikaların, kapitalist ekonomide işçilerin bilinçlenmesiyle ortaya çıktığını savunurlar. Sendikaların gelişmesi, kapitalizmde bir ön şarttır. Bazı marksist yazarlar, sendikaların doğuşunda serbest bir işçi pazarının varlığı gerekli olsa da, 'birliklerin doğuşunda sosyal değerler etkindir', görüşünü savunurlar.¹¹⁹ Onlara göre işçiler, yüksek ücret talebi için biraraya gelmelidirler. Eğer, sendikalar adalet sisteminin müdahalesiyle karşılaşır, siyasi partiler kurmaya zorlanırlar. Bunun yanında, geleneksel siyasi hareketin yetersiz olduğunu farkedersen, devrimci bir tavır almaya yönelebilirler. Devrimci hareketler de, işçi sınıfı bilincinin gelişmesi için yapılmıştır ve bu hareketler de liderler aydınlar olmuştur.¹²⁰

Sendikaların büyümesinde etken rollerden biri de, ekonomik şartlardır. Sendikaların üye sayısını arttırması, işçilere yüksek ücret ve büyük ölçüde iş güvenliği

---

¹¹⁵ Jackson, Trade Unions, s.15.

¹¹⁶ Jackson, Trade Unions, s.16.

¹¹⁷ Jackson, Trade Unions, s.16.

¹¹⁸ Jackson, Trade Unions, s.17.

¹¹⁹ Jackson, Trade Unions, s.17.

¹²⁰ Jackson, Trade Unions, s.18.

gibi faydalar sağladığı takdirde gerçekleşebilmiştir. Eğer, sendikalar bunları sağlayamayıp, üyelik aidatı, işverene karşı duyulan memnuniyetsizlik, terfilerde engelleme ve benzeri uygulamaların getirdiği sonuçlara maruz kalındığı durumlarda, bu sendikalara katılım olamamıştır.¹²¹

Sendikalara katılımın artmasındaki etkenlerden biri olarak da enflasyonun yükselişi gösterilmiştir. Enflasyonun yükseldiği ekonomik koşullarda da, işçiler ekonomik çıkarlarını korumak için sendika üyeliğine geçmişlerdir.¹²² Sendikaların büyümesinde, sendika liderlerinin etkinliği ve devletin reaksiyonunun da rolü olduğu savunulmuştur.¹²³

Sendikaların varlığı yanında uluslararası bir güç birliği oluşturmak için ilk işçi örgütü de daha önce değinildiği gibi 1864'te, İngiltere'de I.Enternasyonal'in kurulmasıyla gerçekleşmiştir. Bu, siyasal-ideolojik bir örgütlenmedir. Bunu izleyen ve 1869'da kurulan II.Enternasyonal de öncekinin devamı siyasal nitelikte bir işçi örgütlenmesi olmuştur.¹²⁴ Bu yıl, aynı zamanda uluslararası işkolu federasyonlarının oluşturulduğu yıl olmuştur.¹²⁵ Sendikaların gelişmesi ve büyük kitlelerce desteklenmesi, ülkelerin ekonomik ve politik problemlerine bağlı olarak, inişli çıkışlı dönemler geçirmiştir. Örneğin, Almanya'da gelişen sendika hareketi, I.Dünya Savaşı'nın başlangıcında vasıfsız işçileri de kapsayacak şekilde 3 milyon üyeye, 1922'de de 9 milyona ulaşmıştır. Ancak, bu sayılar, 1920'ler ve 1930'ların başlarında gelişen ekonomik krizlerden etkilenerek azalmış¹²⁶ ve politik muhalefetle karşılaşmışlardır. Serbest sendikacılık hareketi, 1933'de Hitler Rejimi tarafından dağıtılmıştır.¹²⁷ Kısaca, sendikalar, değişen ekonomik ve sosyal koşulların ürünü olarak ortaya çıkan ve işçi

---

¹²¹ Jackson, *Trade Unions*, s.18.

¹²² Jackson, *Trade Unions*, s.19.

¹²³ "Örneğin, 1930'larda Amerika'da Endüstriyel Organizasyon Komitesi, başarılı bir organizasyonla etkili oldu. Çünkü, lideri başarılı idi. Oysa, en büyük sendika olan Amerikan İşçi Federasyonu, I.Dünya Savaşı'nda ekonomik koşullar iyi olduğu halde, başarılı olamadı. Devlet desteğinin önemi konusunda bir örnekte 1936'da Fransa'da gerçekleşen olaydan verilebilir. Ekonomik problemlerden dolayı gelişen ulusal grevlerin ardından devlet, 1936'da Matignon Anlaşması'nı yaptı. Bu anlaşmada devlet, bir sendika kurulmasını ve ona üye olunmasını ve bununla birlikte bu sendikaya iş kontratı imzalama serbestisi tanıdı." Bkz. Jackson, *Trade Unions*, s.20.

¹²⁴ "Dünya da Sendikacılık", *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, Cilt.1, Tarih Vakfı Yayınları, 1996, s.338.

¹²⁵ *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, Cilt.1, s.338.

¹²⁶ Jackson, *Trade Unions*, s.11.

¹²⁷ Jackson, *Trade Unions*, s.13.

haklarını savunan kuruluşlar olmuşlardır. Türkiye’de de, sendikal bir örgütlenme, ilk kez işçi haklarını korumak için 1895’te gerçekleştirilmiştir.

D- Türkiye’de İşçi ve İşçi Sınıfı’nın Doğuşu

Türkiye’de işçinin doğuşu, ilk çağlara kadar götürülebilir. Ancak, ücretli emeğin varlığı, Osmanlı İmparatorluğu döneminde yaşanan ekonomik ve sosyal dönüşümlerle değişimler geçirmiştir. Özellikle, belirgin bir şekilde işçinin doğuşu ve gelişimi ve kavramının şekillenmesinin de, hemen hemen emek ve üretim araçlarının ayrılmasının başladığı, 14.yüzyılda olduğu kabul edilmiştir. Bu dönemde, “ücretli işçilerin doğuşunun köklerinden biri”¹²⁸ nin de, lonca örgütündeki usta-çırak yani öğretmen-öğrenci ilişkisinin, işveren-işçi ilişkisine dönüşmesi ve ustaların çırakların ustalığa yükselme aşamasında birtakım tekeller uygulamasının etkili olduğu ifade edilmiştir.¹²⁹

Osmanlı İmparatorluğu ya da Türkiye İşçi Hareketleri üzerine yapılmış çalışmalarda, genellikle Osmanlı veya Türk işçisinin doğuşu, Türkiye’deki işçinin doğuş şartları ve çalışma koşulları dikkate alınmaksızın, Avrupa İşçi Tarihi çalışmaları temel alınarak, Avrupa işçi sınıfının doğuşuna endeksli olarak ele alınmıştır.¹³⁰ Böyle zoraki bir biçim yaratmak da kaçınılmaz olarak, çok farklı ekonomik, sosyal ve siyasal koşullara sahip olan Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa devletleri arasındaki farklılıkları ortaya çıkarmıştır. Bu farklılık da, Osmanlı işçisinin 19.yüzyılda ortaya çıktığı ve geç geliştiği şeklinde ifade edilmiştir. Oysa, Anadolu’da Osmanlı öncesi dönemden de miras kalan işçi varlığı, farklı bir işçi yapısı ortaya koymuştur.

Türkiye’de işçinin doğuşu ve bir sınıf olarak teşkilatlanması, Avrupa’dan daha farklı bir oluşum göstermiştir. Türkiye’de işçiler, merkezi devlet yapısı içinde önce devlete ait çalışma alanlarında, daha sonra da merkezi devlet yapısının bozulmasıyla

¹²⁸ Sencer, Türkiye’de İşçi Sınıfı..., s.20.

¹²⁹ Sencer, Türkiye’de İşçi Sınıfı..., s.20.

¹³⁰ “Türkiyede işçi sınıfının doğuşu ve işçilerin teşkilatlanması, XIX.Asrın ilk yarısına rastlar. Zira Türkiyenin sanayi hayatına kavuşmasının uzun bir mazisi yoktur. Asırlarca ziraat memleketi karakteri taşıyan Osmanlı İmparatorluğunda el sanayi ve feodal istihsal üretimi hüküm sürerken İngilterede sanayi inkılabı başlamış (1771-1825), makineler icad edilmiş, fabrikalar kurulmuş, buhar motörlerinin yapılması ve geliştirilmesi madencilikte terakkilere yol açmış, bir birini takibeden icadlar iktisadi sahada tesirlerini göstermişti. Şehir komünlerinin derebeylerle mücadelesinde kapitalistler, büyük endüstrinin doğması ile de işçi sınıfı tarih sahnesine çıkmışlardı...” Bkz.Sülker, Türkiye’de Sendikacılık, s.5.

özel mülkiyete ait çalışma alanlarında var olmuşlardır. Bu durum, Osmanlı işçisinin şekillenmesinde de etkili olmuştur. Bu gelişim, yani işçilerin devletten başka, özel sektöre ait iş alanlarında da yer alması, kendini işçi tanımının şekillenmesinde de göstermiş ve işçi için çeşitli tanımlar kullanılmıştır. Türkiye’de 20.yüzyıla kadar işçi, “amele, rençber, ırgat, emekçi, gündelikçi” olarak anılırken, bundan sonra “işçi” olarak anılmıştır.¹³¹ Bununla birlikte, tarım alanında çalışan işçiler, “aylıkçı, yıllıkçı, hizmetkar, yanaşma, uşak” olarak adlandırılmıştır.¹³² Ayrıca, yine işçileri tanımlamak için “müstahdem” kelimesi de kullanılmıştır. 19.Yüzyıla ait belgelerde işçiler, mesleği ile gösterilmiştir;“çilingir veya kapı aleti ustası”¹³³ ya da “Elbisehane amele” gibi.¹³⁴ Osmanlı İmparatorluğu döneminden, Türkiye Cumhuriyeti’ne kadar uzanan süreçte, işçi ve işçi sınıfı bilinçlenmesi farklı koşullarda, farklı adlarla ortaya çıktığı için, bu çalışmaya temel oluşturması açısından Türkiye’de işçiyi anlatmak için kullanılan amele, rençber, ırgat gibi kelimelerin tanımlarına bakmakta yarar vardır.

1- Türkiye’de İşçi’yi Tanımlamak İçin Kullanılan Kavramlar

a- Amele

Türkiye’de 20.yüzyıl başlarına kadar, “işçi” kelimesi yaygın olarak kullanılmıyordu. Daha önce değinildiği gibi işçiyi anlatmak için, “amele”, “ırgat”, “müstahdem” ve “rençber” kelimeleri kullanılıyordu.

Osmanlıca sözlükte “amele”, amel kökenli Arapça bir kelime olarak geçiyor. Ka’mus-ı Türki’de, amele için “lisanımızda bu mana ile kullanılmaz. Türkçede müfred(olduğu) gibi de kullanılır. Rençber, ırgad, gündelikle hidemat-ı şakkade(zahmetli işlerde) bulunan adam”¹³⁵ açıklaması yapılmıştır. Amele ile ilgili bir

¹³¹ Lütfi Erişçi, *Türkiyede İşçi Sınıfının Tarihi (Özet Olarak)* İstanbul; Kutulmuş Basımevi, 1951, s.3. Reşat Nalbandoğlu, gündelikçi işçiler için şu tanımı yapmıştır; “Yerine göre amele, yevmiyeci, ırgat, gündelikçi adlarıyla anılan bu işçiler asıl ziraat işçileri kitlesini teşkil ederler.” Bkz.Reşat Nalbandoğlu, *Türkiyede Ziraat İşçilerinin Durumu*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1949, s.20.

¹³² Nalbandoğlu, *Türkiyede Ziraat İşçilerinin Durumu*, s.19.

¹³³ T.C Başbakanlık, Osmanlı Arşivi, *İrade (Meclis-i Vala)*, 1265(1849), No:3736.

¹³⁴ T.C. Başbakanlık, Osmanlı Arşivi, *İrade (Dahiliye)*, 1279(1863) No:33745.

¹³⁵ Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*, İstanbul;Enderun Kitabevi, 1989. s.951.

başka kaynakta da, onun “amil”in çoğulu olduğu, işçi, emekçi demek olduğu yer almıştır.¹³⁶ Amele kelimesi, “19.yüzyılın ikinci yarısına kadar, daha çok inşaat, tarım, madencilik alanlarında yoğunlaşmış olan” işgücünü tanımlamak için, bu dönemden itibaren de, “daha çok ağır işlerde çalışan vasıfsız işçileri adlandırmakta kullanılmıştır.”¹³⁷

Amele ile işçi kelimesinin, 19.yüzyıla ait bazı yasal metinlerde birarada kullanıldığı görülmüştür. Örneğin, 10 Nisan 1845 Polis Nizamnamesi’nde, ‘işini, gücünü terk eden ve cemiyet kurmak isteyen işçi ve amelelerin işlerini bırakmaları’ yasaklanmıştır.¹³⁸ Bu nizamnamede, işçi ve ameleler diye ayrı ayrı açıklama yapılması ilginçtir.

Bu çalışmada kullanılacak belgelerde işçiler, “amele” terimi ile ifade edilmiştir. Bu da, 20.yüzyıla kadar işçi yerine amele kelimesinin yaygın olarak kullanıldığını göstermektedir.

b- Irgat

“Irgat”, Yunanca’dan Türkçe’ye geçmiş bir kelimedir. Irgat, tarım işçisi, rençber, yapı işçisi olarak tanımlanır.¹³⁹ Irgatların, Anadolu İşçi Hareketleri içinde çok aktif rolleri yoktur. Genelde tarım yapılan bölgelerde çalışan ırgatlar, günlük ya da yıllık olarak kiralanıyorlardı. Irgatlar, Osmanlı İmparatorluğu’nda toprak sistemindeki bozulmanın ardından, topraklarını terk etmek zorunda kalan köy kökenli insanlardan oluşuyordu. Irgatlar arasında, sürekli bir çiftlikte çalışanlar olduğu gibi, mevsimlik

¹³⁶ **Türkçe Sözlük**, TDK, s.62.

¹³⁷ “Amele”, **Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi**, Cilt.1, Tarih Vakfı Yayınları, 1996, s.38.

¹³⁸ 1845 Polis Nizamnamesi’nin 12. Maddesi şöyle hazırlanmıştır;“İşini ve gücünü terk ile mücerret tatil-i mesalih-i ibad garazında olan amele ve işçi makulelerinin cemiyet ve zihamlarının ve gerek bu misullu asayiş-i ammeyi ihlal edecek her güne fitne ve fesad cemiyetlerinin def’ ve izalesiyle ihtilal vukuunun önü kestirilmesi esbabına teşebbüs ve müsaberet”, Bkz.Mesut Gülmez, “Polis Örgütünün İlk Kuruluş Belgesi”, **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt.16, Sayı.4, Aralık 1983, ss.3-15, s.14. Padişah III.Ahmet döneminde 1729’da çıkarılan;“Maden işçilerinin nizam ve vazifelerine Dair” bir fermanda da işçi kelimesi kullanılmıştır. Bkz.**Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi**, Cilt.1, s.38.

¹³⁹ **Türkçe Sözlük**, TDK, s.663, Püsküllüoğlu, **Türkçe Sözlük**, s.769.

olarak da çalışanlar vardı.¹⁴⁰ Genelde feodal sömürüye maruz kalmış¹⁴¹ ve hiçbir zaman da hükümetlerin korumasını üzerinde hissetmemiş olan ırgatlar ya da işçiler, emeklerinin karşılıklarını elde etmek için ayaklanmak yerine çoğu kez, çalıştıkları çiftlikleri ya da plantasyonları terk etmişlerdir. Bazen bu kaçış, ağaların zorbalığıyla ölümle de sonuçlanmıştır.

Irgatların, koşullarının düzeltilmesi doğrultusunda gerçekleştirdikleri herhangi bir ayaklanmaya, belgeler itibariyle rastlayamadık. Bu belki de, Türkiye’de yaşayan ırgatların koşullarının, yöneticiler tarafından doğal kabul edilmesinden kaynaklanıyor. Yöneticiler, ırgatlarının sömürülmesi karşısında herhangi bir iyileştirmeye gitmemişlerdir. Dolayısıyla, ırgatların varsa gerçekleştirdikleri tepkileri de belgelere geçememiştir ya da biz rastlayamadık.

c- Rençber

Rençber, farsça bir kelime ve "tarla, bağ, bahçe, yapı ve toprak işlerinde ağır işleri gören gündelikçi ırgat, çiftçi" olarak tanımlanıyor.¹⁴² Osmanlıca sözlük Kamus-ı Türki’de rençber, “tarla ve bahçede veyahud yapı vesair işlerde kazmak ve taş toprak taşımak gibi işlerde istihdam olunan gündelikçi, amele”¹⁴³ olarak tanımlanmaktadır. Bir başka Osmanlıca sözlükte rençber, ırgatın karşılığı olarak, sıkıntı çeken, meşakkatli(zahmetli), ağır işlerde çalışan kişi olarak ifade edilmiştir. Rençber’in etimolojik tanımı da, renc=sıkıntı, ber=çeken şeklinde yapılmıştır.¹⁴⁴

Sözlüklerde yer alan tanımlar, rençberi, başkası için çalışan gündelikçiler olarak

¹⁴⁰ “Ucuz kredi alma olanağından yoksun bulunan ve aldığı pahalı kredileri de ister istemez tüketime yönelen küçük işletme sahipleri topraklarından olmuşlar, topraklarını genişleten bir büyük toprak sahipleri sınıfının yanında giderek ırgatlaşmışlardır.” Bkz.Fişek, *Türkiye’de Kapitalizmin...*, ss.23-24.

¹⁴¹ “Bu ihtiyaçlarını da elde edemeyen, yani bir senelik yiyecek ve giyecek eşyası için tarla ve hayvan sürülerine sahip olamayan insanlar vardır, bey ve ağaların yanında boğaz tokluğuna çalışırlardı. Bunlara ırgat derlerdi. Bütün ömürlerini bu bey ve ağaların yanında geçirirlerdi. / Bunlar üretim unsuru olduğu gibi, ağanın tarla ve hudud kavgalarında kullandığı bir araçtı. Ağa ırgatlarını alet gibi kullanarak diğer ağalarla çarpıştırır, bu yolla onlardan yararlanırdı. ...” Bkz.Şanda, “Yarı Müstemleke Oluş Tarihi” 1908 *İşçi Hareketleri*, Gözlem Yayınları, ss.43-121, ss.47-48.

¹⁴² *Türkçe Sözlük*, TDK, s.1220.

¹⁴³ Sami, *Kamus-ı Türki*, s.671.

¹⁴⁴ Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, 8.Baskı, Ankara; Aydın Kitabevi, 1988. s.1062.

tanımlarken, Ahmet Ali Özeken, onların kendi tarlalarında çalıştıklarını ifade etmektedir.¹⁴⁵ Özeken, Ereğli Madeni ile ilgili açıklama yaparken, madenlerin önemli işgücünü rençperlerin oluşturduğunu “bazan gönül rızası ve geçim mecburiyeti ile, bazan da iş mükellefiyeti icabına uyararak, tarlasını, sürüsünü birkaç günden birkaç haftaya kadar muvakkat bir müddet için terkeden rençberlerden mürekkep olduğunu müşahade etmek lazımdır...Filhakika, köy hayatına bağlı olan bu rençperlerin, geçim seviyeleri de gayet düşük ve bilhassa bu itibarla da ayrıca, para ekonomisi ile olan münasebetleri de mahduttur”¹⁴⁶ sözleriyle dile getirmektedir. Bu çalışma çerçevesinde yapılan araştırma da rençperlerin eylemlerine ilişkin bilgiye rastlanmamıştır.

d- Esnaf ve İşçi-Esnaf İlişkisi

Esnaf, Arapça bir kelime ve “Sinf” kelimesinin çoğuludur. Esnafın tanımı, “el zanaatları veya küçük ticaretle geçinen kimselere verilen genel ad”¹⁴⁷ olarak yapılmaktadır. Tanıma bakıldığında, esnaf kendisi için üretim yapan ve satan kişi olarak görülüyor, dolayısıyla işçiden ve işçinin koşullarından çok uzaktır. İşçi, bu tanıma göre, esnaf için çalışan kişi oluyor.

Türkiye’de, Osmanlı İmparatorluğu döneminde esnaf, kendisine ekonomik, sosyal, ve siyasal güvence sağlayan loncalara bağlı olarak üretim yapıyordu. Bir esnafın, loncaya bağlı olmadan çalışması mümkün değildi. Aynı meslek grubundan olan esnaflarla, aynı bedesten ya da üretim bölgesinde çalışan bir esnaf, kolay kolay oradan ayrılamazdı. Bu bir ölçüde, esnaflararası dayanışma anlayışından, loncaların birlikteliği mecbur koşmasından ve esnafın hükümet görevlilerince denetlenmesi gereğinden kaynaklanıyordu. Esnaf, kurduğu işyerinde hem kendisi çalışır hem de işçi çalıştırırdı. Bu işçiler, meslek öğrenmek ve yaşamını kazanmak için çalışıyorlardı. Mesleğe yeni başlayan “çırak” olarak adlandırılırdı. Çırak, belli bir çalışma döneminden sonra, eğer ustası onaylarsa kalfa düzeyine çıkardı. Kalfa da belli bir çalışma döneminden sonra,

¹⁴⁵ Ahmet Ali Özeken, *Türkiyede Sanayi İşçileri*, İstanbul; İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1949, s.59.

¹⁴⁶ Özeken, *Türkiyede Sanayi İşçileri*, ss.59-60.

¹⁴⁷ *Türkçe Sözlük*, TDK, s.468.

becerisini gösteren bir iş yaptıktan sonra törenle usta olurdu. Ustalık dönemi, sermaye yeterli ise esnaflığa giden süreci hazırlardı.

Esnafın yanında çalışan çırak ve kalfalar, nitelikli işçiler grubunda yer alıyordu. Bunların işçi olmalarını belirleyen, emeklerini satarak geçinmeleridir. Bu işçiler, şehir kökenli oldukları gibi, mülksüzleşmiş ya da yarı mülksüzleşmiş, büyük şehirlere göç etmiş köy kökenli insanlardan da oluşuyordu. Esnaf ile çalışan çırak ve kalfalar, yukarıda verilen gibi belli bir çalışma dönemi sonrası, iş yeri sahibi olabiliyorlardı. Ancak, o aşamaya gelinceye kadar birer işçi olarak kalıyorlardı.

Esnaf için belli bir düzen ve koruma sağlamış olan loncalar, işçi olan çırak ve kalfaların çalışma şartları için bir koruma geliştirmemiş, ancak, çırak ve kalfaların uyacağı belirli kurallar koymuşlardır. Bu işçilerin hak arama talepleri ne kadar ses getirmiştir bilinmez, ama, esnafın rekabet karşısında ya da hükümetten istediklerini elde edemedikleri durumda, gerçekleştirdikleri lonca ayaklanmaları ses getirmiştir. Avrupa'dan gelen ucuz fabrika malları karşısında, el emeğine dayalı malları üreten esnaf 19.yüzyılda etkisini kaybetmiş, ve yavaş yavaş fabrikalardaki tezgahların başına işçi olarak geçmiştir. Çok az esnaf, 1840'lı yıllarda kurulan esnaf şirketlerinde patron olarak yerini almıştır.¹⁴⁸

---

¹⁴⁸ Sedat Şen, *İşçi Sınıfı Eylemleri ve Devrimimiz*, (I.Cilt), İstanbul;Diyalektik Yayınları, 1993, s.13.

II.BÖLÜM

TÜRKİYE'NİN SOSYO-EKONOMİK YAPISI (1800-1870)

Türkiye'de 1800-1870 arasındaki yıllar, Osmanlı İmparatorluğu'nun yenileşme hareketlerine giriştiği, 1839'da Gülhane Hatt-ı Hümayunu ile başlayan ve 1876'da Meşrutiyet'in ilan edilmesine kadar süren Tanzimat Dönemi'ni içerir. Bu yıllar, Osmanlı yöneticilerinin, imparatorluğun Avrupa'da toprak kaybına uğraması üzerine bunu önlemek için siyasal, sosyal ve ekonomik düzenlemelere gittiği bir dönem olmuştur. Toprak kaybının getirdiği sıkıntıyı yöneticiler, merkezîyetçi bir yönetim kurmaya çalışarak ve Avrupa ile olan ilişkilerini hem siyasi hem de ekonomik anlaşmalar boyutunda geliştirerek aşmaya çalışmışlardır. Ancak, bu anlaşmalar da Osmanlı yönetimini dışa bağımlı bir hale getirmiştir. Dolayısıyla bu düzenlemeler, bir ölçüde Osmanlı İmparatorluğu'nun, Avrupa'daki gelişmelere bağlı olarak, kapitalist ekonomi ile bütünleştiği, büyük ölçüde de dış ticarete açıldığı bir dönemde gerçekleşmiştir. Türkiye'de, devletin ve yabancı girişimcilerin sanayiye yönelik yatırımlarının arttığı bu dönem, her alanda çalışan geleneksel işçi gruplarının yanında yeni bir işçi grubunun, sanayi işçisinin de doğuşuna tanık olmuştur.

A- Tanzimat Öncesi Dönem

Türkiye'de Tanzimat öncesine, yani 1839'a kadar süren döneme damgasını vuran olaylar, 1789 Fransız İhtilali'nin tüm Avrupa'ya pompaladığı milliyetçilik

akımının Osmanlı İmparatorluğu'nda sebep olduğu toprak kayıpları ve etkileriyle başlar. Bu gelişmeler de, 19.yüzyıla girerken padişah III.Selim'in, Osmanlı İmparatorluğu'nu çöküşten kurtarmak amacıyla, reformlar yapmasını gerektirmişti. III.Selim, Lale Devri'nde öncelikle askeri alanda başlatılan modernleşme atılımlarını genişleterek, Nizam-ı Cedid adı altında devlet yönetiminden, orduya kadar çeşitli alanlarda reformlar yapmak için,¹⁴⁹ asker, sivil, ulema ve yabancı görevlilerden oluşan bir gruba, emir vererek imparatorluğun kurtarılması için görüş bildirmelerini istemiştir. Padişaha çeşitli öneriler sunulmuş ve önerilerin hemen hepsi, askeri reformun gerçekleştirilmesi gerektiği üzerinde yoğunlaşmıştı. Bu konudaki önerileri dikkate alan padişah, 1792 ve 1793 yılında, Nizam-ı Cedid olarak bilinen hareket içinde, yeni Hatt-ı Hümayunlar çıkarttı. Bu hatt-ı hümayunlar, eyalet yöneticiliğinden, vergilere, tahıl ticaretinden, idari ve mali konulara kadar oldukça geniş düzenlemeleri içeriyordu. Hatt-ı hümayunları uygulamaya koymak için, özel bir hazine oluşturularak, Avrupa tarzında eğitilmiş ve donatılmış piyade birliklerinin hazırlanmasına karar verilmişti. Bu hareket, 1807'deki Yeniçeri ayaklanmasına kadar sürecek yeni bir dönemin başlangıcı oldu.¹⁵⁰ Bu dönemde, Avrupa ile diplomatik temaslar kurulmasını sağlamak üzere yurtdışında daimi elçiliklerin açılmasına karar verildi ve 1793'de Londra'da ilk elçilik açıldı. Bu arada Fransız İhtilali ile ortaya çıkan özgürlük, eşitlik ve milliyetçilik gibi kavramlar da, yavaş yavaş bütün Avrupa'ya ve Osmanlı İmparatorluğu'na yayılıyordu. Osmanlı yönetimi, ihtilalin etkilerinin imparatorluğu sarsmaması için tedbirli davranarak, ihtilali halka, hristiyanların kendi iç problemleri olarak sundu. Ancak, bu girişim etkili olmadı. Özellikle Balkan eyaletleri, ihtilalin etkisi altına girmeye başlamıştı. Balkanlardaki Osmanlı topraklarında, bu kavramların yayılmasını sağlayan etkenlerden biri, Fransa'dan kaçan yönetim aleyhtarları ihtilalcilerin, imparatorluğun Avrupa topraklarına sığınmaları, diğeri de, Avrupa'da basılan kitap ve gazetelerin hürriyet, eşitlik gibi kavramları İmparatorluğun okuyucu kitlesine ulaştırması idi. Fransız İhtilali'nin, Fransa

---

¹⁴⁹ 1807'e kadar sürecek olan bu yenileşme hareketleri Nizam-ı Cedid diye adlandırılır. Sultan III.Selim, "sivil, asker ve ulemadan yirmi iki ileri gelen kişiye bir emir çıkararak imparatorluğun zayıflığının nedenleri hakkındaki görüşlerini ve ıslahat teklifleri bildirmelerini" ister. Bu tekliflerin sunulması ile reform hareketleri başlatılır. Bkz.Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara;TTK, 1988, s.58.

¹⁵⁰ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s.67.

ve Osmanlı İmparatorluğu arasında yarattığı gerginlik, 1798'de Mısır'ın Fransa tarafından işgali ile daha da arttı. Artık, Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransız Devrim hareketlerinin ülkede etkili olacağı endişesi yaşıyordu.¹⁵¹ Bu gelişmeler olurken, gerçekleştirilmeye çalışılan 'yeni bir ordu ve yeni bir düzen' çabası, devlet adamları, ulema ve yeniçerilerin tepkileri ile karşılaştı. Bu tepkiler, III.Selim'in tahttan indirilmesi ve IV.Mustafa'nın tahta çıkarılması ile sonuçlandı. IV.Mustafa'nın tahta çıkarılması için gerçekleştirilen isyan sırasında, yeniçeriler, III.Selim'i öldürdüler. Ancak, IV.Mustafa da tahtta uzun süre kalamayarak Alemdar Mustafa Paşa'nın girişimiyle tahttan indirildi ve yerini Osmanlı İmparatorluğu'nda her alanda dönüşümleri başlatacak olan II.Mahmut aldı.

III.Selim dönemini, işçi tarihi açısından değerlendirdiğimizde görünen, Osmanlı geleneksel ekonomik yapısı içinde, geleneksel işçi yapısının ve çalıştırma sisteminin hala devam ettiğiidir. Şöyle ki, şehirlerde nitelikli işçiler, loncalara bağlı olarak çalışmakta, nitelikli olmayan işçiler ise loncalara bağlı olmadan, ancak, devlet görevlilerince kontrol altında tutularak çeşitli alanlarda çalıştırılmaktaydılar. Öte yandan, Tımar sisteminin bozulmaya başlamasıyla büyük ölçüde toprağa bağlı olanlar mülksüzleşmiş ve ücretli emeğin artmasında rol oynayacak gelişmeler de olmuştu. Bu durum, geleneksel toprak sisteminin çözülmesiyle, devletin ağır vergilerinden dolayı, ekim yaptıkları toprakları terketmek zorunda kalan köylülerin şehirlere akın etmesiyle gelişmişti.¹⁵² Geleceklerini şehirlerde arayan köylüler, nitelikli olmayan işçi olarak bulabildikleri işlerde yaşamlarını kazanmaya çalışıyor, işsiz kaldıklarında da, yönetime tepki gösteren kitlelerin ayaklanmacı gücünü oluşturuyordu. Yenilik aleyhtarı güçlerin, potansiyel ayaklanma gücü, disiplinini kaybetmiş Yeniçeri Ocağı ve aralarında köylülerin de bulunduğu bu işsiz kitleler olmuştu. III.Selim'in tahttan indirilmesine yol açan Kabakçı Mustafa İsyanı'nda da önemli bir güç yine bu işsiz kitlelerdi. Lonca sisteminin sürdürüldüğü III.Selim döneminde, loncalardaki çırak ve kalfalarla devlete ait olan veya olmayan işyerlerinde çalışan işçilerin sorunlarını çözümlenmek üzere, herhangi bir yenilikte bulunulmamıştı. Dahası, devlete ait işyerlerinde ve devletin

¹⁵¹ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*,s.67.

¹⁵² Kurthan Fişek, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıfı*, Ankara;Doğan Yayınları, 1969, s.4, 10-11.

gerekli gördüğü işlere uygulanan Angarya sistemi de bu dönemde devam etmiş; buna rağmen işçilerin, herhangi bir örgütlenme girişimi de olmamıştı. Zaten 19.yüzyılın ilk yarısında, merkezi yönetim siyasal problemlerden dolayı otoriter bir yöntem izlediğinden, işçiler açısından örgütlenme pek olası da değildi.

Sultan II.Mahmut, III.Selim'in öldürülmesi ve IV.Mustafa'nın tahttan indirilmesinin ardından tahta çıktı. O da, imparatorluğunu çökmekten kurtarmak için düzenlemelere girişti. Bu düzenlemeler, yönetimden orduya, ekonomiden dış ilişkilere, haklar alanından, hukuka kadar genişleyen yenilikleri içeriyordu. II.Mahmut, girişimlerinin etkili olması için, otoriter bir politika izledi. II.Mahmut tahta çıktığı ilk yıl, Alemdar Mustafa Paşa'nın öncülük ettiği, taşra yönetiminde etkili olan eşraf ve ayanlarla yönetimin gerçekleştireceği düzenlemeleri uygulamada ve bunlara karşı çıkacak güçleri bastırmada bir işbirliği anlaşması olan Sened-i İttifak imzalandı. Bu ittifak, Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk kez hükümrânın, yerel yöneticiler ile devlet otoritesinin uygulanmasında yardım istediğini gösteriyordu¹⁵³ II.Mahmut, yenilik hareketlerine karşı çıkma alışkanlığı içinde olan Yeniçeri Ocağı'nı da, 1826 yılında halkın ve ulemanın da yardımıyla kaldırdı ve bu gelişme Vak'a-i Hayriye(hayırlı olay) kabul edildi. Özellikle, işsiz kitle ve onların yoğunlaştıkları yerler olarak kabul edilen bekar hanları, yeniçerilerin en önemli destekçileri Bektaşî dergahları, Yeniçeri Ayaklanması'nın ardından yıkıldı.¹⁵⁴ Bu tedbirlerle, devletin işsiz kitle üzerindeki denetimi artarken, bir yandan Balkan eyaletlerindeki milliyetçilik ayaklanmalarının sonucu olarak, toprak kaybı da artıyordu. Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın, padişaha karşı Mısır'da kendi otoritesini kurmak istemesi ve II.Mahmut'a karşı isyan etmesi yeni sorunları da beraberinde getirdi. Padişah, bu isyana müdahale etmek için önce Rusya¹⁵⁵, sonra da İngiltere'nin¹⁵⁶ desteğini almak zorunda kalmıştı. Bu yardım, otoriter yönetime ve girişilen yenileşme hareketlerine karşın, imparatorluğun zayıfladığının yeni bir göstergesi idi. Rusya ve İngiltere'nin verdiği destekler, Osmanlı İmparatorluğu'nda önemli mallar üzerindeki tekelin kalkması ve kapitalist ekonominin etkisi altına girdiği

¹⁵³ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Ankara;TTK, 1988, Cilt.V, ss.92-93.

¹⁵⁴ Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt.V, s.150 ve Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, ss.80-81.

¹⁵⁵ Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt.V, s.136.

¹⁵⁶ Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt.V, s.140.

1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması gibi Osmanlı devletini ekonomik ve siyasal kayba uğratan ticaret anlaşmalarıyla sonuçlandı.¹⁵⁷

Osmanlı İmparatorluğu, II.Mahmut döneminde, siyasal gelişmelerin yanında, haklar, eğitim, sosyal ve ekonomik alanlarda çelişkili dönüşümleri yaşadı. Örneğin, eğitimde bir yandan modern eğitim kurumları kurulmaya çalışılırken, Avrupa'ya eğitilmek üzere öğrenci gönderilirken, bir yandan da medreseyi, bütün köhneliğiyle muhafaza etmişlerdi. Sosyal yaşantıdaysa, aile hakları konusunda çalışmalar başlatılmış, karantina sistemi getirilmiş, posta ve denizyollarında ulaşım ve haberleşme hizmetlerine girilmiş ve ilk genel nüfus sayımı da yapılmıştı. Ekonomik alanda da, büyük ölçüde ticaret yapma hakkına sahip Avrupalı tüccarların ve sınırlı ölçüde de Osmanlı İmparatorluğu'nun girişimiyle fabrikalar açılmıştı. Bu gelişmeler, Osmanlı İmparatorluğu'nun 19.yüzyılda dünya ekonomisiyle bütünleştirilmesi sürecini başlatmıştı.¹⁵⁸

II.Mahmut döneminde toprak sisteminde, Tımar yerine iltizam sistemini uygulamak çabaları hızlandırılmıştı. Böylece sipahiler, mültezime, mültezimler de bu süreçte, çiftlik sahipleri ve yerli kapitalistlere dönüştü. İmparatorluğun sahip olduğu önemli hammadde kaynakları, ucuz işgücü ve 1838 Ticaret anlaşması, Avrupalı kapitalistlerin, Anadolu'da yatırımlar yapmaları için de fırsat yarattı. Ekonomi de, yavaş yavaş Avrupalıların özellikle İngilizlerin kontrolü altına girmeye başlamıştı.¹⁵⁹ 1838 Ticaret antlaşmasının da etkisiyle, ucuz Avrupa mallarının Türkiye'ye girişinin artması, el emeğine dayalı yerli malların rekabet şansını azaltmış, tezgahlar bir bir kapanırken, istihdam edilen insanların da zoraki işten çıkarılması, işsizliği arttırmıştı.¹⁶⁰ Bu işsiz

---

¹⁵⁷ Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt.V, s.140.

¹⁵⁸ Reşat Kasaba, *The Ottoman Empire and the World Economy- the Nineteenth Century*, New York; SUNY Press, 1988, s.34.

¹⁵⁹ "Temelinde, İngiltere ile olan ilişkilerin daha geniş çaplı ve daha düzenli olmasını sağlamaya yönelik işlerin yapılmasını teşvik eden ve adına genellikle "reform hareketi" denen tedbirlerle Osmanlı Devleti'nin parçalanması, İngiltere'nin istediği yönde ve ölçüde, durdurulmaya veya kontrol edilmeye çalışılmıştır. Bu oluşumun kaçınılmaz bir sonucu olarak Türkiye'de kapitalist ilişkiler gelişmiş ve ülke herşeyiyle dışa bağlanmıştır.", Bkz.Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, 3.Baskı, Ankara;Savaş Yayınları, 1982, s.13.

¹⁶⁰ Fişek, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi...*, s.29.

kitle, ya başıbozuk işçiye (lumpen-proletarya) dayanıyor veya yeni yeni oluşturulan sanayi kuruluşlarında çalışmaya başlıyor ve sanayi işçisinin de temellerini atıyordu.¹⁶¹

II.Mahmut, iktidarının son yılında Mustafa Reşit Paşa'nın girişimiyle Fransız İhtilali ile gündeme gelen insan haklarından esinlenen bir hatt-ı hümayun hazırlattı. Ancak, padişah bu hatt-ı hümayunu, uygulamaya koyamadan vefat etti. Tarihe, Gülhane Hatt-ı Hümayunu ya da Tanzimat Fermanı olarak geçecek olan hatt-ı hümayunun ilanı ve uygulaması, II.Mahmut'un yerine tahta çıkan I.Abdülmecit tarafından gerçekleştirildi.

II.Mahmut'un hazırlattığı hatt-ı hümayunu, Tanzimat dönemini başlatmış oldu. III.Selim ve II.Mahmut dönemi işçi hareketleri açısından önceki dönemler gibi fazla bilginin elde edilemediği bir dönem. Tanzimat öncesi dönem, özellikle III.Selim ve II.Mahmut dönemi, sanayi kurma girişimlerinin askeri ihtiyaçlara yönelik Lale Devri'nden başlayan gayretlerin sürdürüldüğü yıllardır. Böylece, askeri fabrikalar, sanayileşme girişimlerine bir ölçüde öncülük etmişlerdir. Kısaca, Osmanlı endüstrisi, daha önce de vurgulandığı gibi, pazar oluşturmak isteminden değil de, ordunun ihtiyaçlarından kaynaklanmıştır.¹⁶² Askeri fabrikaları, 1830'lardan itibaren açılan özel girişimcilere ait fabrikalar izledi.¹⁶³ Fabrikalar, işsiz yığınlarına umut olmuştur. Ancak, gerek devlete ait iş alanlarında ve gerekse de yerli ya da yabancı tüccarlara ait tezgahlarda, atölyelerde, fabrikalarda, çeşitli inşaatlarda, tarım arazilerinde, çiftliklerde, madenlerde istihdam edilen işçiler için koruyucu ne bir yasa tasarısı, ne kanun, ne de bir nizamname hazırlanamamıştı. Bu durumda, işçiler haklarını arayamıyordu. Zaten, işçilerin hak arama talepleri hoş karşılanmıyor,¹⁶⁴ sadece devlet gerekli gördüğünde işsiz kalanlara ya da kaza geçirenlere maddi yardım yapıyordu.¹⁶⁵

---

¹⁶¹ Fişek, *Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi...*, s.29.

¹⁶² Yavuz Karakışla, "The Emergence of the Ottoman Industrial Working Class, 1839-1923", *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic 1839-1950*, London; Tauris Academic Studies, 1995, s.19.

¹⁶³ Yavuz Cezar, "19.Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Yeni Teknoloji Uygulama ve Sınai Tesis Kurma Çabalarından Örnekler", *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, Sayı.1, Mart 1991, ss.163-167.

¹⁶⁴ Bkz.Bu çalışmada V.Bölüm.

¹⁶⁵ Bkz. Bu çalışmada IV. Bölüm.

B- Tanzimat Dönemi

Tanzimat dönemi, 1839'da Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilanı ile başlatılırsa da, onun öncesinde II.Mahmut dönemindeki yenilikçi hareketlerin Tanzimatın hazırlanmasındaki rolü gözardı edilemez. II.Mahmut'un yerine geçen I.Abdülmecit tahta çıkışının ilk yılında, Gülhane Parkı'nda okunan ve bu yüzden de Gülhane Hatt-ı Hümayunu olarak adlandırılan hatt-ı hümayun, 19.yüzyılın ikinci yarısına damgasını vuracak önemli olayların başlangıcıydı. Tanzimat Fermanı olarak da anılan Gülhane Hatt-ı Hümayunu, aynı zamanda 1876'da I.Meşrutiyetin ilanına kadar sürecek olan Tanzimat Dönemi'ni de başlatmıştır. Tanzimat dönemi, haklar, kurumlar ile devlet yönetiminde düzenlemelere girişildiği bir dönemdir. I.Abdülmecit'e II.Mahmut'tan miras kalan ve Mustafa Reşit Paşa tarafından hazırlanan ıslahat fermanlarının ilki olan Gülhane Hatt-ı Hümayunu, "...tebaanın hayat, namus ve mülkiyet güvenliği, iltizamın ve ona ilişkin bütün suistimallerin kaldırılması, silahlı kuvvetlere sürekli ve düzenli asker alınması, suçla itham edilenlerin adil ve açık muhakemesi ve kanunların uygulanmasında her dindeki kişilerin eşitliği gibi ilkeleri"¹⁶⁶ içeriyordu. Padişah Abdülmecit, bu ilkeler çerçevesinde Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilanı sonrası, bazı devlet adamlarının yardımıyla, yabancı ülkelerin yasalarından yararlanarak daha ileri düzenlemelere girişti. Bu çerçevede halkla koordinasyonu sağlamak, Meclis-i Vela ile meşveret etmek üzere imparatorluğun her eyaletinden saygın ve güvenilir kimselerin İstanbul'a gelmeleri de istenmişti.¹⁶⁷ Bu dönem, şer'i hukuk yanında laik hukuk sistemine de geçişin başlangıcı oldu. 1840'ta yapılan ceza kanunu, bunun ilk örneklerindedir. Ceza Kanunnamesi, Şeriat Hukuku çerçevesinde kalınarak, ancak, Fransız hukukundan etkilenecek hazırlanmıştı.¹⁶⁸ Bu kanuna göre, bütün Osmanlı tebaası, kanun önünde eşit kabul ediliyordu. Kanunname, yasama ilkesinin oluşturulması ve kuruluşu için yapılan ilk girişimlerden biriydi.¹⁶⁹ Ceza Kanunu'nun ardından, Ticaret Nezareti'nde ticari davalara bakmak için, aynı adla bir mahkeme

¹⁶⁶ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s.107.

¹⁶⁷ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s.113.

¹⁶⁸ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s.109.

¹⁶⁹ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s.110.

kurulmuş ve ticaret kanunu hazırlanmıştı. Ticaret Kanunu, şirketlerin iflası, poliçeler gibi benzeri durumlarda başvurular gözetilerek. Bu kanunun hazırlanması, Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist ekonomik sisteme gitmekte olduğunun da göstergesi idi. Bu çerçevede kurulan ticaret mahkemelerinin, 1850'de uygulanmalarına karar verildi. Bunu, 1851'de de değiştirilmiş bir ceza kanunnamesinin kabulü izledi. Kanunlarla ticaretin düzenlenmesine gidilirken, 1840 yılında Osmanlı Bankası kurulmuş ve kapitalist ekonomik sisteme geçiş çabaları hızlandırılmıştı. Çıkarılan kağıt paralarla da, ekonominin düzenlenmesine gidilmişti. Ancak, kağıt paralar da ekonomik problemlere çözüm olamamıştı. Ekonomik problemler, bir ölçüde planlanan reformları temelsiz kılıyordu. Ekonomideki sorunlar da, Tanzimat döneminde ücretleri ödenemeyen işçilerin ayaklanmalarına da yol açıyordu.

I.Abdülmecit'in iktidarda bulunduğu dönem, aslında Osmanlı İmparatorluğu'nun hem içte hem de dışta bir takım siyasi sorunlarla uğraştığı bir dönem olmuştur. Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa, probleminin devam etmesi ve Osmanlı Ordusunu yenilgiye uğratması, İmparatorluğun kendi paşasının isyanını bastırmada etkili olmadığını göstermişti. Bu isyanı bastırmada yardım eden Avrupalı devletler, 1838 Ticaret Antlaşması'nın dışında yeni bir taviz daha elde etmişlerdi. Bu taviz, 3 Temmuz 1841 tarihli Londra Antlaşması'yla İngiltere, Fransa, Prusya ve Avusturya'nın haberleşme amacıyla, hafif savaş gemilerini barış zamanlarında da Boğazlardan geçirebilme hakkını elde etmeleriydi. Bu arada, 1844'te Lübnan bölgesinde Maruni ve Dürzilerin çatışması ve Avrupalı devletlerin bu olaylara müdahalesi, aslında reformlar ile devletin bütünlüğünü sağlamaya çalışan Osmanlı yöneticilerinin, devletin siyasi olarak da zayıflamasını engelleyemediklerini gösteriyordu.¹⁷⁰

Sultan Abdülmecit döneminde siyasi gelişmeler sürerken, ucuz Avrupa mallarının etkisi altında iş hayatı da bozulmaya başlamıştı. Loncalardaki esnaf, yavaş yavaş çözülmekte, gerek devlete ait yeni açılan fabrikalarda gerekse de özel şirketlere ait işyerlerinde çalışan işçi sayısı artmaktaydı. Özel mülkiyetin kabul edilmesiyle, devletten bağımsız yatırımlar, büyük ölçüde yabancı sermaye ya da onun temsilcileri reaya (yerli Hristiyan halk) tarafından gerçekleştirilmişti. Bu dönemde işçi hakları

---

¹⁷⁰ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s.38 ve Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt.V, ss.210-211.

konusunda devletin aldığı herhangi bir tedbir olmadığı için, bu sınıf üzerindeki sömürünün de büyük ölçüde arttığı gözlemlenmişti. Toplumsal sorunları önlemek için sosyal haklarda nizamnamelerle düzenlemelere gidilirken, yürürlükteki sistem içinde değişik alanlarda çalışan, emeğiyle geçinen mülksüzleşmiş ya da yarı mülksüzleşmiş işçilere ve çalışma koşullarına adil bir düzenleme yapılmamıştı. Alınmaya başlanan borçlarla ekonomik krize giren Osmanlı devletinde, ücretlerin ödenememesi ya da değersiz paralarla(kaime) ödenmek istenmesi başka problemleri de beraberinde getirmişti.

İşçi hakları açısından önemli gelişmelerin elde edilemediği Abdülmecit dönemi, Avrupa'da da olaylı yıllardı. Bu dönem, işçi hakları için önemli gelişmeler kaydeden, 1848 Devrimine de tanıklık etmişti.¹⁷¹ Fransa'da Cumhuriyet rejimini kurmak amacıyla gerçekleştirilen devrim, yeni bir sosyal ve siyasal sınıfı, işçi sınıfını ortaya çıkarmış ve bu devrim, bütün Avrupa'da etkili olmuştu. Fransa'da, işçi sınıfının desteğiyle yayılan bu hareket, milliyetçilik duygularını ve dolayısıyla bağımsızlık hareketlerini de ortaya çıkarmıştı.¹⁷² Osmanlı İmparatorluğu, 1848 Devrimi'nden dolayı yoldan, bu devrim hareketinde yer alan ancak, ülkelerince asi ilan edilerek, ülkelerinden kaçmak zorunda kalan ve Osmanlı topraklarına sığınan Macar ve Polonyalı mülteciler ile dolaylı yoldan etkilenmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nun, bu mültecileri kabul etmesi, Rusya ve Avusturya tarafından protesto edilmesine ve bu devletlerle siyasi ilişkilerinin bozulmasına yol açmıştı.¹⁷³ İlginçtir ki Osmanlı basını da, 1848 Devrimi ile ilgilenmiş ve devrimin öncüleri Louis Blanc, Blanquie, Leroux'u da Türk okurlarına tanıtmıştı.¹⁷⁴ Fransa'da ki bu devrime, Genç Osmanlılardan Şinasi de katılmıştı.¹⁷⁵ Türk aydınlarının 1848 Devrimi'nden etkilenmeleri, bir ölçüde 1860'lardaki Genç Osmanlılar'ın örgütlenmesini ve I.Meşrutiyetin ilanına giden süreci de hazırlamış oldu.

¹⁷¹ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s.135.

¹⁷² Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s.337.

¹⁷³ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s.135.

¹⁷⁴ Fransa'da 48 İhtilali'nin Osmanlı basınındaki yankıları ile ilgili olarak Cerrahoğlu şu bilgileri vermişti; "Türk okurları, 1848 Avrupa İhtilalleri hakkında, basın yolu ile, pek çok bilgi edinmişler ve bu münasebetle -bundan 120 yıl önce- Proudhon, Blanqui, Louis Blanc ve Leroux gibi ünlü Fransız sosyalistlerinin isimleri ile karşılaşmışlardı. Yine aynı tarihte Etienne Cabet (Etiyen Kabe) üzerinde de durulmuş; ve, -bizde ilk olarak- Icarie'den (İkari)'den bahsedilmiştir." Bkz.Kerim Sadi (A. Cerrahoğlu), *Türkiye'de Sosyalizmin Tarihine Katkı (Genişletilmiş Yeni Basım)*, 2.Baskı, İstanbul;İletişim Yayınları, 1994, ss.14-15.

Osmanlı hükümeti mültecilerden kaynaklanan problemleri çözmeye çalışırken, 1854'de patlayan Kırım Savaşı ve onun yarattığı sorunlarla da uğraşmak durumunda kalmıştı. Kırım Savaşı, 30 Mart 1856'da Paris Kongresi'nde bir antlaşma ile sona erdirildi. Söz konusu Paris Anlaşması, bir yandan Osmanlı İmparatorluğu'nu Avrupa devletleri arasında sayarken, bir yandan da 9.maddesi ile, Osmanlı padişahının Kırım Harbi'nin son döneminde hazırlanan ve Bab-ı Ali'de yüksek memurlar ve din temsilcilerine okunan Gülhane Hattı Hümayunu gibi, yapılacak yeni düzenlemeleri içeren ve Hristiyan tebaasının haklarını korumak için verdiği fermanı, kabul etmesi için zorlamış oldular.¹⁷⁶ Bu suretle, anlaşmayı imzalayan Avrupa devletleri, Islahat Fermanı olarak anılan 28 Şubat 1856 tarihli bu fermanla yer alan reformları uygulamak bahanesiyle Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine karışma fırsatını elde etmiş oluyordular.¹⁷⁷

Her iki Tanzimat fermanıyla Abdülmecit, sosyal, ekonomi ve sanayi alanında da önemli gelişmeler sağlayacak reformları başlatmıştı. Ulaşım alanında, karadan ulaşımın sağlanması için yollar yapılması, demiryolları ve denizyolları ağı oluşturulması ve telgraf haberleşmesinin kurulması çalışmaları başlatılmıştı. Devlet, en önemli geçim kaynağı olan tarımda da ıslahat hareketlerine girişmişti. Kabul edilen Arazi Kanunnamesi ile, ziraat yapılan toprakların düzenlenmesine gidilmişti. Sanayi alanında da yapılan düzenlemelerle, dışa bağımlılıktan kurtulmak hedeflenmişti. Ancak, bu çabalar, yerli sanayinin çöküşünü önleyememişti. Özellikle dokuma ve maden sektörünü canlandırma ve bu sektörleri etkili kılma teşebbüsleri de yeterli olamamıştı. Padişah I.Abdülmecit, bu çabalarının nelerle sonuçlandığını göremeden ve yaşadığı yoğun olaylı dönemlerin ardından 1861'de vefat etti. Abdülmecit'in ardından iktidara, Abdülaziz getirildi. Tanzimat döneminin son padişahı olan Abdülaziz'in tahtta bulunduğu yıllar, Osmanlı İmparatorluğu'nun her alanda dönüşümleri yaşadığı bir dönem oldu.

Padişah Abdülaziz'in iktidarı 1861'den 1876'ya kadar devam etti. Padişah Abdülaziz, III.Selim döneminde başlayan yenilik hareketlerini devam ettirdi. Özellikle dış ilişkilerin geliştirilmesi, padişahın yurt dışı ziyaretleri ile pekiştirilmiş oldu.

---

¹⁷⁵ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s.136.

¹⁷⁶ Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt.V, ss.242-243.

¹⁷⁷ Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt.V, s.244.

Abdülaziz, yurt dışı ziyaretlerinde bulunan ilk padişah idi.¹⁷⁸ Abdülaziz'in tahtta bulunduğu dönem, Osmanlı İmparatorluğu'nun kurumsal değişikliklere gittiği ve anayasal sisteme de hazırlandığı yıllar oldu.¹⁷⁹ Ülkenin ekonomik olarak dışa bağımlılığı ve Avrupalı girişimcilerin yatırımları bu dönemde arttı. Özellikle, demiryolu, maden işletmesi ve diğer alanlarda verilen imtiyazlar ülke ekonomisinin canlanmasında etkili olmuştu. Ancak, bu gelişmenin kötü bir etkisi de olmuştu. Bu da, ülkede, iç ticarete göre daha düşük gümrük uygulanarak ithal edilen ucuz Avrupa mallarının, yerli mallara göre daha çok alıcı bulması ve böylece yerli üretimin gelişmesindeki engeller devam etmişti. Bu kötü gelişme, el emeğine dayalı yerli sanayinin giderek zayıflamasına ve çökmesine yol açtı.¹⁸⁰ Abdülaziz'in tahtta bulunduğu 1860'lı yıllar, sanayileşme ile ortaya çıkan yeni bir işçi grubunun, sanayi işçisinin de arttığı yıllar olmuştu. Bunda, özel girişimcilere ait fabrikalar, demiryolları ve madenlerin çalıştırılması etkili olmuştu.

Avrupa'dan ithal edilmiş ekonomik düzenin yanında, yine oradan ithal siyasi düşünceler de, meşrutiyet rejimini getirmek isteyen Genç Osmanlılar Cemiyeti'nin kurulmasında etkili olmuştu. Sadece, siyasal rejimin değiştirilmesi için uğraşan Genç Osmanlılar, işçi hakları konusunda herhangi bir fikir ileri sürmemişlerdi.

Sultan Abdülaziz dönemi, ekonomik ve siyasal gelişmelerin sonucu yoğun bir göç ve mülksüzleşme hareketlerine de tanık olmuştu. 1875'de devletin borçlarını ödeyemeyeceğini ilan etmesi, yani iflasını açıklaması, ekonomik olarak ülkenin çöküntü içinde olduğunu gösteriyordu. Ekonominin dışa bağımlı kontrolsüzlüğü, yerli sanayinin önemini kaybetmesi, makinalara dayalı üretimin artması, yarı-mülksüz ve tam mülksüzleşmiş işsiz kitlelerin köylerden kasabalara ve büyük kentlere akmalarına yol açmıştı. Sanayi işçisinin artması, sanayi öncesi dönemden beri varlıklarını sürdüren, sanayi dışında çeşitli alanlarda çalışan işçilerin de sayısını etkilemedi. Bu dönemde işçiler, sınıf bilinçli bir örgütlenme gerçekleştiremediler. Abdülaziz'in uyguladığı baskı yönetimi altında da, böyle bir örgütlenmenin gerçekleşmesi imkansız görünüyordu.

Padişah Abdülaziz, anayasal rejime geçmeyi reddedince, Genç Osmanlıların zorlamasıyla tahttan uzaklaştırılmış ve yerine V.Murat getirilmişti. Ancak, V.Murat da

¹⁷⁸ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s.155.

¹⁷⁹ Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt.V, ss.202-203.

¹⁸⁰ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s.451.

uzun süre yerinde kalamayacak, yerine anayasal rejimi yani meşrutiyetin ilanını kabul eden II.Abdülhamit tahtta çıkarılacaktı. Bu yıllar, Osmanlı devletinin çöküşünü hızlandıran gelişmeleri de beraberinde getirecekti.

Osmanlı İmparatorluğu'nda reformlarla haklar alanında da atılım yapılırken, çeşitli alanlarda çalışan işçilerin haklarını korumak için Maden Nizamnamesi ile Demiryolu İşçileri için düzenlenen nizamnamelerin dışında, herhangi bir düzenleme yapılmamıştı. Bununla ilgili bir yorumda, Tanzimat dönemine dek işçi ve işveren ilişkilerini düzenlemek için ferman çıkartıldığı, Tanzimat'tan sonra da nizamname, kanun ve tüzel belgelerle düzenlemeler yapıldığı yer alıyor.¹⁸¹ Yine bu yorumda “artık lonca denetiminin söz konusu olmadığı yeni sanayi üretiminde, geleneksel olmayan üretim aygıtları aracılığıyla emek kontrolünün bizzat işyerinde sağlanması..” çabasının hakim olduğu dile getirilmişti.

Türkiye'de 1800-1870 döneminde yukarıda sunulan olaylar, 1870 sonrasında gelişen sosyo-ekonomik gelişmelerinin de alt yapısını hazırlamıştı. Özellikle, Türkiye işçi tarihinin şekillenmesinde ve gelişiminde, 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması, Arazi Kanunnamesi ve Islah-ı Sanayi Komisyonu'nun getirdikleri düzenlemelerin de önemli etkileri olmuştu.

A- Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması (1838)

16 Ağustos 1838 tarihinde imzalanan Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması, Osmanlı İmparatorluğu'nun 16.yüzyıldan itibaren yabancı devletlere verdikleri kapitülasyonların devamı niteliğindedir. Bu anlaşma ile iç ticarete uygulanmakta olan Yedd-i Vahit(tekeli) usulü kaldırılacak, İngiliz tüccar ve ticaret adamları imparatorluğun her yerinde ziraat mahsulu ve sanayi ürünü olan her çeşit ürünü satın alabileceklerdi.¹⁸² İngiliz tüccarlar, imparatorlukta aldıkları malları yine, imparatorlukta satabileceklerdi. Bu ürünler için verecekleri vergiler, Osmanlı vatandaşı Müslüman ve Hristiyan tüccarlardan iç ticaretle uğraşanların verdikleri en uygun vergi kadar olacaktır. İngiliz

¹⁸¹ Metin Özügür, “Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e Örgütlü İşçi Hareketi ve Demokratikleşme Süreci”, *Türkiye'de Sendikacılık Hareketleri İçinde Demokrasi Kavramının Gelişimi*, Ankara;Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994, s.56.

¹⁸² Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt.VI, Ankara;TTK, 1988, ss.254-255.

tüccarları, Osmanlı İmparatorluğu'ndan aldıkları malları başka bir memlekete götürmek istediklerinde, ihraç iskelesine götürünceye kadar hiç bir vergi ödemeyecekler, vergi yerine malların kıymetini %9'u kıymetinde vergi olarak ödeyeceklerdi. Bu iskeleden de eskiden olduğu gibi ihraç vergisi olarak %3 vergi vereceklerdi. İngiliz tüccarlarının Türkiye'ye getirecekleri ticaret eşyasının kıymetini her iki tarafın memurları tespit edecek ve buna göre İngiliz tüccarlar %3 gümrük vergisi ödeyeceklerdi.¹⁸³ Bununla birlikte, anlaşma hükümleri, Osmanlı devletinin Avrupa ve Asya topraklarından başka Mısır ve Afrika'daki eyaletlerinde de yürütülecekti. İngilizlere tanınan bu kolaylıklar, Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaret yapmayı teşvik edecek nitelikteydi.

Anlaşma hükümlerinden de anlaşıldığı gibi, İngiliz tüccarlara geniş haklar tanınıyordu. Bu anlaşmanın ardından, diğer devletlerle yapılan ticaret anlaşmaları, Osmanlı pazarını yabancı tüccarlara ve onların mallarına açık hale getirdi. Türkiye'de, ticaret de karışık hale geldi ve bu durumda hukuk alanında bazı düzenlemelerin yapılması gerekti.¹⁸⁴ Avrupalı devletler, Osmanlı şer'i hukukunun ve mahkemelerinin, kendi hukuki sorunlarına cevap veremediğini ileri sürerek, Osmanlı hükümetini yeni kararlar almaya zorluyorlardı. Bu ticaret anlaşması aynı zamanda, geleneksel, kendi kendine yeten kapalı bir ekonomiden, pazar ekonomisine dönüşümü belirlemiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nda daha fazla liberal bir ekonomi için yasal zemini hazırlayarak, Tanzimat Fermanı ile beraber çağdaşlaşan bir topluma doğru gidişi başlatmıştır.

1838 Anlaşmasından önce modern endüstriye adım atan Osmanlı İmparatorluğu'nda, modern endüstri tesisleri ile imalat ve ilk mekanize fabrikalar yeni düzen ürünleri olarak ortaya çıkmışlardır.¹⁸⁵ Bu çerçevede, İstanbul'da 1835'de Kadırga'da Feshane kurulmuştu. İlk endüstriyel tesisler, Osmanlı Ordusu'nun ihtiyaçlarını karşılamak için kurulmuştu. Bu fabrikalar, pazarlanmak üzere değil de, ordunun tüketeceği lüzumlu malları; elbise, deri, silahlar, barut v.s. ürettiler. Osmanlı İmparatorluğu'nda ordunun ihtiyaçları için açılan fabrikalarda, işgücünün bir bölümünü askerler oluşturuyordu. Bu da, "Osmanlı ekonomisinin yapısı için özgür ücretli işgücü

¹⁸³ Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt.VI, s.255.

¹⁸⁴ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s.114.

¹⁸⁵ Karakışla, "The Emergence of the Ottoman...", s.19.

havuzu"¹⁸⁶ oluşturulmasını engellemiştir. Bu yüzden, Osmanlı hükümetleri işçileri, Harbiye Nezareti'nin (Savaş Bakanlığı) fabrikalarında çalışan bir tür asker olarak kabul ettiler. Aynı zamanda, genel ihtiyaçlar ve pazarlar için üretim yapan fabrikalar rekabet gücünü de doğurmuş ve böylece, geleneksel Osmanlı üretiminde kaçınılmaz bir dönüşümü başlatarak, ücretli endüstri işçisinin doğuşunu da sağlamıştı. Avrupa'nın iktisadi yayılımı, geleneksel üretim stilini ve yapısını yok etmemişse de loncalar, 1826'dan sonra üretimdeki etkilerini kaybetmiş ve 1912'de bir yasa ile kaldırılınca kadar varlıklarını sürdürmüşlerdi. Ancak, endüstrileşme tepkisiz kalmıyordu. Modern tarzda işçi ayaklanmalarının ilk örnekleri, Osmanlı toplumunda yeni gelen Batı tekniğine ve sistemine tepki olarak doğmuştu. Bursa'da, 1861'de kurulan bir fabrikanın halk tarafından yıkılması bunun örneklerindendi. Halkın, fabrikayı yıkma gerekçesi olarak fabrikanın, Müslüman mezarlığı üzerine kurulmuş olması gösterilmişti. Aslında bu tepki, makina kırılcılığı şeklinde gelişen bir tepki idi. Daha sonra ki dönemlerden bir başka örnek de, 1873'de Haydarpaşa-İzmit demiryolu hattının yapımında çalışan işçilerin işten çıkarılınca, demiryolunu tahrip etmeleri idi.¹⁸⁷

Sonuç olarak, 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması, Osmanlı İmparatorluğu döneminde Türkiye'de daha önce ithal mallara kapalı olan iç pazarın, ithal mallara açılmasını sağlamıştı. Bu anlaşma ile ithalattan alınan gümrük vergisi oranları düşürülmüş ve ithal mallar iç pazarda büyük ölçüde yer almıştı. İthal malların ucuzluğu, bir ölçüde ödenen düşük gümrük bedellerinden geliyordu. Oysa, İmparatorlukta yerli malların bir yerden bir yere naklinde uygulanan yüzde 12 oranındaki iç gümrük vergisi, yerli malların, ithal mallara karşı rekabetini ortadan kaldırmış, hatta darbe indirmişti. Bu durum, Osmanlı zanaatkarını yavaş yavaş, atölyelerde ve fabrikalarda iş bulma arayışlarına itmiş ve Lonca teşkilatlarının üretime getirdiği tekel zırhını da ortadan kaldırmıştı.

---

¹⁸⁶ Karakışla, "The Emergence of the Ottoman...", s.19.

¹⁸⁷ Karakışla, "The Emergence of the Ottoman...", s.19.

B-Arazi Kanunnamesi (1858)

Arazi Kanunnamesi'nin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ilk etkisi, geleneksel toprak mülkiyeti anlayışını ortadan kaldırmasıdır.¹⁸⁸ Osmanlı İmparatorluğu'ndaki toprak sistemi, imparatorluğun büyümeye başladığı dönemden itibaren şekillenip geleneksel bir yapı oluşturmuştur. Bu sisteme göre, Osmanlı İmparatorluğu'nda toprak, devletin mülkiyetinde idi. Köylü, işlediği toprak üzerinde devletin kiracısı konumundaydı ve devletin belirlediği ürünleri üretmek zorundaydı. Toprağı üç yıl ekip biçmediği takdirde, toprak kendisinden alınıyordu. Belirlenmiş hukuki statüsünü değiştirmeye hakkı yoktu. Değişiklik ancak, devlet tarafından yapılırdı.¹⁸⁹ 17.Yüzyıldan itibaren bozulan tımar ve zeamet sistemleri, toprakların yeteneksiz ve çıkarıcı kimseler tarafından yönetilmesine yol açmıştı. Bu kişiler, rüşvetle elde ettikleri toprakların hasılatını mültezimlere(kiralayan) devrediyorlar, onlar da hasılatı çıkarmak için toprak üzerinde çalışan köylüyü fazla çalışması için zorluyorlardı.¹⁹⁰ Tımar sistemi, II.Mahmut döneminde kaldırıldı.¹⁹¹ Ancak, toprak, yine devletin mülkü idi.¹⁹² Toprak sistemindeki bozulmanın temeli 18.yüzyıla uzanıyordu. Devlet otoritesinin bozulması, 18.yüzyıldan itibaren vilayetlerde, vali ve kadıların keyfi davranmaları için fırsat yaratmıştı. Bu memurlar, rüşvetle elde ettikleri görevlerini kötüye kullanarak, kasaba ve köy halkını kendi çıkarları için çalıştırdılar. Bu otorite boşluğu, aşiret ağalarının da köy ve kasabalarda köylüyü, tarla işlerinde, yol yapımı, erzak taşıma ve daha başka angarya işlerde çalıştırmaları için de fırsat yaratmıştı.¹⁹³

Toprak sisteminde yaşanan problem, tarımı olumsuz etkiliyordu. Otorite boşluğuna bir de, yed-i vahit yani devletin zirai ürünler için tespit ettiği fiyat üzerinden satın alınması usulü eklenince, problemler artıyordu. Yed-i Vahit çiftçi köylülerin zararına oluyor, çoğu kez devlet, ürünü gerçek değeri üzerinden almıyordu. Çiftçiler,

---

¹⁸⁸ Ömer Lütfi Barkan, "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tazminat ve 1274(1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Türkiye'de Toprak Meselesi Toplu Eserler 1*, İstanbul;Gözlem Yayınları, 1980, ss.333-349, s.339.

¹⁸⁹ Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt.VI, s.218

¹⁹⁰ Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt.VI s.218.

¹⁹¹ Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt.VI, s.219.

¹⁹² Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt.VI, s.220.

¹⁹³ Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt.VI, ss.218-219.

ürettiklerini yolların elverişsizliğinden, pazar yerlerine ulaştırmada zorluklarla karşılaşılıyordu. Hükümetlerin de bu sorunu çözmede fazla bir gayreti görünmüyordu.¹⁹⁴ Tarımdaki sorunları çözmek için Osmanlı Devleti, Arazi Kanunnamesi öncesi ve sonrasında bir takım düzenlemelere gitmişti. 19.Yüzyılda kültür bitkilerinin ekimine başlanılmıştı. Bu girişim, tarımı teşvik ederek çiftliklerin sayısının artmasında etken olmuştu. Bu dönemde, tarım alanında Avrupa’da elde edilen teknolojik gelişmeler Türkiye’de de uygulanmaya konuldu. Hükümet, bazı yöntemlerle tarımı geliştirmeye çalışılıyordu. Kastamonu’da ipek böceği yetiştirilmesini teşvik için, Amasya’dan dut fidanı getirtilip ekilmişti. Bolu Sancağı’nda, Cehri çalıların aşılatılması halka öğretilmişti. Düzce’de de zeytin ağaçları yetiştirmek için girişimlerde bulunuldu.¹⁹⁵ Yine tarımı geliştirmek için, 1850’de yeni zeytinlik yetiştirenlere 25 ve yabancı zeytin ağaçlarını aşılmalara 20 yıl vergi dışı bırakılma ayrıcalığı tanındı.¹⁹⁶ Devlet, tarımın önemini kavramıştı. Tarım alanında teknik eleman ihtiyacının karşılanması için 1850’de İstanbul’da “Ziraat Ameliyat Mektebi” kuruldu. Bir nizamname ile hayvanların otlatılması, bağ ve bahçelerin korunması sağlamaya çalışıldı. Osmanlı devleti, üretilen tarım ürünlerinin dış pazarlarda tanıtılması ve pazar şansını elde etmek için 1851’de Paris’te, 1855’de Londra’da açılan milletlerarası sergilere ürünlerle katıldı. Ancak, toprak mülkiyetinin devlete ait olması, arzulanan ziraat kalkınmasını imkansız hale getiriyordu. Öte yandan, imparatorlukta 18. ve 19.yüzyıldaki ordu mevcutları ve savaşlardaki kayıplar işgücü fazlasını yok ettiği için ziraat de çalıştırılacak işçi sıkıntısı da çekiliyordu. Devlet adamları, 19.yüzyılın ikinci yarısında tarım ürünlerini arttırmak amacıyla bazı girişimlerde bulundular. Abdülmecit devri devlet adamları bu ihtiyaçtan yola çıkarak 1856’da toprak rejimi ve mülkiyeti belirleyen bir Arazi Kanunnamesi hazırladılar.¹⁹⁷

Arazi Kanunnamesi, Ali ve Fuat paşaların önderliğinde 1858 yılında çıkarıldı. Arazi Kanunnamesi, bir giriş ve 3 bölüm, toplam 132 maddeden oluşuyordu. Arazi Kanunnamesi, devletin mülkiyetinde olan toprakların, düzenlenerek üzerinde

¹⁹⁴ Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt.VI, ss.219-220.

¹⁹⁵ Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt.VI, s.223.

¹⁹⁶ Yıldırım Koç, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Mülksüzleşme ve İşçi Sınıfının Oluşumu”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, Mart 1991, Sayı.1, s.64.

¹⁹⁷ Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt.VI, s.223.

yaşayanlara dağıtılmasını hedeflemişti. Memluke, miriye, mevkufa, metruke ve mevat olarak beş bölümden oluşan bu topraklar, Tanzimat öncesinde düzenlenmişti. Arazi Kanunnamesi ile yapılmak istenen, bu toprakların yeni hukuka göre düzenlenmesi idi.¹⁹⁸ Kanunnamenin sekizinci maddesi, bir köy ve kasabanın arazisinin orada yaşayanlara verilmesini hak görüyordu. Böylece ferdi tasarruf hakkı tanınıyor ve toprakların bir kaç kişinin tekelinde kalmasını önliyordu.¹⁹⁹ 131.Maddesi de, ahalisi olan bir köyün çiftlik yapılacak tek bir kişiye verilmesini yasaklıyor, böylece büyük toprak sahiplerinin ortaya çıkmasını engellemeyi hedefliyordu. Toprak sahibi, toprağı istediğı gibi işleme veya ilgili memurun isteğıyle başkasına devretmek veya satmak hakkına sahipti. “Reformların genel eğilimi eski tarımsal ilişkileri kaldırmak ve intifa, zilyedlik ve mülkiyet haklarını tedricen genişletip sağlamlaştırmaktı. Mukataa sahipleri ve mültezimler, tapu dairelerinde verilmiş belgelerle teyit edilmiş tam tasarruf ve ferağ haklarıyla serbest mülkiyet hakkını edindiler. Hakları statüsü çok daraltılmış fiili ekip biçiciler, reformun esas yararlananı olan kuvvetlenmiş toprak sahibi sınıfının elinde, yarıcı veya ücretli işçi haline geldiler. Yeni kanunnamenin zararlı etkileri, sadece uygulanma yetersizliğiyle azaldı.”²⁰⁰

Arazi Kanunnamesi'nin kabul edilmesinden sonra, 1862 yılında, yeniden yetiştirilecek zeytinliklerden ilk ürün yılından itibaren 3 yıl süre ile öşür alınmaması kararlaştırıldı. Aynı yıl, dutluklar için de aynı kolaylıklar sağlanarak ipekböcekçiliğinin geliştirilmesine çalışılmıştır.²⁰¹ Pamuk ziraatı teşvik edilmiş, ziraat mahsulleri yabancı sergilerde teşhir edilmişti. Çiftçiye'de kredi verilmişti.²⁰² İşlenmemiş bir halde bırakılan toprak yığınları, kanunname ile birlikte değerlendirilerek bir ölçüde tarımın geliştirilmesini sağladı. Arazi Kanunnamesi ile köy ve kasabalara, ihtiyacı için onları çevreleyen mera ve koruları kullanma hakkı tanınıyordu. Bu da devletin köylüyü himaye etmek isteğini gösteriyordu.²⁰³ Bu kanunname, tarımın ıslah edilmesi için çıkarılmıştı. Ancak, bu kanunun çıkarılması tarımda yaşanan problemleri

¹⁹⁸ Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt.VI, s.223.

¹⁹⁹ Barkan, “Türk Toprak Hukuku ...”, s.339.

²⁰⁰ Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, s.119.

²⁰¹ Koç, “Osmanlı İmparatorluğu'nda...”, s.64.

²⁰² Koç, “Osmanlı İmparatorluğu'nda...”, s.64.

²⁰³ Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt.VI, s.225.

çözümleyemedi. Bu, birtakım sebeplerden kaynaklanıyordu. Öncelikle, tarımda bir ıslaha inanmayan ve önemsemeyen idarecilerin varlığı, bu kanunnameyi etkisiz kılıyordu. Tanzimatın getirdiği kuralların kendi rahatlarını bozduğuna inanıyorlardı.²⁰⁴

Arazi Kanunnamesi ile, “ziraate kabiliyetli olan toprakların birkaç şahsın çiftliği haline girerek köylünün proleteryalaşmasının da önüne geçilmek”²⁰⁵ istenmişti. Böylece, devletin toprak üzerindeki devlet tekeli ortadan kalkarken, toprak üzerindeki özel mülkiyet hakkı, özellikle büyük çiftliklerin ve plantasyonların oluşmasını ve tarım ürünlerinin geliştirilmesini ve pazar ürünü olarak değerlendirilmesini sağlamıştı. Öte yandan tarımdaki bu gelişme bu alanda çalışan işçi yoğunlaşmasını beraberinde getirmişti.

Arazi Kanunnamesi'nin ardından 1860'lı yıllarda, Türkiye'de yaşayan yabancılara da Arazi Kanunnamesi'nde tanınan haklarla, arazi mülkiyeti edinmelerine müsaade edildi.²⁰⁶ Kanunname öncesinde de İngiliz sermayedarları, Ege bölgesinde çiftlikler oluşturmuşlardı. Yabancı ülke vatandaşları, ya aracılar vasıtasıyla, ya da kendileri Osmanlı vatandaşlığına geçerek arazi sahibi oluyorlardı. Bu kimseler, tarıma elverişli toprakların büyük bölümüne sahip oldular.²⁰⁷ İngilizlerin kurdukları bazı işletmelerde, ortakçı olarak çalışan Türk işçilere de rastlanıyordu. Fakat, yabancılardan asıl işlerine gelen, ücretli işçi istihdam etmekte.²⁰⁸ İmparatorluğun başlıca servet kaynağı tarım idi. Tarımın ülkeye gelir getirecek düzeye ulaştırılması için, “toprak mülkiyetinin teminat altına alınması, toprak işletmelerinin ve mahsullerinin emniyetinin sağlanması, makul vergilerin ve vergi usullerinin tesbiti yolların açılması, münakale(ulaşım) vasıtalarının temini, tarım bilgisi verecek müesseselerin açılması lazım geliyordu.”²⁰⁹ Devletin halk üzerindeki tutumu, savaşlar ve sınıfların oluşmaya başlaması, tarımın öneminin sürdürülmesi ve toprakların değerlendirilmesi için, toprak üzerinde verimli bir çalışma yapmayı imkansız hale getiriyordu. Ziraat Nezareti, Ziraat Müdürlükleri kurulması ve Ziraat Okulu açılmasına rağmen yeterli değildi. Öte yandan, yol yapımı

²⁰⁴ Barkan, “Türk Toprak Hukuku ...”, s.373.

²⁰⁵ Koç, “Osmanlı İmparatorluğu'nda...”, s.53.

²⁰⁶ Barkan, “Türk Toprak Hukuku ...”, s.350.

²⁰⁷ Koç, “Osmanlı İmparatorluğu'nda...”, s.54.

²⁰⁸ Koç, “Osmanlı İmparatorluğu'nda...”, s.54.

²⁰⁹ Karal, Osmanlı Tarihi, Cilt.VI, s.286.

anlayışı etkin olmadığı için üretilen ürünlerin pazarlanması da problem yaratıyordu. Her ne kadar, 19.yüzyıldan itibaren yol yapımlarına başlandıysa da bu hızlı bir çalışma olmadığından etkili olamadı. Yol yapımı, Avrupalıların Anadolu toprakları üzerinde özellikle 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması ile ticaret yapma hakkı ve demiryolu yapımı imtiyazların elde etmelerinden sonra gelişmeye başladı. Avrupalılar, çiftliklerde ürettikleri ya da üreticilerden aldıkları ürünleri limanlara daha rahat ulaştırabilmek için yol yapımına önem verdiler ve Osmanlı hükümetlerini bu konuda teşvik ettiler. Demiryollarının yapımı da, bir ölçüde bu amaca hizmet etmek için yapılmıştı. Öte yandan, Avrupalıların, Osmanlı hükümetlerini yol yapımı konusunda teşvik etmeleri, Avrupalıların iktisadi ve siyasi yayılımını sağlamak için geliştirilmiş bir politikaydı.

C- Islah-ı Sanayi Komisyonu (1863)

Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayinin gelişmesi daha önce de dile getirildiği gibi, 19.yüzyılın ilk yarısında başlamıştı. Ordunun ihtiyaçlarından kaynaklı olarak sanayi kurma çabaları, devlet eliyle başlatılmıştır. 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması'nın sağladığı fırsatla, Osmanlı vatandaşı olmayanlar fabrikalar kurmuştu. Osmanlı yerli tüccarları da, fabrika kurma girişiminde bulunmuş, ancak bu çok büyük bir üretim sağlamamıştı. Bu gelişmeler doğrultusunda Osmanlı hükümetleri, ekonominin ve yerli sanayinin gelişmesi için çalışmalar başlatma gereğini duymuş, Islah-ı Sanayi Komisyonu da bunlardan biri olmuştur.

Türkiye'de, el ve kol kuvveti ile çalışan geleneksel sanayiden makine sanayine geçiş, 19.yüzyılın ortalarına doğru yavaş yavaş gerçekleşmiştir. Makine sanayinin üretim hızı daha fazla olduğu ve el-kol kuvvetini azalttığı için sanayi ürünleri ucuza mal olurken, eski sistemin ürünleri pahalıya mal olmuştur.²¹⁰ Sanayi ürünlerinin rekabeti karşısında yerli üretimde önemli işlevler yüklenmiş zanaatkarların makine edinmeleri, ekonomik olarak mümkün olmadığı için, devletin yardımlarına ihtiyaç duyulmuştur.

---

²¹⁰ Kemal Sülker, *Türkiye'de Sendikacılık*, İstanbul;Sendika Kültür Serisi, 1975, s.7.

Ancak, o dönemde Osmanlı yöneticilerinin, yerli girişimciler için verecek kredisi olmadığı için bu yardım da mümkün olamamıştı.²¹¹

Türkiye’de 19.yüzyılın ortalarına kadar, sanayi adına var olanlar, devletin ve ordunun ihtiyacı için üretim yapan fabrikalar, tersaneler ve madenlerdi. Bireysel sermayeye dayalı ve el emeği ile tezgahlarda üretim yaparak mesleklerine göre oluşturulan loncalara bağlı olarak çalışan zanaatkarlar ya da esnaf, sanayinin küçük bir bölümünü oluşturuyordu. Osmanlı devletinde sanayinin önemi, Avrupa’ya karşı gücünü koruyamayıp büyük ölçüde toprak kaybına uğradığı 18.yüzyılın sonlarında hissedilmeye başladı. Ancak, bunu geliştirecek anlayış, kadro veya eleman ve sermaye yoktu. Özellikle, kapitülasyonların devamı niteliğinde olan ticaret anlaşmalarının ardından, gümrük muafiyetleri, Avrupa’dan Türkiye’ye ucuz malların pazarlanmasını sağladı. Böylece, el emeğine dayalı ve nispeten pahalı olan yerli malları, bu ucuz yabancı mallar karşısında rekabet edemez konuma getirdi ve tezgahlar bir bir kapanmaya başladı. Yerli sanayide önemli rolü olan esnafın, üretiminde yaşadıkları problemler konusunda Osmanlı hükümetlerine yaptığı başvurular da pek etkili olmadı. Fakat, Tanzimat adamları, tıpkı tarımda olduğu gibi, yerli sanayinin de çökmekte olduğunu görünce tedbirler almaya başladılar.²¹² Osmanlı devletinde Müslüman tüccarların, ekonomide üretim ve kazanç işini dine dayandırıp kanaatkar davranmaları, ekonomide parsanın Avrupalı tüccarlarca toplanmasını sağlamıştı. Öte yandan, 19.Yüzyılın sonlarına doğru giderek azalan loncalar, üretimdeki tekel ve gedikler ile büyük ölçüde yerli sanayi ve ticaretin gelişmesini de engellediler. Çünkü, gedikler sadece, lonca üyesi esnafa ve tüccara veriliyordu. Gediklerin, sanayi ve ticaret üzerinde uyguladığı tekelin kaldırılması için III.Selim ve II.Mahmud uğraşmışlarsa da başarılı olamamışlardı. Loncaların, gedikler yoluyla uyguladıkları tekelin kaldırılması, ancak, Gülhane Hatt-ı Hümayunu ve Avrupalılarla imzalanan ticaret anlaşması şartlarına aykırı görülmesi üzerine, loncaların 1860’dan itibaren yavaş yavaş etkisini yitirmesiyle mümkün olabilecekti.²¹³ Yerli yatırımcıların azlığı yüzünden bu tedbir de, sanayi alanında ve ekonomide yararlı olamamıştı.

²¹¹ Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt.VI, s.287.

²¹² Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt.VI, s.237.

²¹³ Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt.VI, s.239.

Avrupa malları karşısında yaşanan ekonomik problem, devlet adamlarını çareler aramaya yöneltti. Tanzimat adamları, Avrupa'nın endüstrideki ilerlemelerinin eğitilmiş bir toplumun ürünü olduğunu öğrendiler. Tabii ki bu, her türlü eğitimin sonucu idi. Oysa, Osmanlı toplumu geleneksel bir toplumdu ve yönetici konumundakiler bile bu eğitimden yoksunlardı. Toplumun eğitilmesi gerektiğine inananlar, bir elin parmakları kadar bile değildi. Öte yandan kalıplaşmış anlayışların yıkılmasını ve toplumun uyanmasını kendi çıkarları açısından zararlı gören devlet adamları da çoğunluğu oluşturuyordu. Osmanlı devleti, bilgi, kapital ve inançtan yoksun bulunuyordu. Endüstrinin, ziraat, ticaret, maliye ve bayındırlık ile ilişkili olması gerektiğinden haberdar değillerdi. Gelişmiş endüstriyi, ordunun ihtiyacı için uygulamaya koydular. Ancak, bu fabrikalar da yeterli olamadı. Silah ve cephane Amerika ve Almanya'dan temin edildi.²¹⁴ Makine endüstrisi için, para, eleman ve mevzuata ihtiyaç vardı. Osmanlı devleti, bu imkanlara sahip değildi. Ekonomik problemler hazineyi olumsuz yönde etkilemişti. Kapitülasyonlar da, mevzuatı imkansız kılıyordu. Yapılan ticaret anlaşmaları, yabancı tüccarlara ticaret yapma imkanı tanıdığı için, haksız rekabet ortamı hazırlıyordu. Osmanlı devlet adamları askeri ihtiyaçlarını karşılamak ve hazineye imkan sağlamak için, Avrupa'dan uzmanlar ve makineler getirtmiş ve sanayi kurmak istemişlerdi. Özellikle, dokuma, kağıt, maden, cam sanayiye geliştirmek yönünde yapılan girişimler de Avrupa malları karşısındaki rekabeti imkansız kılmıştır.

Bu gelişmenin, ülkenin zararına olduğu Abdülaziz devrinde görülmüştü. Bu çerçevede, yerli sanayiye desteklemek amacıyla, 1863'de 'Islah-ı Sanayi Komisyonu' kuruldu. Komisyon, 4 tüccar, 5 tane çeşitli devlet memurlarından olmak üzere 9 kişiden oluşuyordu.²¹⁵ Islah-ı Sanayi Komisyonun'da, bazı devlet dairesi memurları ile bazı ileri gelenlerden oluşan 9 da tabi üyesi vardı. Komisyon, 1867'de bir talimatname hazırladı. Talimatname'de çeşitli sanayi dallarını desteklemek ve malların pazarlanmasını sağlayacak yöntemler bulmak gereği dile getiriliyordu. Öneriler, "şirketler kurulması, kurulan şirketlere sermaye vermek, sanayi mekteplerinden yetişecek elemanlardan

²¹⁴ Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt.VII, s.255.

²¹⁵ Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt.VII, s.256.

yararlanmak, üretilen malların sağlam ve gösterişli olması şeklinde” belirlenmişti.²¹⁶ Şirketlerin kurulması önerisinin ardından komisyon, loncaların kaldırılması ile teşkilatsız kalmış olan esnafın, şirketleşerek ekonomide yer almalarını sağlamak için çalışmalar başlattı. Kurulan şirketler, Simkeşhane Esnafı, Kolbantçı Esnafı, Sarraç, Kumaşçı, Dökmeci Esnafı, Demirci, Tabak esnafı gibi esnafın kurdukları şirketlerdi. Dönemin hükümetleri, şirketlerin bir bölümünü, Hazine-i Hassa’dan sermaye sağlayarak desteklemeye çalıştı. Bu şirketlerin kurulması ile lonca üyesi esnafın bir bölümü fabrika sahipleri olurken, bir bölümü de fabrikalara geçiş yapıp sanayi işçisi oldular. Islah-ı Sanayi Komisyonu’nun ömrü uzun olmadı. Komisyon, esnafın, belediyenin ve Ticaret Nezareti’nin işlerine müdahale eden yetkilere sahip diye, 1873’de kaldırıldı.²¹⁷

Sonuç olarak, Sanayi-i Islah Komisyonu, ucuz Avrupa malları karşısında rekabet edemez duruma gelen loncalara, şirketleşerek kendilerini kapitalist ekonomik sistemde varlıklarını sürdürme imkanı tanırken, bir yandan da özel girişimi teşvik etti. Osmanlı köylüsü, kendilerine yeni bir gelecek yaratma umudu içinde, sanayi gelişmelerinin olduğu büyük şehirlere göç ediyordu. Ancak sanayileşme, kapitalist iş ilişkileri üretimine dayanarak geliştiği için, işçilerin sömürüye maruz kalmaları da kaçınılmaz oluyordu. Sanayi Komisyonu çerçevesinde, sanayi alanında teşvik edilen özel teşebbüs, yeni sanayi kuruluşlarını ve işçi sayısını da arttırıyordu. Kalabalık işçi gruplarının buldukları iş yerleri, devlet denetiminden uzak kaldı ve işçilerin sömürülmesi bir ölçüde gözden kaçtı. Bu da, günümüze kadar süren fabrikalaşmanın, ekonomik boyutu yanında fabrika işçilerinin zaman zaman maruz kaldığı zor koşullarla, hem ekonomik hem de sosyal sorunlar yaşamalarını da beraberinde getirmiş oldu.

---

²¹⁶ Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt.VII, s.257.

²¹⁷ Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt.VII, s.257.

III.BÖLÜM

TÜRKİYE’DE İŞÇİLER VE ÇALIŞMA ALANLARI (1800-1870)

Türkiye’de emeği ile geçinen, mülksüz ya da yarı-mülksüz çalışanların yani işçilerin ortaya çıkışına ilişkin bir tarihleme yapmak mümkün görünmemektedir. Anadolu olarak da bilinen Türkiye’de eskiçağlardan 1870’lere kadar uzanan dönemde, birçok uygarlığın birbirine miras bıraktığı geleneksel yapılarıyla çeşitli meslek gruplarına dahil işçiler varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu yapı, çeşitli alanlarda çalışan işçi gruplarını oluşturmuşlardır. Bu işçiler, genellikle devletin politikasına bağlı olarak, iş yerlerini, askerler, köleler, zorunlu olarak çalıştırılanlar, angarya usulü çalıştırılanlar²¹⁸ ve mahkumlarla paylaşmışlardır. Çalışma ortamı içindeki bu farklı unsurlar, emeğiyle geçinen işçilerin de varlığını yakın döneme kadar gözlerden uzak tutmuştur. Dolayısıyla, Türkiye’deki işçiler söz konusu olduğunda araştırmacıların bir çoğu, işçiyi sadece sanayi alanında aramış, sanayi öncesi ve sanayi dışında çalışan işçiyi, işçi kabul edememiştir. Oysa böyle bir yaklaşım, Türkiye’de işçinin ortaya çıkış koşulları ve şartlarını gözardı etmektir ve doğru değildir.

---

²¹⁸ “Osmanlı Devleti’nde de özellikle Tanzimat öncesi dönemde yaygın bir şekilde angarya ve zorunlu çalışmaya başvurulduğu görülmektedir. Osmanlı’da angaryaya, genellikle tarımda, maden işletmeciliğinde, yapı işlerinde ve silah sanayiinde rastlanır...Osmanlı devletinde, angarya yükümlülüğü bazan da parasal yükümlülüğe çevrilmiştir. Çift resmi olarak Osmanlı köylüsü tarafından ödenen paranın aslında bazı angarya hizmetlerine karşılık olduğu Fatih döneminden başlayarak kanunnamelerden anlaşılmaktadır./Angaryanın paraya çevrilmesinin dışında, ayrıca angaryaya tabi tutulan kişilerin bazı vergilerden muaf kılınması, bu kişilerin devletle olan ilişkilerinde kolaylık sağlanması ve onlara bir miktar ücret ödenmesi gibi yöntemlerle angarya uygulaması yumuşatılmaya çalışılmıştır.”, Bkz.“Angarya”, Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Tarih Vakfı Yayınları, Cilt.1, ss.54-55.

Türkiye’de 1800-1870 döneminde işçiler, genellikle amele olarak adlandırılıyordu. Amele terimi de, genellikle nitelikli olmayan işçiler için kullanılıyordu. Nitelikli işçiler de marangoz, hamal, deri işçisi gibi meslekleriyle anılıyorlardı. Bu işçiler, loncalara ve gediklere bağlı olarak çalışırlar, bazıları bir süre sonra şehirlerde yerleşirler ve işlerinde işçilikten kalfalığa, ustalığa kadar yükselirlerdi. Türkiye’de emeğinden başka satacak bir şeyi olmayan işçilerin sayıca artmasının kökeninde, daha önce değinildiği gibi, 1800-1870 arasında gelişen sosyo-ekonomik ve siyasi gelişmelerin etkisi olmuştu. Özellikle toprak sisteminin bozulmasıyla, toprağa bağımlı köylüler topraklarını terketmiş “...köyde toprağı genişleyen büyük ziraat erbabı, zenginleşen tefeci unsurlar.”²¹⁹ artmıştır. Şehirlere kaçan köylüler, toprağını kaybetmenin yanında fakirleşerek, mülksüzleşmiş ve sadece emeğiyle geçinen ücretlilere yani işçilere dönüşmüşlerdir. Böylece köylüler, hem tarım işçisi, hem de büyük şehirlerin ve sanayi bölgelerindeki sanayi işçisinin de kaynağını oluşturmuşlardır. Bu köylüler, ürün zamanı büyük tarlalarda gündelikle çalışıp, burada iş bittiği zaman, inşaat, seyyar esnafılık, maden bulunan bölgelerde maden işçiliği gibi işlerde çalışmışlardır. Sürekli tek bir işte çalışamayan bu kitlenin, kalifiye işçi olmaya imkan bulamadığı ifade edilmektedir.²²⁰ Köy kökenli işçi kitlesi, koşulları gereği temel ihtiyaçları olan yiyecek ve giyeceklerini, ya kendileri üretmiş ya da buldukları bölgeden sağlamışlardır.²²¹ Bu işçi kitlesinin büyük bir kısmını, erkekler oluşturmuştur.

²¹⁹ Hüseyin Avni Şanda, “Yarı Müstemleke Oluş Tarihi”, 1908 İşçi Hareketleri, Gözlem Yayınları, ss.43-121, s.109.

²²⁰ Şanda, “Yarı Müstemleke Oluş Tarihi”, s.109.

²²¹ “Derebeylik üretim ilişkilerinin egemenliği zamanlarında, köylü kendi ihtiyaçlarını bulunduğu yöreden sağlayabilirdi. Örneğin: Bir köy ağası kendisinin ve ırgatlarının bir senelik yiyecek ihtiyacı için ziraat yaptırır, hayvan besletirdi. Giyecek eşyasını, evlerde dokunan kumaş ve bezlerle elde etmek mümkündü. Bu, çeşitli şekillerde olabilirdi. Bazı aileler yün veya pamuklularını ya kendileri dokurlar veya dokuyuculara verirlerdi. Erzurum ve çevre vilayetlerde “çulha” denilen dokuyucular ailelerden emeklerine karşılık yün alarak, kumaş, çarşaf dokurlardı. /Anadolu’da çoğu yerlerde toprak sahipleri giyecek ihtiyaçları için de pamuk, keten ziraati yaparlardı. Kısacası, her bölgede yetişen hammaddelere göre kurulmuş ev sanayi vardı. Köylü ailesi ayakkabı ihtiyacını da gene köy çevresinden sağlayabilirdi; hemen hemen her köyde, her kasabada bir dere kenarında deri imalathaneleri vardı. Aydınlatma için o yörede yetişen bitkisel yağlardan yararlanırdı. Bunu yakmakta pek bir mesele değildi, köylerde çakmak taşı ile, barutlu pamuğu tutuşturmak yolu ile kibrit ihtiyacı sağlanırdı. Bu ihtiyaçlarını da elde edemeyen, yani bir senelik yiyecek ve giyecek eşyası için tarla ve hayvan sürülerine sahip olamayan insanlar vardır, bey ve ağaların yanında boğaz tokluğuna çalışırlardı. Bunlara ırgat derlerdi. Bütün ömürlerini bu bey ve ağaların yanında geçirirlerdi. / Bunlar üretim unsuru olduğu gibi, ağanın tarla ve hudud kavgalarında kullandığı bir araçtı. Ağa ırgatlarını alet gibi kullanarak diğer ağalarla çarpıştırır, bu yolla onlardan yararlanırdı. ...’Bkz. Şanda, “Yarı Müstemleke Oluş Tarihi”, ss.47-48.

Erkeklerin birçoğu, savaş zamanlarında cepheye gönderilince, onların yokluğunda, kadın ve çocuk işçiler işgücünü oluşturmuşlardır. İşçilerin aldıkları ücretler, çoğu kez ihtiyacı karşılamaktan uzak kalmıştır. Hatta, ücretler 1850'lerde gerilemeye başlamış ve seyrek olarak para şeklinde ödenmiştir. Bu işçilerin, "hastalanmaları veya iş kazası geçirmeleri durumunda hiç bir güvenceleri yoktu. Çalıştıkları sürece, işçiler sadece fiziki ihtiyaçlarını karşılayacak ölçüde ücret veya ücret karşılığı tüketim maddesi..."²²² almışlardır. 1800'lü yılların ücretlerine ilişkin bir örnek vermek gerekirse;1850-1854 yılları arasında nitelikli olmayan bir işçinin günlük ücreti 4 ile 5 kuruş arasında değişiyordu. Marangoz, duvarcı ve diğer el zanaatları işçilerine de genel olarak 9 ila 10 kuruş arasında değişen günlük ücret alıyorlardı.²²³

Türkiye'de işçilerin, devlete ait inşaat ve ulaşım işleri, madenler, tersaneler, askeri amaçlı üretim yapan fabrikalar, tımar çiftlikleri ile diğer çiftliklerde çalışanlar, loncalarda çırak ve kalfa olarak çalışanlar, eve iş alıp yapanlar, halı dahil çeşitli dokuma işlerinde çalışanlardan oluştuğu görülmektedir. Bu çalışma alanlarının, yoğunlukla büyük şehirler ve şehirlerin çevresinde olması, işçilerin de buralarda yoğunlaşmasını beraberinde getirmiştir. Osmanlı hükümetleri, bu yoğunluğun şehirlerde yaratacağı sorunları göz önünde bulundurarak işçilerin, belirli kurallara bağlı olarak çalışması için tedbirler almıştır. Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olan İstanbul da, yoğun işçi bulunan yerlerden biri olarak işçileriyle kendine has bir özelliğe sahiptir. İstanbul işçisi, yerleşmiş geleneksel bir yapı oluşturmuştur. İstanbul'a çalışmak için gelen işçiler "bekar uşakı"²²⁴ olarak anılıyordu. İstanbul'a taşradan gelenler, gediklerde örgütlenir ve böylece denetim altına alınırlardı. Bu denetim de, İstanbul'a gelenlerin bostancıbaşı

²²² Sedat Şen, *İşçi Sınıfı Eylemleri ve Devrimimiz*, (I.Cilt), İstanbul;Diyalektik Yayınları, 1993, s.20.

²²³ Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, Chicago;The University of Chicago Press, 1980, s.37.

²²⁴ "Fırın uşakları, hamam uşakları, inşaat amelesi, hamallar, hamamcılar, tellaklar, lağımıcılar, kayıkçı, küfeci, mumcu, duvarcı, bıçkıcı ve daha yüzlerce iş alanında çalışan amele, gediğe kaydedilir; aynı gediğe yeni birinin kaydolması için yerinin boşalması ya da yeni bir gedik açılması gerekirdi. Gediklere kaydolup İstanbul'da amelelik yapabilmek için mutlaka sağlam kefillere ihtiyaç vardı. İstanbul'da çalışmaya gelenler Rumeli tarafında Küçükçekmece Köprüsü'ndeki, Anadolu'dan gelenler Bostancıbaşı Köprüsü'ndeki, kolluklarda denetlenir, kaydedilir; kefilini İstanbul'a gelmeden bulmuş olanların kefilini belirler, kefilini olmayanların iş bulana kadar nerede kalacakları ve ne kadar sürede kefil bulacakları kayda geçerdi. Bundan sonraki denetim ve gözetim de son derecede sıkıydı. Çünkü, özellikle dışarıdan gelen bu bekar uşakı amele, potansiyel bir suçlu veya isyancı olarak görülür, "baldırıçıplak" olarak nitelenirdi. Kente kaçak girip çalışanların veya suç işleyen amelenin tutuklanması halinde, cezası, kent

tarafından kaydedilmeleri ile yapılırdı.²²⁵ Bu uygulama, “15.yüzyıl sonlarından yeniçeriliğin kaldırıldığı 1826’ya kadar”²²⁶ devam etmişti. Kayıt işlemindeki amaç, gedik uygulamasının yerine getirilmesini ve ancak ihtiyaç sayısı kadar amelenin, İstanbul’a girmesini sağlamaktı. Böylece, İstanbul’da işsiz ve başıboş kitlenin varlığı önlenmeye çalışılmıştı. İşsiz kitleler ve işçiler üzerindeki denetim, 1826’da Yeniçeri Ocağı’nın dağıtılmasının ardından da sürdü ve bütün amelenin denetim ve gözetimi İhtisab Ağalığı’na²²⁷ daha sonra da Şehr-emaneti’ne geçti.²²⁸ İhtisab Ağalığı Nizamnamesi, amelelerin nerede oturacaklarını bile belirlemişti. Bu uygulamaya göre, müslim ve gayrimüslim amelenin, Üsküdar, Galata ve Eyüp’te bulunan ve yönetimin istediği hanlarda, bazı önemli işleri yapan amelelerin de, belirlenen başka yerlerde kalması istenmişti.²²⁹ Böylece ameleler, kontrol altında tutulmaya çalışılmış, isyanlarda yardımcı güç olarak yer almaları önlenmek istenmişti. Bu kontrol sistemi, İstanbul dışında da farklı şekillerde ve oralarda bulunan yerel yöneticiler ve loncalar vasıtası ile uygulanmıştı.

Türkiye’deki işçiler, 1800-1870 döneminde, Osmanlı İmparatorluğu’nun yönetimi altında bulunan Arap Yarımadası ve Avrupa topraklarındaki işçilere göre farklılık göstermiştir. Bu son iki bölgedeki işçilerin, Türkiye’nin işçilerinden daha iyi organize oldukları ifade edilir.²³⁰ Anadolu’daki işçiler, bilinçsiz, az disiplinli ve çok dar görüşlü olarak kabul edilir.²³¹ Bu işçilerin ancak, 19.yüzyılın sonlarına doğru işçi sınıfı bilinciyle harekete geçmeye başladıkları görüşü yaygın olarak kabul edilmektedir. Bu bilinçlenmenin kökeninde de, 19.yüzyılın ilk yarısında kapitülasyonlar ya da ticaret

---

dışına çıkarılmaktan, falakaya, hatta idama kadar giderdi.”, Bkz.“İstanbul’da İşçi Hareketi”, Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Cilt.2, s.72.

²²⁵ Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Cilt.2, s.72.

²²⁶ Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Cilt.2, s.72.

²²⁷ Şehrememaneti öncesi Belediye Başkanlığını yürüten daire. Bkz. Ferit Develioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Sözlük, Ankara;Aydın Kitabevi, 1988, (8.Baskı),s.503.

²²⁸ Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Cilt.2, s.72.

²²⁹ “Sakalar, Kira beygiri sürücülerinin, midilicilerin Vefa Hanı’nda, saraç amelesinin de Saraçhane”de kalmasına da izin verilirdi. Bkz.“İstanbul’da İşçi Hareketi”, Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Cilt.2, s.72.

²³⁰ Donald Quataert&Eric Jan Zürcher (yay.haz.), *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic 1839-1950*. London; Tauris Academic Studies, 1995, s.13.

²³¹ Quataert&Zürcher, *Workers and the Working Class...*, s.13.

anlaşmalarıyla²³² yabancı tüccarların yatırım yapması ile kurulan özel işyerlerindeki yeni işçi gruplarının ücretlerinin arttırılması için yaptıkları eylemlerin yattığı kabul edilir. Özel şirketlerin yatırım alanları; fabrikalar, atölyeler, maden ocakları, demiryolları ve diğer ulaşım ve taşımacılık hizmetleri veren şirketlerden oluşmuştur. 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması'na kadar, devletin tekelinde olan çalışma alanlarında, bu döneme kadar şirketler, Müslümanlar tarafından kuruluyordu. Bunlar, şer'i hükümlere göre faaliyet gösteren "Şirket-i Mudaraba"²³³ olarak adlandırılan kuruluşlardı. Tanzimat'ın batıya açılımı sağlaması ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa ile ticari ilişkilerinin gelişmesine paralel olarak, "şirket-i mudarabalar" önemini yitirdi ve batı tipi şirketler ortaya çıktı. Şirketler, özel şahıslarca kurulduğu gibi, devletin öncülüğünde de kurulmuştu. Osmanlı hükümetinin öncülüğünde, 1860'da 6 tane batı tipi şirket kurulmuştu. Bu şirketler, "küçük ve orta ölçekli eski imalathanelerin şirket altında yeniden örgütlenmesi ile ortaya çıkmıştır."²³⁴ Loncalar da, bu şirketlere tepki göstermişlerdi. Kapitalizmin ön tipi olarak görülen bu şirketler, devletin ihtiyaçları için hizmet vermek üzere kurulmuşlardı. Bunlardan biri ve en eskisi olan Tophane, 16.yüzyılda kurulmuştu.²³⁵ Feth'e dayalı bir devlet olan Osmanlı İmparatorluğu'nda, devletin ordu gücünü destekleyecek Tophane, büyük öneme sahipti ve en kalabalık işçi çalıştıran işletmelerden biri idi. Önem sırasına göre, ikinci büyük devlet işletmesi, Tersane-i Amire(Haliç Tersanesi) idi.²³⁶ Anadolu'nun değişik bölgelerinde de, bu tip işletmelerden kurulmuştu. Bu işyerleri arasında, gemi tezgahlarından, baruthaneye, deri ve kundura fabrikasına, iplikhane, Feshane, Çuha, pamuklu dokuma, çeşitli silah üretimi, bıçak ve kılıç yapımı, demir, demir döküm, kiremit, fişek fabrikası ve Askeri

²³² İngilizlerle yapılan ticaret anlaşmasının yanında 1839'da Fransa ile, 1846'da da Rusya ile ticaret anlaşmaları yapıldı. Bkz.Şen, *İşçi Sınıfı Eylemleri...*, s.12.

²³³ Metin Özügürlü, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e Örgütlü İşçi Hareketi ve Demokratikleşme Süreci", *Türkiye'de Sendikacılık Hareketleri İçinde Demokrasi Kavramının Gelişimi*, Ankara;Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994, s.49.

²³⁴ Devlete bağlı olarak hizmet veren şirketlerin yaratacağı rekabete dayanamayacakları kaygısı duyan loncalar, bu şirketlere karşı çıkmışlardı. Örneğin, dericiler ve kalaycılar, işleri ellerinden alınacak diye bu şirketlere tepki göstermişlerdi. Bkz.Özügürlü, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e...", s.50.

²³⁵ Şen, *İşçi Sınıfı Eylemleri...*, s.10.

²³⁶ Yavuz Cezar, "19.Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Yeni Teknoloji Uygulama ve Sınai Tesis Kurma Çabalarından Örnekler", *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, Sayı.1, Mart 1991, ss.163-164.

Tahniyesi (değirmen) vardı.²³⁷ Ancak, 1860'lara kadar faaliyet gösteren devlet şirketleri, "ya hammadde yokluğundan ya da ithalatın(dışalımın) daha ucuza gelmesinden"²³⁸ dolayı fazla uzun ömürlü olamadılar.

Ucuz Avrupa mallarının, Anadolu'nun en ücra köşelerine kadar ulaşması, nispeten el emeğine dayalı ve pazar yerlerine taşımada yüksek iç gümrük ödenen ve bu yüzden pahalıya mal olan yerli üretimin azalmasına ve hemen hemen yok olmasına yol açmıştı.²³⁹ Kapitalist sistem, Osmanlı İmparatorluğu'nda, batıdakinden farklı bir yöntem izleyerek etkili oldu. Bu dönüşüm, "Batı'da lonca-manifaktür-fabrika dönüşümünü yaratarak yol almışken Osmanlıda lonca, manifaktür üretimi yok ederek kendine yol açtı. Savaş sektörüyle ilgili Osmanlı devlet işletmelerine teknoloji ihraç etmesine karşın bu işletmelerin gelişmesine olanak tanımadı."²⁴⁰ Kapitalist sistemin öncüleri batılı şirketler, Osmanlı İmparatorluğu'nda yatırım için aracı olarak, yerli Rum-Ermeni tüccarlarını kullanmışlardı. Bu çerçevede kurulan işletmeler, yabancı ülkelerde kolayca alıcı bulabilen ya da iç pazarda çok aranan tekstil, pamuk, yün, kereste, deri, ipek, zeytinyağı ve maden gibi ara ve tüketim mallarının üretimini yapıyorlardı.²⁴¹ Levanten

²³⁷ "Sinop, Çayağzı, Edremit ve Antalya'da gemi tezgahları, Gelibolu, İstanbul, Bakırköy, İzmir'de baruthaneleri ve 1810 yılında kurulan Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası, 1827'de kurulan ve 110 işçi çalıştıran İplikhane-i Amire Fabrikası; 250 işçinin çalıştığı Feshane; İslimye'de iki, İzmir ve Balıkesir'de birer çuha fabrikası, İstanbul, Edirne, İslimiye, Trabzon'da tabanca ve tüfek, Erzurum'da bıçak, kılıç imalathaneleri ile Zeytinburnu ve Bakırköy'de, deri, demir, pamuklu dokuma işletmeleri, Büyükdere'de Kiremit Fabrikası, Unkapı'da, Askeri Tahniyesi, Beşiktaş'ta Demirdökümhaneleri, Dolmabahçe'de, Fişek Fabrikası kurulmuştu." Bkz.Şen, *İşçi Sınıfı Eylemleri...*, s.11.

²³⁸ Özellikle, 1838 Ticaret anlaşmasından sonra hammaddenin fazla para veren Avrupalı kapitalistlere satılması, bu işletmelerin zor durumda kalmasına ve kapatılmasına yol açmıştı. Bkz.Şen, *İşçi Sınıfı Eylemleri...*, s.11.

²³⁹ "Osmanlı Sanayisinin çöküşü Avrupa'ya yakın, ulaşımı kolay büyük ticaret merkezlerinden başlayarak ülkenin iç kısımlarına dek yayıldı. İzmir ve İstanbul limanlarına giren Batı ürünleri Tokat, Trabzon, Erzurum'a kadar uzandı. Güneyde Beyrut, Mersin, İskenderun limanlarından Diyarbakır, Şam merkezlerine ulaştı. Gerek dışalım, gerekse dışsatım malları bu merkezlerde depolandı. Daha sonra demiryolları ağıyla diğer iç kesimler de bu pazara girmiş oldu." Bkz. *İşçi Sınıfı Eylemleri...*, s.13.

²⁴⁰ Şen, *İşçi Sınıfı Eylemleri...*, s.13.

²⁴¹ Aracı yerli Rum ve Ermenilerin şirketlerinden bazıları şunlardı; "Bu işletmelerden birkaçı: Kasaba ve Demirci'de İplik Atölyesi, Uşak'ta Keun ve Ortakları Halı Fabrikası, İzmir'de Şark Halı Yapımcıları Şirketi, İzmir, Bayındır ve Tire'de Çırçır Fabrikaları, İzmir'de Hadkinson ve Merrylees Balyalama Atölyesi, Bayındır'da R. Wilkin Çırçır Fabrikası, İzmir, Manisa, Aydın ve Menemen'de Gout Çırçır fabrikaları, Aydın, Söke, Kuşaklı, Nazilli'de Mac Andrews ve Farbes Meyan kökü işletmeleri, Alsancak'ta Metaxas Un Değirmeni, Ayvalık'ta R.Hadkinson Zeytinyağı Fabrikası, Isparta Halı Fabrikası, İzmir'de Samolda Pamukyağı Fabrikası, Bursa'da İpek Fabrikası, Adana'da Turpani ve Simyanoğlu İplik Fabrikaları, Konya'da Gustinani Müessesesi...Daha sonra bu işletmelere Osmanlı Gaz Kumpanyası, Kadıköy Gaz Kumpanyası, İstanbul Havagazı Şirketi gibi dev şirket uzantıları katılacaktır." Bkz.Şen, *İşçi Sınıfı Eylemleri...*, ss.13-14.

tüccarların da etkin olduğu bu şirketler, önemli kazançlar sağlarken Osmanlı ekonomisini de tekelleri altına almışlardı.²⁴²

Türkiye'nin Osmanlı dönemi ekonomisi, yukarıda verilen tarihi gelişim çerçevesinde şekillenirken, Türkiye'deki işçi de tarım, madencilik, inşaat, ulaşım, hizmet sektörleri, evlerde iş alıp satanlar ve sanayi alanında çalışanlar ile şekillenmeye başlamışlardı. Bu dönüşümle beraber, işçilerin maruz kaldığı sömürü şekli de değişmişti. Osmanlı hükümetleri, her alanda çalışan işçilerin haklarını korumak konusunda da herhangi bir yasa çıkarmazken, onları kapitalistlerin sömürüsüne terk etmişti.²⁴³

A-Tarım İşçileri

Türkiye'de işçi kitlesinin önemli bir bölümü, tarım alanında çalışanlardan oluşuyordu. Tımar sisteminin, iltizama dönüşmesiyle sipahilerin yerini alan mültezimler, tarım ekonomisinde değişimler sağlamıştı. Mültezimler kiraladıkları topraklardaki işçiler ve yeni kiraladıkları işçilerle toprağı işlemeye devam ettiler, ancak, bu değişim, köylülerin yaşamını da etkiledi. İltizam sistemiyle köylüler, yerleştikleri toprakları kiralayan mültezimler için ya ortakçı-yarıkçı ya da ücretli işçi olarak çalışıyordu. Bu gelişmelerin ardından, Tanzimat Fermanı ile beraber, özel mülk hakkı tanındı ve böylece küçük ve büyük toprak sahipleri ortaya çıktı. Köylerde yaşayanlar, küçük arazilerinde tarım yaparak, kendi ihtiyaçlarını karşılıyor ve bununla beraber bir miktarda satış yapabiliyorlardı. Köylüler, elde ettikleri ürünlerin bir kısmı için devlete vergi veriyorlardı. Vergi oranları, devletin ihtiyaçları doğrultusunda zaman zaman arttırılabiliyor ve bazen de tahammül sınırlarını aşyordu. Üretimden yeterli gelir elde edilemediği zamanlarda bile vergi ödemek zorunda kalan köylüler, çoğu kez çaresiz kalıyor ve hem tohum almak hem de geçinmek için tefecilerden borç alıyorlardı. Bu tür sorunlar tarımı baltalıyor ve ilkel tarım yöntemleri de ürünün elde edilmesini

²⁴² Charles Issawi, *The Economic History of ...*, s.338.

²⁴³ Kemal Sülker, *Türkiye'de Sendikacılık*, İstanbul;Sendika Kültürü Serisi, 1955, No.1.

zorlaştırıyordu.²⁴⁴ Ürünün pazarlara aktarılmasın da yolların yokluğu ve yüksek iç gümrük bedelleri de tarımı bir geçim kaynağı olmaktan çıkarıyordu. Tarımla uğraşan köylüler, ağır vergi, tefeci borçları ve yağmacı devlet görevlilerden kurtulmak için çoğu kez topraklarını terkedip büyük şehirlerde şanslarını aramaya çalışıyorlardı. Büyük şehirlere göç eden köylülerin çoğunluğu, bekar veya eşlerini, çocuklarını bir süre için bırakıp göç eden erkeklerden oluşuyordu. Bu şehirlerden biri olan İstanbul, en çok rağbet edilen göç yeri idi. Burada köylüler, hamallık, su taşıyıcılığı, kayıkçılık, hizmetçilik gibi işleri yapıyorlardı.²⁴⁵ Bu arada köylülerin terkettiği topraklar da, fırsatçı ağalara, sahip oldukları topraklara yenilerini eklemeleri için olanak yaratıyordu. Böylece, terkedilmiş arazileri ele geçiren yeni zenginler oluşuyordu. Bu zenginlere, 1858 tarihli Arazi Kanunnamesi ile toprak sahibi olma hakkı tanınan yabancı yatırımcılar da katıldı.²⁴⁶ Çoğunluğu Ege bölgesinde bulunan bu tür araziler, 1850'lerden itibaren yabancıların özellikle, İngilizlerin yatırım alanı oldu. Ruslar ve Fransızlar da, bu bölgede toprak sahibi olmuşlardı. Gayri müslimler de, yabancılara aracılık yaparak toprak sahibi olmuşlardı. Yabancıların satın aldıkları araziler, büyük çiftlikler olarak değerlendiriliyor ve onlara çok iyi paralar kazandırıyor. Bu çiftlikler, tarımda kapitalist ilişkilerin gelişmesini sağlamış, pamuk, tütün, kenevir ekimi buralarda

²⁴⁴ "Türkiye'deki tarım üzerine yapılan yorumda, kırsal endüstrinin çöktüğüne inanılıyor. Ziraatle uğraşanlar, eksik bilgileri ile, köylüler genel tembellikleri ile cahilce bütün gelişmelere, tarım bilimi, araçlar, makinalar, modern icadlara karşı çıktılar. Batı Avrupa'nın büyük kültürü, ilerlemeleri, gelişmeleri Türkiye'de bilinmiyor ve tamamen gözardı ediliyor. Toprağın kireç, gübre, kil ve karbonlu kireç karışımı toprak olan marn ile alternatif kültür bitkileri, geçici dinlenme, sebze ve meyve ağaçlarının iyileştirilmesi, akıllı ve dikkatli yemleme tarımcıların ihmal ettiği şeylerdir. İlgisizlik büyük ölçüde ve din alışkanlığı Osmanlı davranışlarında etkili olur. Türk köylüsü hep fakirdir, çünkü para ister, fakat zengindir. Çünkü, yaşamı karşılayacak şeylerin bolluğu içindedir ve onların küçük bir miktarı ile kendini doyurabilir. Tarlası ve sürüleri beslenmesinde yardımcı olur. Koyunun yünü onu giydirir, geri kalanını da Tanrıya adar. Tarımdaki bu gerilik de, baskının ve önceki dönemin yarattığı sıkıntılar yatıyor. Fakat, 12 yıldır Bulgaristan ve Rumeli'deki ziraatçiler yabancı ülkelerdeki deneyimlerden yararlanıyorlar ve gelişmeyi yakından takip ederek kar elde ettiler. Buralar nüfus yönünden arttırılınca daha iyi olacaktır." Bkz.R.F.Foote(ed.) "L'Empire de Turquie; par Xavier Heuschling, Auteur d'une Statistique générale de la Belgique, chef de division du Ministre de l'Interior. -Bruxelles et Leipzig;C.Muquart, Libraire-Editeur, Place Royale, 1860", The Levant Quarterly Review of Literatur&Science, No.1, July 1860, Vol.I, ss.30-31.

²⁴⁵ "Sermayenin yokluğu, ülkenin tamamen tüketilmiş olması, eski sistem ve bireylerin tembelliği eklenince böylece tarım kesimi hazır paraya sahip olamadı. Tarımla uğraşanlar, tohum ekme döneminde ve vergi ödemede parayı %18 den 30'a çıkan oranlarda faizle aldı. Böylece, gelecek hasılatı tefecilere bırakmış oluyordu. Böylece, üretim elde etmek için varını yoğunu satıyor, hiçbirşey de kalmayınca kasabalara göç ediyordu." Bkz.Foote, "L'Empire de Turquie; par Xavier Heuschling,...", s.32.

²⁴⁶ Ömer Lütfü Barkan, Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler 1, İstanbul;Gözlem Yayınları, 1980, s.339.

mülksüzleşmiş yarı-köylü işçilerin de doğuşunu sağlamıştı.²⁴⁷ Tarımda ve diğer çalışma alanlarında işçileşmenin artması, tarım sistemindeki vergi dahil her türlü düzensizliğin sonucu gerçekleşmişti. Tarım işçilerinin gelirleri de yeterli değildi. Örneğin, Bursa'da bir tarım işçisinin 1841'deki günlük ücreti 3 kuruş'tu. Bu ücret, 1860'da 6 kuruş 6 paraya yükselmişti.²⁴⁸ Aradaki 19 yıllık sürede işçi ücretinin 3 kuruş artmış olması, tarım işçisinin yaşadığı zor koşulların sebebini iyi yansıtıyordu.

Tarım alanında çalışanların sayısı artmasına rağmen, tarım yine de etkili bir geçim kaynağı olamamıştır. Bunda, kullanılan ilkel tarım yöntemleri, iklim koşulları ve ulaşım olanaklarının yetersizliği etkili olmuştur.²⁴⁹ Topraklarından gelir elde edemeyen köylüler, özel çiftliklere yönelmişti. Ancak, yine de zaman zaman özel çiftlik sahiplerinin çalıştıracak işçi bulamaması gibi bir durumda söz konusu idi. Tarım, 19.yüzyılda bir gelir kaynağı olarak ilgiden uzak kaldı. Hatta, büyük çiftliklere sahip yabancı toprak sahipleri, çiftliklerinde avantajlı olabilecek bir fiyatla işçi çalıştırmak istediklerinde bile sorun yaşayabiliyordu. Sebep olarak da, hem tarım işçilerinin sömürüye maruz kalması hem de aslında görünürde pek dile getirilmeyen, yerli halkın, yabancı bir mal sahibine hizmet etmek istememesi idi. Bu durum, 19.yüzyılda Osmanlı

²⁴⁷ "Toprağı köylülere kiralama durumunda aynı ücret, yarıcılık, ortaklık vb'nin yerini, para ve ürünlerin bir bölümünün toprak sahibine satılması şartı aldı. Ürünün kirayı karşılamadığı yıllarda köylüler borçlandılar. Bunların büyük bir bölümü zaman içinde ücretli işçi konumuna geldi./Yabancıların toprakları satın almaları ve modern çiftlikler kurmaları, bu bölgede mülksüzleşen ve ücretli işçi olmaya hazır insanların çoğalmasını sağladı. Böylece geçim ve üretim araçlarını yitiren köylülerin bir bölümü kentlere göçerken, daha büyük bölümü tarım işçisi niteliği kazandı.", Bkz."Tarım İşçileri", *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, Cilt.3, s.145.

²⁴⁸ Issawi, *The Economic History of...*, s.41.

²⁴⁹ "yolların yokluğu, iç bölgelerdeki tarım ürünlerinin büyük pazarlara ve liman kentlerine ulaştırılmasını engellemiştir. Oysa, limanlara yakın yerlerde yapılan tarım, ulaşımın sağladığı kolaylıklar ile daha etkili olmuştur." Ayrıca, Anadolu'da önemli bir tarım ürünü olan buğdayın, önemli bir pazar ürünü olamamasının ve sadece halkın kendi ihtiyaçları için üretilmesinin de yollarla ilişkili olduğu da bu gözlemde dile getirilmiş. Bkz. Foote, "L'Empire de Turquie; par Xavier Heuschling...", s.33. Bununla birlikte Heuschling, buğday gibi ürünlerin gelir getirmesi için, "ülke insanlarını işlerine uygun makinalarla..." tanıştırılmasının "onları işsiz bırakan topraklar üzerinde yeni ürünler ekme fırsatı..." verilmesinin gerekli olduğunu vurgulamıştır. Heuschling, bir başka yorumunda yüzyıllardır atalarından gördükleri kaba ve basit aletleri kullanan Türk köylülerinin, verimli bir tarım için gelişmiş tarım aletleriyle tanıştırmak gerekli görünüyor diyor. Ona göre, köylülerin yeni tarım uygulamalarını ve aletlerini yadırgamalarının normal olduğunu da şöyle ifade ediyor; "Bu karşıtıktan dolayı bu sade insanlar, Frank icatlarına şüphe ile bakıyorlar. Biz eğer, İngiltere'deki bir tarım köyüne aynı şekilde orada yaşayan insanlara tanışmadığı fikirleri soksak, küçük Asya'nın içlerindeki uzak bir köyündeki yerliler gibi, çalışan insanların kafalarında büyük üstünlük bulabilir miyiz?" Bkz.Foote, "L'Empire de Turquie; par Xavier Heuschling...", s.39.

İmparatorluğu'nu ziyaret etmiş yabancı seyyahların gözlemlerinde de yer almıştı.²⁵⁰ Tarımda yaşanan engellere ilişkin bir başka boyutta, Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Müslüman ve Hristiyan toprak sahipleri ve köylülerin, Bab-ı Ali tarafından uygulanan mali baskılardan etkilenmeleri idi. Özellikle, tarım işçileri arasında yer alan Hristiyan işçilerin milliyetçi ayaklanmaları da, Anadolu'da tarımın geliştirilmesinde engel yaratmıştı. Böylece, tarımda yaşanan zorluklar ve vergiler konusunda uygulanan baskılar, Anadolu'da tarımla uğraşan kitlelerin tarım arazilerini terkedip, kırsal yaşama dönmelerine ve devlete karşı bir isyankar kitlenin doğmasına yol açmıştı.

Yukarıda sunulan gelişmelerin dışında genel anlamda, tarımdaki ücretli işçinin ortaya çıkışı da, büyük ölçüde önemli bir pazarı olan pamuk, ipek ve tütün gibi ürünlerin üretildiği yerlerde gerçekleşmişti. Pamuk ve ipek üretimi alanlarında çalışan işçilerin koşulları 1800-1870 dönemi sosyo-ekonomik gelişmeleri dikkate alındığında, özellikle, köylülükten zanaatkarlığa ve işçiliğe geçiş süreci açısından, incelenmeye değer bir özellik gösteriyordu.

1- Pamuk İşçileri

Türkiye'de pamuk üretimi, 18.yüzyıldan itibaren yaygınlaşmaya başladı. Başlangıçta yöresel ihtiyaçlar için yapılan pamuk üretimi, 1820'lerden itibaren, Anadolu'da 1833-1840 yılları arasında, Adana'yı da yöneten Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın girişimiyle, önemli bir gelir sektörü oldu.²⁵¹ Pamuk üretiminin önemle ele alınmasında, hem ülkenin ihtiyaçları hem de tekstil endüstrisine sahip İngiltere ve Fransa gibi batı ülkelerinin, hammadde ihtiyacını karşılamak için Osmanlı İmparatorluğu'nu teşvik etmeleri etken oldu.²⁵² İngiltere, pamuk üretimine verdiği önemi, Osmanlı İmparatorluğu'nda görev yapan konsoloslarına genelgeler gönderip, pamuk üretiminin koşulları hakkında bilgiler edinerek pekiştirmişti.²⁵³

²⁵⁰ Foote, "L'Empire de Turquie; par Xavier Heuschling, s.39.

²⁵¹ "Çukurova'da Pamuk İşçileri", Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Cilt.1, s.253.

²⁵² Şen, İşçi Sınıfı Eylemleri..., s.19.

²⁵³ "Circular To Her Majesty's Consuls, In the Ottoman Dominions Regarding Cotton Cultivation: Together With A Summary of Their Replies Presented to Both House of Parliament by Command of Her Majesty." Parliamentary Papers, London;Harrison&Sons, 1865. s.1.

Önemli gelir elde edilen pamuk tarımı, başlangıçta Ege ve Çukurova bölgesinde yapılmış daha sonra da üretim yapılabilecek diğer bölgelerde de üretimi teşvik edilmişti. Bu teşvikte, Avrupa'daki tekstil sanayinin önemli bir üretim kaynağı olan Amerika'daki iç savaşın, pamuk üretimini kötü etkilemesinden kaynaklanmıştı. Amerika'da 1861'de gelişen savaşın ardından, özellikle İngilizler, Osmanlı hükümetini pamuk üretimini arttırması için tedbirler almaya yönlendirmiş, hatta, basında bile pamuk üretimini teşvik eden yazılar yayınlattılmıştı.²⁵⁴ Amerika'da yaşanan iç savaş, böylece 19.yüzyılın başından itibaren pamuğun, Osmanlı İmparatorluğu'nda önemli bir endüstri ürünü olmasını sağlamıştı. Pamukta endüstrileşmeye doğru adımlar, pamuk üretimini teşvik amacıyla 1862 yılında, boş topraklarda pamuk üreteceklere, Tapu Nizamnamesi çerçevesinde bazı kolaylıklar sağlanarak 1 ve 2 yıllık Öşür muafiyetleri 5 yıla çıkarılması ile başlamıştı. Bu çerçevede, pamuk gümrük tarifeleri 10 yıl süre ile sabit tutularak her cins pamuktan aynı miktar vergi alınmasına karar verilmişti.²⁵⁵ Bu tedbirlerin ardından, 1864'de de Mısır'dan Çukurova bölgesine 165 bin okka pamuk tohumu getirilmişti.²⁵⁶ Böylece, pamuğun önemli bir gelir kaynağı olması için girişimler artmıştı. Zaten, 1864 yılında pamuk üretimindeki ilk sanayileşme çabaları başlamış ve bir çırçır fabrikası kurularak, tekstil hareketine girişilmişti.²⁵⁷

Pamuk üretimi ile başlatılan girişim, Çukurova bölgesine, özellikle Adana ve çevresine Anadolu'nun diğer şehirlerinden işçi akınını hızlandırmış, burada pamuk işçilerinin yoğunlaşmasını sağlamıştı.²⁵⁸ Pamuk üretiminde genellikle mevsimlik işçiler çalışıyordu. Bu sektörde çalışan işçilere, "tutma" adı veriliyordu.²⁵⁹ Bu işçilerin çalışma düzeni için, değişik dönemlerde nizamnameler çıkartılmıştı. Adana'nın yönetimini elinde bulundurduğu dönemde İbrahim Paşa, pamuk tarımındaki işçi yoğunluğu, tarım

²⁵⁴ Issawi, *The Economic History of...*, s.236. "Havadis-i Dahiliye (Eyalet)", *Tasvir-i Efkar*, Rebiyülahir 14, Eylül 26 1279, No.30.

²⁵⁵ Yıldırım Koç, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Mülksüzleşme ve İşçi Sınıfının Oluşumu", *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, Mart 1991, Sayı.1, s.63.

²⁵⁶ Osmanlı hükümeti, 1863'te ithal edilecek pamuk tohumu ve tarım aletlerini gümrük vergisinden 10 yıl süreyle muaf tutma kararı almıştı. Bkz.Issawi, *The Economic History of ...*,s.240,

²⁵⁷ Bu işin öncüsü 1864'te James Kot olmuştu. Bkz.Issawi, *The Economic History of ...*,s.240

²⁵⁸ Yüksel Akkaya, "Yüzyıl Sonunda Çukurova'da Sanayileşme ve Ücretli Emek", *Toplum ve Bilim*, 76 Bahar 1998, s.145.

²⁵⁹ "Kış tutmaları emeklerine karşılık, toprak sahibinden bir mevsim için altı batman kadar pamuk tohumu alırlardı.", Bkz.Şanda, *1908 İşçi Hareketleri*, s.19.

işçilerinin ücretlerinin azalmasına yol açınca, tarım işçilerini korumak için aldığı tedbirler ve hazırlattığı nizamname bu girişimlerin öncüsü konumundaydı.²⁶⁰ Pamuk işçilerinin zor durumda kalmaması için, 1854'te çıkarılan bir nizamname ile işçilerin ücretlerinin belirlenmesi için bazı usuller getirilmişti. Bu nizamnameyi, 1867'de Halil Paşa tarafından çıkarılan yeni bir nizamname izlemişti.²⁶¹ Koruyucu tedbirler içeren bu nizamnamenin "en önemli maddesi, gezici-geçici pamuk işçilerinin 5,5 gün çalışıp 7 günlük ücret alacaklarına ilişkinci ve dönemine -hatta bugüne- göre oldukça ileri hükümler taşıyordu."²⁶² Böyle bir düzenlemeye ihtiyaç duyulmasının sebebi, pamuğa olan talebin artması ve işgücünü daha verimli olmasının istenmesiydi.²⁶³ Ancak, pamuk üretiminin önemli bir gelir kaynağı olarak geliştiği 19.yüzyılda, başlangıçta işçi sıkıntısı da yaşandığı görülüyordu. İşçi sıkıntısını çözümlmek için, Suriye ve Çukurova'nın çevresindeki yerleşim bölgelerinden işçi temin edilmeye çalışılmıştı. İbrahim Paşa'nın işçi sıkıntısını aşmak için, "Suriye'den sıcağa dayanıklı Arap çiftçiler(fellah)" getirtmesi bu işçi bulmada yaşanan zorluğu aşmak için bulduğu bir çözüm olarak görülmüştü.²⁶⁴

Pamuk sektöründe çalışan işçiler, daha çok yarı köylü mevsimlik olarak çalışan işçilerdi. İşçilerin çalışma koşulları, iş saatleri 11-12 saate kadar çıkabiliyor ve yaşamlarını zorlaştırabiliyordu. Bu sektördeki işçiler, yalnızca pamuk üretiminde çalışıyor, başka bir iş ile ilgilenemiyordu.²⁶⁵ Bu sektörde, erkeklerin yanı sıra kadın ve çocuk işçiler de çalışıyordu. Bu durum, köy ekonomisinde değişime yol açmıştı. Eskiden temel ihtiyaçlarını kendi üreten kadın işçiler, artık bu ihtiyaçlarını üretmeye zaman ayıramıyor, çarşıdan ve pazardan satın alıyordu.²⁶⁶ Çukurova bölgesindeki pamuk tarımına, sermaye hareketinin girmesi ile Mersin ve Adana gibi büyük şehirlerde bir yandan pamuk tarımı ile uğraşıp zenginleşen çiftçiler bir yandan da pamuğu pazarlayan tüccarlar grubu oluşmuştu. Yeni bir çalışma alanı olarak gelişen pamuğa yönelen işçiler, burada kapitalist ekonominin sektörlerinden sayılan aracı kurumlardan da nasiplerini

²⁶⁰ "Tarım, Ormancılık, Avcılık ve Balıkçılık İşkolu", Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Cilt.3, s.149.

²⁶¹ Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Cilt.3, s.149.

²⁶² "Tarım'da İlk İşçileşme, Tarım İşçileri", Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Cilt.3, s.145.

²⁶³ "Çukurova'da Pamuk İşçileri", Türkiyede Sendikacılık Ansiklopedisi, Cilt.1, s.253.

²⁶⁴ "Fellahların yanı sıra bu dönemde işgücü açığını Çukurova'ya yakın çevrelerden gelen işçiler karşılamaktaydı. 1852 yılında pamuk çapalama ve toplama işlerinde yaklaşık 50-60 bin işçi çalışıyordu.", Bkz. Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Cilt.1, s.253.

²⁶⁵ Şanda, "Yarı Müstemele Oluş Tarihi", ss.69-70.

²⁶⁶ Şanda, "Yarı Müstemele Oluş Tarihi", s.69.

almışlardı. Pamuk işinde çalışmak isteyen işçiler, iş bulmak için “elçibaşı” adı verilen aracılara komisyon ödemek zorunda bırakılmıştı. Elçibaşılar, işçi bulduğu için çiftlik sahiplerinden de komisyon alıyorlardı. İşçiden ve işverenden alınan bu komisyonlarla zenginleşen elçibaşılar, yeni bir kapitalist sınıf olarak ortaya çıkmıştı.²⁶⁷ Hüseyin Avni Şanda'nın aktardığı ve eski bir Adana valisine ait notlarda elçibaşılar ile ilgili şöyle bir betimleme yer alıyordu; “tarlalara doğru ilerleyen bir işçi kalabalığı içinde başında şemsiyesi, elinde kırbacı ve çok kere göbeğine kadar sarkan gümüş saat kordonuyla elçibaşmayı ayırdetmek çok kolay olurdu.”²⁶⁸ Herkesin kendi çıkarını oluşturduğu pamuk tarımında, tefeciler de sömürü düzeninde yerlerini almışlardı. Pamuk işçileri, ücretleri ihtiyaçlarını karşılamaya yetmeyince, tefecilerden borç alıyordu. Tefeciler de, işçilere verdikleri borç paraları, işçilerin haftalıklarından kestirerek alıyorlardı.²⁶⁹

Pamuk üretiminde çalışan işçilerin ücretleri az, barınma ve beslenme koşulları çok kötüydü. İşçilerin günlük barınma ve beslenme koşulları, “çiftliğe giden işçilere yarma denilen buğday kırmasından hazırlanmış çorba ve ekmekten ibaret akşam yemeği verilirdi. Yemekten sonra işçiler, sabah erkenden kalkmak için hemen yatarlardı.”²⁷⁰ şeklinde betimlenmişti. Bu işçiler, çadırlar ya da derme çatma kulübelerde kalabalık gruplar halinde kalıyorlardı. Şanda, pamuk işçilerinin bu durumunu; “Adana'nın mevsim işçileri, Amerika zencileriyle Mısır'ın fellahlarından farklı olmayan şartlar içinde çalıştırılıyordu.” şeklinde özetlemişti.²⁷¹ Zaten bu kötü çalışma ve yaşam koşulları, pamuk işçilerini tarıma yöneltilmiyor, aksine uzaklaştırıyordu.²⁷²

Pamuk işçilerinin kötü yaşam koşulları, aldıkları düşük ücretlerden kaynaklanıyordu. Gündelik, aylık, yıllık ve mevsimlik olarak kiralananan pamuk işçilerinin ücretleri bölgelere göre de değişiyordu. Daha önce değinilen, İngiltere'nin konsoloslarının cevaplandıkları genelgede, pamuk üretiminin önemli bir bölümünün yapıldığı Adana ve Maraş'ta pamuk işçilerinin, günlük 10 ila 20 kuruş aldıkları bildirilmişti.²⁷³ Aynı genelgede, bir diğer önemli pamuk üretimi yapılan şehir

²⁶⁷ Şanda, “Yarı Müstemeleke Oluş Tarihi”, s.70.

²⁶⁸ Şanda, 1908 İşçi Hareketleri, ss.19-20.

²⁶⁹ Şanda, Yarı Müstemeleke Oluş Tarihi, s.69.

²⁷⁰ “Çukurova'da Pamuk İşçileri”, Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Cilt.1, s.253.

²⁷¹ Şanda, 1908 İşçi Hareketleri, s.19.

²⁷² Şanda, 1908 İşçi Hareketleri, s.20.

²⁷³ “Adana, Marasch, and Aleppo, Acting Consul De Heidenstam”, Parliamentary Papers, ss.19-20.

İzmir ve çevresindeki pamuk işçilerinin de gündelik olarak kiralanırlarsa 18 kuruş 5 para'dan 23 kuruş 125 paraya kadar artan bir ücret, yıllık olarak kiralanırlarsa 1332 kuruş veya 1665 kuruş ücret ve yiyecek ve elbise aldıkları bildirilmişti.²⁷⁴ Bununla birlikte, pamuk üretiminde ortakçı-yarıcı olarak çalışanlar da vardı. Genelgede İzmir ile ilgili cevapta, bu bölgede işçi bulmada sıkıntı yaşanıldığı, pamuk işçilerinin çoğunluğunun Anadolu'nun diğer bölgeleri ile Bulgaristan'dan gelenlerden oluştuğu, yerlilerin pamuk işçiliğine rağbet etmedikleri bilgisi de verilmişti. İş gücü az olduğu için de, işçiler yüksek ücret talep etmişlerdi. Adana ve İzmir'deki işçi ücretleri arasındaki yapılacak bir karşılaştırma, bölgeler arasındaki farklılığa da gözler önüne seriyordu. Adana ve İzmir'deki bu işçi ücretlerinin, işçilerin her türlü ihtiyaçlarını karşılaması da mümkün görünmüyordu.

Pamuk üretimi yapılan, Edirne, Enez, Çanakkale, Gelibolu, Bursa'da da, pamuk işçilerinin çalışma koşulları ve ücretleri İzmir ve Adana'dan farklılıklar gösteriyordu. Örneğin, Edirne'de yıllık kiralanırlar 1110-1332 kuruş arası,²⁷⁵ gündelikle çalışanlar ise yazın ortalama olarak, 6 kuruş 167 para'dan 6 kuruş 937 paraya kadar, kışın da barınma imkanı ile beraber 5 kuruş 396 para alıyordu. Hasat sırasında, eğer ürünler iyi ise ücretler artabiliyordu. 1864'de orakçılara bir günlük, 23 kuruş 125 para ödeniyordu. Bazı çiftliklerde de, orakçılara günlük 32 kuruş 375 para ödeniyordu.²⁷⁶ Enez'den, Konsolos Vekili Rossy'nin²⁷⁷ bildirdiğine göre, burada pamuk için istekli işçi olmadığı, pamuk tarımı için işçilerin, hem de istenildiği kadar vasıflı işçilerin, Ferre şehrinden düşük ücretle temin edildiğini bildirilmişti. Buradaki pamuk işçilerine ise, yıllık 444 kuruş 463 para ile 777 kuruş arası ödeniyor ve ücretle beraber yiyecek veriliyordu.²⁷⁸ Çanakkale'deki pamuk işçilerinin ücretleri de yıllık olarak kiralandıklarında günlük tayınlarının dışında 1110 kuruş iken,²⁷⁹ gündelik işçi ücretleri de 13 kuruş 875 para'dan

²⁷⁴ "Smyrna Consul Cumberbatch", *Parliamentary Papers*, ss.17-18. 1865 yılında, 1 Sterlin-111 kuruş üzerinden hesaplanıyordu. Bkz. *Parliamentary Papers*, 1865.

²⁷⁵ Bu ücretin 425 kuruş 463 para'dan 444 kuruşa kadarı peşin ödeniyor, gerisi de eşya olarak veriliyordu.

²⁷⁶ "Adrianople", *Parliamentary Papers*, s.34.

²⁷⁷ "Enos-Vice-Consul Rossy", *Parliamentary Papers*, ss.35-36

²⁷⁸ "Enos-Vice-Consul Rossy", *Parliamentary Papers*, ss.35-36.

²⁷⁹ Fakat, Çanakkale'deki genel uygulama, işçilerin emeklerinin karşılığı olarak net üretimin yarısını aldıkları zaman onları Metayer sistemin de çalıştırmaktı. Pamuk işçileri, 10 Sterlin'e kiralanıyor. "Asia Minor and Aleppo- Dardanelles, Consul Callander, Answer to Supplemental Querries", *Parliamentary Papers*, s.12.

18 kuruş 5 para'ya kadardı. Tarla işinde çalışan kadın işçiler de, günlük yıllık 7 kuruş 708 para'dan 10 kuruş 792 para'ya kadar kazanıyordu. Saban ve bir çift öküz ile çalışan bir işçi günlük olarak 27 kuruş 75 para'dan 32 kuruş 375 para'ya kadar artan bir ücret alabiliyordu.²⁸⁰ Gelibolu'daki İngiltere Konsolos Vekili Ogilvy'nin pamuk üretimi ve pamuk işçileri ile ilgili verdiği bilgilerde, bu bölgede pamuk tarımı için bol işçi bulunduğu, Gelibolu'da pamuk üretiminde kadınların zararlı otları temizlemede çalıştıkları ve günlük yaklaşık 10 kuruş 792 para aldıkları yer alıyordu. Günlük çalışan diğer işçiler ise, 13 kuruş 875 para'dan 18 kuruş 5 para'ya kadardı. Büyük çiftlikler tarafından yıllık olarak kiralanan işçilere de, yıllık 1110 kuruş ödenirken, bunun yanında ekmek ve sebze ile yılda 4 kez keçi eti veriliyordu.²⁸¹ Bursa'daki pamuk üretimi ve pamuk işçilerinin ücretleri ile ilgili İngiliz Konsolosu Sandison'un verdiği bilgilerde, ödemelerin, teminatlı veya teminatsız yapıldığı, 1863 yılında erkek işçilere, günlük 8 kuruş 479 para'dan 9 kuruş 25 para'ya kadar ödendiği yer alıyordu. Burada, erkek işçiler ile beraber çalışan kadın işçilerin de çalıştığı bir günde 4 ile 5 kuruş arasında bir ücretle ile 6 kuruş 937 para'dan 8 kuruş 479 para'ya kadar kazandıkları da verilen bilgiler arasındaydı.²⁸² Bu ücretler ve çalışma şartları, pamuk işçilerinin kendi topraklarında değil de, başkalarına ait çiftliklerde günlük ve yıllık geçimlerini kazanmaya çalıştıklarını ortaya koyuyordu. Bu gözlemlerle, önemli bir geçim sektörü haline gelen pamuk üretiminin, Anadolu'da yaşayan halkın sadece bir bölümü için geçim kaynağı olduğu ortaya çıkıyordu.

B- İnşaat ve Yapı İşlerinde Çalışan İşçiler

Osmanlı İmparatorluğu'nda en eski çalışma alanlarından biri de inşaat işleridir. İnşaat işinde çalışan işçiler ve ustalar, mülksüzleşmiş ve ücretli olarak çalışan işçilerdi. Cami, saray, kale gibi büyük ve süreli inşaatlarda binlerce işçi bir arada çalışıyorlardı.²⁸³

²⁸⁰ "Dardanel", *Parliamentary Papers*, s.12.

²⁸¹ "Gallipoli, Vice-Consul Ogilvy", *Parliamentary Papers*, s.37.

²⁸² "Brussa, Consul Sandison", *Parliamentary Papers*, ss.14-15.

²⁸³ Ömer Lütfi Barkan, Süleymaniye Cami inşaatını anlattığı kitabında 16.yüzyılda inşaat sektöründe serbest ücretli işçiler ile Acemi-oğlanları ve Kul-oğlu gibi askeri işçi bölükleriyle, esirlerin çalıştırıldığını detaylı bir şekilde sunuyor. Bkz. Ömer Lütfi Barkan, *Süleymaniye Cami ve İmaretini İnşaatı (1550-1557)*, Cilt.1, Ankara;TTK, 1972, ss.93-107.

İnşaat ustaları, devlet tarafından titizlikle toplanır, asker disipliniyle çalıştırılırlardı. Ustalar ve işçilerin kaçmalarını önlemek için de, devlet onları belirli yerlerde kalmaya mecbur tutar ve ellerinden cizye kağıtlarını alırdı.²⁸⁴ Özel şahıslar için çalışan inşaat işçileri böyle bir uygulamaya tabi tutulmazlardı.

İnşaat sektöründe çalışan işçiler, mesleklerine göre loncalarda örgütlenmişlerdi. Taşçılar ya da taşçı, duvarcı ustası, marangozlar inşaat işlerindeki başlıca mesleklerdi. İnşaat işinde nitelikli işçilerin yanında nitelikli olmayan işçiler de bulunuyordu. Aralarında mülksüzleşmiş veya yarı-mülksüzleşenlerin de bulunduğu inşaat işçileri, bazen bir yükümlülük altında çalışmaya mecbur tutulan halktan da oluşabiliyordu. Örneğin 19.yüzyılın ikinci yarısında, 26 Ağustos 1869 tarihli bir nizamnameyle, yol yapımı çalışmalarında görevlendirilmek üzere, erkeklere beş yılda 20 gün çalışma yükümlülüğü getirilmişti. “Bu yükümlülük, belirli zamanlarda bedenlen çalışmak veya yol yapımında hayvanını kullandırmak biçimindeydi”.²⁸⁵ Görevlendirilenlerden “çalışmak istemeyenler bedel verecekti. Bu zorunluluk, 1875 yılında kaldırıldı ve 1879 yılında yeniden kondu. 1891 yılında ise para ödeme esası kabul edildi.”²⁸⁶

İnşaat işinde çalışan işçilerin ücretleri, bölgeden bölgeye değişebiliyordu. Örneğin, 1832’de Çanakkale’de bir duvarcı 5 kuruş, bir marangoz 7 kuruş alırken, gündelikle çalışan işçi de 3 kuruş alıyordu.²⁸⁷ Diyarbakır’da 1853’de bir duvarcı ustası ve marangoz 7 kuruş alırken, gündelikle çalışan işçi de 2 kuruş alıyordu.²⁸⁸ Bursa’da çalışan duvarcı ustası ve marangoz 1856’da 11 kuruş alırken, gündelikle çalışan işçi de 9 kuruş alıyordu.²⁸⁹ Bursa’daki aynı inşaat işçilerinin ücretleri 1865’de çok az farklılık göstermişti. Aynı yıl, duvarcı ve marangozların, 10-12 kuruş arasında değişen ücretler aldığı, gündelikle çalışan işçinin ise 5-6 kuruş arasında bir ücretle çalıştığı tespit edilmişti.²⁹⁰ Trabzon ve çevresinde çalışan duvarcı, marangoz ve gündelikle çalışan işçilerin ücretleri, 1868’de bile tespit edilen rakamlara göre Bursa ve Diyarbakır’dakilere oranla daha düşük idi. Trabzon’da 1868’de bir duvarcı 10 ila 14

²⁸⁴ Koç, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Mülksüzleşme...”, s.57.

²⁸⁵ Koç, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Mülksüzleşme...”, s.58

²⁸⁶ Koç, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Mülksüzleşme...” s.58.

²⁸⁷ Issawi, *The Economic History of ...*,s.40.

²⁸⁸ Issawi, *The Economic History of ...*,s.40.

²⁸⁹ Issawi, *The Economic History of ...*, s.40.

²⁹⁰ Issawi, *The Economic History of ...*, s.41.

kuruş arasında değişen bir ücret alırken, bir marangoz da 9 ila 12 kuruş arasında bir ücret alıyordu. Gündelikle çalışan işçi ise 5 ila 6 kuruş arasında kazanıyordu.²⁹¹ Bu ücret, inşaat işine göre değiştigi için, farklı rakamlar ortaya çıkabiliyordu.

C- Evlerde Üretim Yapan İşçiler (Putting Out Sistemi)

Türkiye’de 1800’lü yıllardan itibaren önemli bir iş alanı da, evlerde üretilip satılan mallardan oluşuyordu. Eve iş alma, işçinin işverenden iş alıp, evinde yapıp teslim etmesi sistemidir. Avrupa’da “Putting Out” sistemi olarak adlandırılan eve iş alma ya da kapitalist ev sanayi, imalat sanayi (manifaktür) öncesi (13.yüzyıl) başlamıştı.²⁹² Bu tarz üretim, imalat sanayinin oluştuğu 16.yüzyılda ve sonrasında da devam etmişti. Osmanlı İmparatorluğu’nda eve iş alma sistemi, 13.yüzyıl öncesinde de vardı ve bu tarihten sonra da önemli bir gelir kaynağı olmaya devam etmişti. El hünerine dayalı bir üretim sistemi olan eve iş alma, fabrikaların kurulması öncesinde aileler için önemli bir gelir kaynağı olmuştu. Bu sistem, Avrupa’da sanayiye geçişte aracı bir rol oynarken, Anadolu’da imalat sanayi ve fabrika üretimine geçildiği 19.yüzyılda bile varlığını sürdürmüş ve sanayiye geçişte etkin bir rol oynayamamıştır.²⁹³

Eve iş alanlar, mülksüzleşmemiş ücretli gruplardan sayılırdı. “Kapitalizmin kendi içinde gelişmesiyle beraber bu işte çalışanlar mülksüzleşmişler ve imalathanelerde ve fabrikalarda proleterleşmişler”di.²⁹⁴ Bu da, doğrudan üreticilerin mülksüzleşmesinde bir aşama olmuştu. Eve iş alma yöntemiyle çalışan işçiler, ayakkabı, elbise, halı, gömlek üretimi yapıyorlardı. Parça başına ücret alıyorlardı. Çoğu kez, “ücret karşılığı halı dokuma bir ek gelir kaynağı olarak karlı görünmüş ve mülksüzleşme sürecini geciktirmiş ve hatta engellemiştir.”²⁹⁵ Eve iş alma sistemi, uygulandığı üretim alanlarında loncalar aleyhine, tüccarlar lehine olmuştu.²⁹⁶ Çünkü, eve iş alma sistemi

²⁹¹ Issawi, *The Economic History of ...*, s.42.

²⁹² Sencer Ayata, *Kapitalizm ve Küçük Üreticilik -Türkiye’de Halı Dokumacılığı*, Ankara;Yurt Yayınları, 1987, s.35 ve s.115.

²⁹³ Ayata, *Kapitalizm ve Küçük Üreticilik...*, s.115.

²⁹⁴ Koç, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Mülksüzleşme...”, s.60.

²⁹⁵ Koç, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Mülksüzleşme...”, s.60.

²⁹⁶ “Eve İş Verme Sistemi”, *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, Cilt.1, s.416.

yoğunlukla dokuma alanında olduğu için, loncalara bağlı üretim yapan dokumacıların rekabete maruz kalmasına yol açmış ve ürünlerin ucuza mal edilmesini sağlamıştı.

Eve iş almada önemli sektörlerden halıcılık, Anadolu’da Sivas, Konya, Maraş, İzmir ve çevresinde yapılıyordu. Evlerde üretilen mallar, yabancılar tarafından çok beğeniliyordu. British Library’deki el yazmalarından birinde, İzmir pazarlarında satılan, eve iş alma sistemiyle üretilen malların neler olduğu konusunda şu bilgiler, yer alıyordu; “Türkler arasında imalat çok azdır. Müslümanlar ipek işleri, deri, kağıt, kağıt (bu kısım okunamadı) gibi başlıca işlerde uğraşıyorlar ve bu işlerde mükemmel bir dereceye de ulaşmışlardır. Cep defteri veya at süslemesi için deri veya kadife üzerine altın iş nakış Türkler tarafından mükemmellikle işlenir. Fakir vatandaşların eşleri pazarda sergilenecek ve satılacak mendil işinde çalışır ve ev ekonomisine katkıda bulunurlar...”²⁹⁷ Bu gözlemden anlaşılacağı gibi, ev ekonomisine katkı sağlamak amacıyla evlerde üretim yapanların çoğunluğu kadınlardan oluşuyordu. Eve iş alma yöntemiyle çalışan işçilerin kazançları, ürettikleri işe ve dönemin ekonomik koşullarına göre değişebiliyordu. Örneğin, İskenderun’da 1858’de el işçiliği yapan bir kişinin günlük ücreti, 12 kuruş iken, 1896’da İstanbul’da el zanaatları yapan bir kişi, 7-13 kuruş arasında bir ücret alıyordu.²⁹⁸ Her iki tarih arasındaki büyük zaman dilimi ve farklı bölgeler olmalarına rağmen günlük ücretlerde, karlı bir artış olmamıştı. Evlerde üretim yapan işçilerin kazancındaki artışlar, biraz da piyasanın ekonomik durumunun iyi olmasıyla orantılı olarak gerçekleşiyordu. Dolayısıyla, ekonomik krizlerin yaşandığı dönemde onlarda etkileniyor ve evlerdeki üretimi bırakıp fabrikalara yönelebiliyorlardı. Halı dokuma işiyle uğraşanlar, zamanla atölye ve fabrikalarda üretilen ucuz maliyetli halı satışları karşısında, eve iş alamayıp büyük ölçüde fabrika ve atölyelerde ücret karşılığı çalışmaya başladılar.

---

²⁹⁷ J.O Hansen, *Recollections of Smyrna and Greece*, British Museum, Additional MS.38,591.1814.s.44.

²⁹⁸ Issawi, *The Economic History of ...*, ss.41-42.

D- Sanayi Alanında Çalışan İşçiler

Osmanlı İmparatorluğu'nda sanayi başlangıçta, devlet kontrolündeki loncalar tarafından yürütülüyordu. "İstanbul, Bursa, Edirne ve Selanik gibi büyük şehirlerde, özellikle dış talebin daha fazla üretimi gerektirdiği (18.y.y) sık sık lonca üretimi dışında büyük imalathaneler açılıyorsa da bu işletmeler devlet müdahaleleriyle karşılaşılıyordu. Devlet loncalar lehine karar alıyordu."²⁹⁹ III.Selim döneminde 1804'de, çuha ve kağıt üretilmesi için fabrika kurulması kararının alınmış olması, 19.yüzyıl'daki sanayi kurma girişimlerine öncülük etti.³⁰⁰ 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması öncesinde, Osmanlı İmparatorluğu toprakları içinde en güçlü sanayi sektörü, başta pamuklu dokumacılık olmak üzere ipek ve halıcılıktı. "Tekstil sanayinin önemli bir merkezi olan Bursa'da 31.250 kg. ipek üretebilecek kapasitede su ve buhar gücüyle çalışan 14 ipek imalathanesi ile 3000 dokuma tezgahı bulunuyordu."³⁰¹ Ticaret anlaşması sonrasında, fabrika kurma girişimleri hızlandı. Eskilerin yanında, yeni fabrikalar da yer almaya başladı. Sanayi alanındaki işyerleri; fabrikalar, atölyeler, baruthaneler, tophaneler, tersaneler, madenler ile 1862 yılında kurulmaya başlayan gaz ve havagazı şirketlerinden oluşuyordu. Bu şirketler, Osmanlı Gaz Kumpanyası ile İstanbul Havagazı Şirketi ve Fransız sermayesi ile kurulan Kadıköy Gaz Şirketi idi.³⁰²

Osmanlı İmparatorluğu'nda 19.yüzyılın ortalarına doğru oluşmaya başlayan sanayi kurma girişimleri yeni bir işçi grubunu, sanayi işçilerinin doğuşunu hazırlamış oldu. Ordu ve Saray için üretim yapacak tersane, baruthane, feshane, kundura ve çuha fabrikalarının açılmasıyla, bu alanlarda işçi yoğunluğu oluşmaya başladı. Bu fabrikalara gereken makineler ve tezgahlar Avrupa'dan getirildi. Fabrikaların kurulma aşamalarında, mühendis, usta ve vasıflı işçiler Avrupa'dan getiriliyordu. Örneğin, Hereke ve Bakırköy'deki mensucat fabrikalarında, Avusturyalı ve Almanlar çalıştırılırken, Tersanede İngiliz ve Belçikalı, Ereğli kömür madenlerinde de Hırvat

²⁹⁹ Şen, İşçi Sınıfı Eylemleri..., s.10.

³⁰⁰ Ahmet Makal, Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri:1850-1920, Ankara;İmge Yayınevi, 1997, ss.154-155.

³⁰¹ Şen, İşçi Sınıfı Eylemleri..., s.10.

³⁰² "Enerji İşkolu", Türkiye Sendikacılık..., C.1, s.384.

işçiler çalıştırılıyordu.³⁰³ Bunun yanında, yerli halktan da fabrikalarda işçi olarak çalıştırılanlar vardı. Avrupalı görevliler, vasıfsız işçilik için yerli halktan özellikle gayrimüslimleri tercih ediyor, bunun yanında çok az olarak da Müslümanları işe alıyordu.³⁰⁴

Türkiye’de sanayi alanında en yoğun işçi bulunan yerler ipekli kumaşların üretildiği atölyeler, dokuma fabrikaları, tersaneler ve madenler idi. Bu iş alanlardaki işçilerin çalışma koşulları ve ücretleri, sanayi işçilerini tanımak açısından yararlı olabileceği düşüncesiyle aşağıda incelenecektir.

1- İpek İşçileri

Anadolu’da ipek üretimi, çok eski çağlardan beri yapılmaktaydı. Öyleki, ipek üretimi, Anadolu’da hemen hemen ilk ücretli işgücünün ortaya çıktığı çalışma alanlarından biri idi ve ipek üretiminde önemli bir işçi grubu çalışıyordu. İpek işçiliği, önemli ölçüde köle emeğinin kullanıldığı 15. ve 16.yüzyıllardan sonra gelişti.³⁰⁵ En önemli ve yoğun ipek üretim bölgesi, Bursa ve çevresi idi.³⁰⁶ Hatta, Anadolu’daki ilk ipek fabrikaları, Osmanlı İmparatorluğu’nun İstanbul’u fethetmesinden önce, eski başkent Bursa’da kurulmuştu.³⁰⁷ İpeğin hammaddesi, Bursa ve çevresindeki dut ağaçlarında beslenen tırtıllardan sağlanıyordu. Bursa’da 15.yüzyıldan itibaren önemli gelişmeler kaydeden ipek üretimi, 1838 Osmanlı-İngiliz ticaret anlaşmasından sonra düşüşe geçmişti.³⁰⁸ Bursa’nın yanında 1815’lerden itibaren Edirne’de ipek üretimi

³⁰³ Lütfi Erişçi, *Türkiye İşçi Sınıfının Tarihi,(Özet olarak)*, İstanbul;Kutulmuş Basımevi, 1951. s.3.

³⁰⁴ Özüğurlu, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Cumhuriyet’e...”, s.49.

³⁰⁵ Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa’da İpekçilik*, İstanbul;İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1960, ss.138-139. Ayrıca bkz.“Bursa’da İşçi Hareketi ve Sendikacılık”, *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, Cilt.1, s.198.

³⁰⁶ Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde...*, s.8.

³⁰⁷ “White’s Three Years in Constantinople”, *Blackwood’s Edinburgh Magazine*, Vol.LVIII, No.CCCLXII, Dec.1845, s.695.

³⁰⁸ Bir gezginin, Osmanlı İmparatorluğu’nun Anadolu topraklarındaki ekonomik hayat ile ilgili sunuşunda “İzmir’in Yakın Doğu (Doğu Akdeniz-Levant) da çok önemli bir ticaret merkezi olduğu birkaç yüzyıldan beri bilinmektedir. Yakın zamanda Bursa’da üretilen ipek ve Batı Anadolu’da üretilen pamuklar İzmir limanından Fransa’ya gönderiliyordu. Aynı zamanda Fransa’dan da Türklerin ihtiyacı olan bazı mallar İzmir’e getiriliyordu. Hatta kılıçlar, süvari kılıçları ve diğer silahlar ki, imalatları bir zamanlar çok ünlü idi, yakın zamanlarda Hristiyan aleminden getiriliyordu. Eski güzel silahlar ki mükemmelliği zor bulunur, günbegün azalmaya başlıyor. İthal mallarda en önemli kalem olan pamuklu mallar, Büyük Britanya’da makineyle yapılan keten ibrişim veya iplikti. Bu iplikler, ülkenin halkı tarafından mükemmel pamuklu

yapılıyordu. Hatta, 1856 ve 1857 yılları arasında 22 milyona ulaşan bir ipek üretimi gerçekleştirilmişti.³⁰⁹ Amasya’da da ipek üretimi yapılıyordu. Burada, 1850’lerden itibaren başlatılan ipek üretimi için Alman İpek Fabrikası kurulmuştu.³¹⁰ Edirne ve Amasya’daki ipek üretimleri, 1856’da ipek böceklerini etkileyen hastalıktan dolayı zarar görmüşlerdi. Bu yıllarda bile, Bursa ipekçiliği varlığını sürdürmüş ve ipek üretimi sektöründeki önemini korumuştur.

İpekçiliği etkileyen salgın hastalığın yanında, en büyük zararı, 1838 Ticaret anlaşması vermişti. Bu anlaşmanın İngiliz tüccarlarına sağladığı ithalat ve ihracat kolaylığı, Bursa ipeğini, Avrupa’dan ithal edilen fabrika yapımı ucuz ipekli ürünler karşısında rekabet edemez hale getirmişti. Bu gelişme ile ipek ticareti %50 düşmüştü.³¹¹ Taklit edilmiş ipekli mallar büyük ölçüde, İngiltere, Fransa ve İtalya’dan ithal ediliyordu. Özellikle, Lyon da imal edilen ipekli mallar, Bursa’da üretilen ve orada pazarlananların yerine geçmişti. Avrupa’dan getirilen ipekli mallara, saray çevresi ve resmi kişilerin rağbet etmeleri de, yerli ipeği gözden düşürmüştü.³¹²

İpek üretimi, 1838 ticaret anlaşmasının yol açtığı rekabetten kötü bir şekilde etkilenirken, bu alanda çalışan işçiler de işlerini kaybetmeye başlamıştı. Fabrika-i Hümayun (1852) kuruluncaya kadar ipek üretimi el tezgahlarında gerçekleştiriliyordu. İpek işinde çalışanlar, loncalara bağlı olarak hizmet veriyorlardı. İpek dokuma tezgahlarında işi öğrenmek için, ustanın yönetiminde çıraklıktan başlayıp kalfalığa kadar uzanan bir eğitim aşaması izlenirdi.³¹³ İpek dokuma ustaları, işlerini özenle yaptıkları için, ipeğin kalitesinin yüksek olduğu ancak, şehir hayatının işbölümünü mecbur kılması, ustaların artan talebi karşılamak için işçi çalıştırmaya başlamasıyla ipeğin kalitesinin düştüğü savunuluyordu.³¹⁴ İpeğe olan talebin artması, ipek tezgahlarının çoğalmasını ve fabrikaların kurulmasını sağlamış, bu gelişme de ipek üretiminde ücretle çalışan işçilerin artmasına beraberinde getirmişti. El tezgahlarında

---

elbiselerin imalatında kullanılıyordu. Fakat, pamuklu mallar genel olarak Osmanlı İmparatorluğu’nun ilk imalat bölgesi olan ve ipekle çalışılan Bursa ve çevresinde alıcı buluyordu.” Bkz. “White’s Three Years in Constantinople”, s.695.

³⁰⁹ Fahri Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde...*, s.254.

³¹⁰ Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde...*, s.255.

³¹¹ “White’s Three Years in Constantinople”, s.695

³¹² *White’s Three Years...*, s.695.

³¹³ Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde...*, ss.120-123.

³¹⁴ Dalsar, *Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde...*, s.297.

ustaların yönetiminde çalışanlar, fabrikaların kurulmasıyla beraber toplu olarak fabrikalara yönelmişlerdi.³¹⁵ El tezgahlarında yapılan üretimlerde, aile bireylerinin hemen hemen hepsi yer alırken, fabrika üretimine geçildiğinde çalışanların çoğu kadınlardan oluşuyordu. Türk kadınlarının fabrikalarda çalışması ayıp ve günah sayıldığından, fabrikadaki kadın işçilerin hepsi, Rum ve Ermenilerden oluşuyordu. Kent merkezinin işçi ihtiyacını karşılayamaması, çevre yerleşim yerlerinden mevsimlik işçiler olarak, Müslüman ve Musevi kadınların da ipek fabrikalarında çalışmaya teşvik etti.³¹⁶ Bu koşullar Bursa'yı, 1800'lü yılların sonuna doğru ipek fabrikaları ile yoğun işçi bulunan kentlerinden biri haline getirdi.

Önemli bir gelir kaynağı olan ipek üretiminde çalışan işçilerin ücretleri, loncaların belirlediği kurallar çerçevesinde düzenleniyordu. İpek işinde çalışan işçiler, 16.yüzyılda parça başına ücretlerini alıyorlardı. Dokumacı olanlar, top başına 11 kuruş, kadife işçileri 100 akça, altınlı kadife dokuyanlar eğer dokunan kadifenin tarakdişi 1000 tarak ise arşın başına 120 akça alıyorlardı. 1860'da ipek fabrikasında çalışan kadın işçi 4 ya da 5 kuruş alıyordu.³¹⁷ Kadın işçiler, kışın 4 kuruş alırken yazında 6 ila 8 kuruş arasında alıyordu.³¹⁸ İpek üretiminde çalışan kontrolörler 7 ila 13 arasında bir ücret alıyordu.³¹⁹

2- Dokuma Fabrikalarında Çalışan İşçiler

Dokumacılık, Türkiye'de fabrikaların kurulmasından önce evlerde ve loncalara bağlı olarak atölyelerde yapılıyordu. Dokuma işkolunda, özellikle halıcılık ve ipekçilik yaygın olarak yapılıyordu. Dokuma işçileri, evlerde ve atölyelerde gerçekleştirdikleri üretimi, 19.yüzyılda kurulan fabrikalarda da devam ettirdiler. Fabrikaların kurulması, bir yandan Türkiye'deki geleneksel dokuma ürünlerinin kalitesini kötü yönde

³¹⁵ Bursa'da kurulan ilk ipek fabrikası Fabrika-i Hümayun Taşçıyan-Falkeisen gibi özel girişimcilerin ortaklığıyla kuruldu. Bu fabrikalara ilaveten, Düzoğlu ve Manass ipek fabrikaları kurulmuştu. Bu fabrikalar, buhar gücüyle çalışıyordu. Bu fabrikalarda ortalama 350 işçi çalışıyordu. 1850'de fabrikalarda çalışan işçi sayısı 1700 olarak tespit edilmişken, 1850 sonu itibarıyla de 3800'e çıkmıştır. Bkz. Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Cilt.1, s.198.

³¹⁶ "Bursa'da İşçi Hareketi ve Sendikacılık", Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Cilt.1, s.198.

³¹⁷ Issawi, *The Economic History of ...*, s.41.

³¹⁸ Issawi, *The Economic History of ...*, s.41 ve 43.

³¹⁹ Issawi, *The Economic History of ...*, s.43.

etkilerken, bir yandan da pahalıya mal olan yerli üretimi ucuz fiyatlarla rekabet edemez konuma getirdi. Bunu önlemek amacıyla, II.Mahmut döneminde, yerli dokuma sanayiye teşvik amacıyla fabrikalar kuruldu. Dokuma fabrikalarından biri, 1827'de İstanbul'da Eyüp semtinde Sultan Sarayı denilen bölgede kuruldu. On beş çarklı bir iplikhane idi.³²⁰ Bunu, 1834'te Eyüp, Defterdar İskeleyi'nde ordu için kumaş ve fes imal etmek üzere kurulan Feshane izledi.³²¹ Ardından, kumaş üretimi için İzmit'te Basmahane,³²² İslimiye'de Şayak fabrikaları ile Zeytinburnu'nda dokuma fabrikası kuruldu.³²³ Bunlara ilaveten, İzmit Çuha Fabrikası, Hereke Fabrikası, Bursa Mensucat Fabrikası, Balıkesir Aba Fabrikası, Bursa İpek İpliği Fabrikası da kuruldu.³²⁴

Dokuma fabrikalarının kurulması, evlerde ve atölyelerde çalışan dokuma işçilerinin yanında, dokuma sanayi işçilerinin de doğuşunu hazırlamış oldu. Dokuma sanayi işçilerinin artması, Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması'nın(1838) sonrasında, bu anlaşmanın sağladığı kolaylıklarla İngiliz ve diğer Avrupalı girişimcilerin kurdukları fabrikalarla gerçekleşti. Özellikle, hammadde bolluğu ve ucuz iş gücünün serbest girişimcilere verdiği fırsatlarla Türkiye'nin pamuk, ipek üretimi yapılan bölgelerinde fabrikaların sayısı arttı. Mesela, Bursa'da özel teşebbüse ait bir fabrika kuruldu. Bursa'da 1853'de tespit edilen özel ipek fabrikası sayısı 14 idi. Mudanya'da 2, Bilecik'te 3 imalathane kurulmuştu. Bu fabrikalar, buhar makinesi veya su çarkı ile çalışıyorlardı. Bursa'da Viyanalı ve Fransız işçiler çalıştırılıyordu.³²⁵

Dokuma fabrikalarında çalışan işçiler, mülksüzleşmiş işçilerden oluşuyordu. Fabrikaların genellikle şehir merkezlerinde olması, işçilerin de buralarda

³²⁰ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt.VI, s.241.

³²¹ İthal mallara olan talebin artması ve özellikle fesin büyük ölçüde kullanımı fabrikaların yeniden düzenlenmesini gündeme getirdi. Fesin, memurlarda zorunlu olmasından sonra, halk da benimsemişti. Fransa, Almanya ve Tunus'tan fes ithal ediliyordu. Osmanlı Hükümeti, yerli üretimin arttırılması ve dokuma fabrikalarının Avrupa'daki benzerleri gibi geliştirilmesi için, 1840'ta Avrupa'dan uzmanlar getirtilmesine karar verdi. İstanbul'da yeniden düzenlenen fabrikalardan biri, ordu için fes üretimi yapan İslimiye Fabrikası idi. 250-300 işçinin çalıştığı bu fabrikanın idaresi 1844'te Belçikalı uzmanlara verildi. Belçika'dan makineler getirtildi. Bkz.Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt.VI, s.242.

³²² İzmit'teki Basma Fabrikası idi. 1840'larda, Basma fabrikası için Avrupa'dan makineler getirtilmesi istenmişti. Bu fabrika da, askeri ihtiyaçlar ile halkın ihtiyaçlarının karşılanması için yünlü, pamuklu kumaşlar, yatak çarşafı, havlu, çorap ve eldiven imal ediyordu. Bkz.Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt.VI, s.242.

³²³ Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt.VI, s.242.

³²⁴ "Dokuma İş Kolu", *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, Cilt.1, s.328.

³²⁵ Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt.VI, s.243.

yoğunlaşmasını sağlamıştı. İşçiler, yaptıkları işin niteliğine göre ücret alıyorlardı. Aldıkları ücretler ile çok iyi koşullarda yaşayamıyorlardı. Dokuma işçileri, diğer işçiler gibi şehir merkezine yakın gecekondü bölgelerindeki evlerde oturuyordu.

3- Tersane İşçileri

Osmanlı İmparatorluğu'nda gemi yapımı çok eskilere dayanır. Osmanlı İmparatorluğu'nda önemli gemi yapım merkezleri yani tersaneler, Anadolu Selçuklu Devleti'nden miras alınan Sinop ve Alanya'nın yanında İzmit, Karamürsel ve Gelibolu'da bulunuyordu.³²⁶ Tersanelerde genellikle, savaş ve ticaret gemileri ile büyük kalyonlar yapılıyordu. Ordunun ihtiyaçları için üretim yapılan tersaneler, buharlı gemilerin inşa edilmeye başlandığı 19.yüzyıla kadar ağaç malzeme kullanılan geleneksel tarzda üretim yapıyorlardı. Ancak teknolojik gelişmelerin, çelik malzeme kullanılmasını mümkün kılması, yerli üretimi ikinci plana düşürdü. Zamanla devreye dışarıdan alınan gemiler girdi. Devletin tekelinde olan gemi yapımı, zamanla her türlü inşaat, onarım ve bakımların yapıldığı tersaneler ile yükleme-boşaltma işlemleri olarak genişletilmiş ve 1843 yılında taşımacılık yapan Fevaid-i Osmaniye Şirketi kurulmuştur.³²⁷

Osmanlı İmparatorluğu'nun donanması için üretim yapan tersaneler, yoğun işçi bulunan çalışma alanlarından biri idi.³²⁸ Tersanelerin ilk işgücü, askerlerdi. Askerlerin yanında, sürekli veya mevsimlik olarak çalışan ücretli işçiler de bulunuyordu. İşçilerin çoğunluğu, tersanelerin bulunduğu bölgeler ile deniz kenarındaki şehirlere ve marangoz ve demirci gibi meslek sahibi olanlardan seçiliyordu. İngiltere Elçisi Sandison'un, Gemlik'teki tersane işçileri ile ilgili aktardığı bilgiler, tersane işçilerini yansıtmaları açısından bir örnek olarak sunulabilir. Sandison, İngiltere'ye ilettiği mesajlarda, Gemlik'teki tersane işçilerini; "Her yıl yollar açıldığında kereste taşıyan

³²⁶ "Gemi İşkolu", Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Cilt.1, s.441.

³²⁷ "Gemi inşaatı, bakımı ve onarımıyla deniz taşımacılığı ve yükleme-boşaltma alanındaki ilk işletmecilik 1843 yılında kurulmuş olan Fevaid-i Osmaniye'dir. Başlangıçta Boğaziçi ve Marmara Denizi'nde gemi çalıştıran bu işletme zamanla değişikliğe uğrayarak 1870'te İdare-i Aziziye, 1878'de İdare-i Mahsusası adını aldı...", Bkz. Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Cilt.1, s.441 .

³²⁸ Orhan Türkdoğan, "19.Yüzyıl Osmanlı Toplumunda İşçi Sınıfının Doğuşu", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Nisan 1981, Yıl.2, Cilt.2, Sayı:11, s.14.

arabalar ile marangoz ve arabacıardan oluşan işçiler günlük geçişlerle tersaneye giderler. Bu, Gemlik'teki tersanenin karakteristik özelliğidir. Çalışan işçiler başlıca, Türkler ve Ermeniler'dir. Hepsi de silahlıdır ve hükümetin hizmetindedirler. Çevrenin güvenliğini sağlıyorlar"³²⁹ sözleriyle yansıtmıştı. Sandison, işçilerin mevsimlik olduğunu, tarım ve endüstri üzerinde etkili olduğunu da yazmıştı.³³⁰

Donanmanın ihtiyacı olan gemileri yapmak gibi önemli işlevleri olan tersane işçileri, yaptıkları işe göre ücret alıyordu. Tersane de çalışan işçilerin ücretleri şu şekilde düzenlenmişti. Örneğin, 1836'da İstanbul'da tersane işçisine 12 kuruş ve günlük 3 gram ekmek verilirken,³³¹ 1858'de İzmit'te tersane işçisi günlük 5 kuruş 5 para ödeniyordu.

4- Maden İşçileri

Anadolu'da en eski sanayi sektörlerinden ve yoğun işçi bulunan çalışma alanlarından biri de madenlerdir. Anadolu'da madencilik, MÖ 8-10 bin yıllarına kadar uzanır. Anadolu, bakır, gümüş, demir, güherçile(potasyum-nitrat), kömür gibi önemli madenlere sahiptir. Gümüş, bakır ve demir ocakları, Gümüşhane, Espiye, İnegöl, Keban, Ergani, Kiğı ve Bilecik'te, güherçile ocakları, Akdağ, Van, Erciş, Malatya, Niğde, Kilisehisar, Darende, Karaman, Kayseri, İçel ve Maraş'da bulunuyordu.³³² Kömür ise Zonguldak, Balya Karaaydın'da bulunuyordu. Madenler, devlete aitti ve devletin ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılıyordu. Sanayinin geliştiği 19.yüzyıla kadar madenlerde, işgücü, önce maden bölgesindeki halk idi.³³³ Daha sonra da

³²⁹ PRO, FO.195/113, Part 2, Brussa, January 10, 1840, ss.6-7.

³³⁰ PRO, FO.195/113, Part 2, Brussa, January 10, 1840, ss.6-7.

³³¹ Issawi, *The Economic History of ...*, s.160.

³³² Ahmet Refik, *Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967-1200)*, İkinci Baskı, İstanbul;Enderun Kitabevi, 1989, Mukaddime s.V. Bu madenlere ilaveten; Niğde ve Bozkır'da kurşun, altın ve gümüş, Ergani, Giresun, Keban ve Gümüşhane'de altın, bakır ve gümüş, Gediz, Şebinkarahisar'da şap, Kastamonu'da bakır, Kiğı'dan çıkartılan demirden oluşuyordu. Bkz.Özügurlu, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e...", ss.64-65..

³³³ "Madenlerde çalışmak üzere civar kariyelerden bir kaçının ahalisi tekaliften affedilir, reayadan ayırd edilerek madencilik, ve o zamanın tabiri vechile, kürecilik hizmetinde kullanılırdı. Bunların ekseri zimmi taifesiydi. Madenlerde çalışanlar imdadı menzil, hazariyye ve seferiyye, nal ve kaftan baha, öşrü dem ve diyet ve sair tekalifi örfiyye ve şakkadan muaftılar. İşlerine valiler ve hakimler müdahale edemezlerdi." Bkz.Ahmet Refik, *Osmanlı Devrinde Türkiye...*, s.V.

aralarında esirler, mahkumlar, askerler,³³⁴ zorunlu veya ve angarya usulü³³⁵ ile çalıştırılanların bulunduğu bir işgücü kullanıldı. Angarya usulü çalıştırılma yöntemi, işçi bulunamadığında başvurulan bir yöntemdi. Madenlerde, ücretli işçilerin olduğu 19.yüzyıla kadar, yukarıda değinildiği gibi askerler,³³⁶ işçi olarak kullanılmıştı. Askerler, ucuz işgücü olduğu için tercih edilmişti. Madenlerde çalışma şartları, şer'i hükümlere göre düzenlenmiş,³³⁷ ücretler de fermanlarla belirlenmişti. Ahmet Refik'in Divan-ı Hümayun'dan yazılan hükümlere dayanarak sunduğu bilgilerde, hicri 967 ve 1200 yılları arasında madenlerin işletilmesi için bölge halkının madenci olarak görevlendirildiklerine³³⁸ ve madenlerde çalışan amelelerin iş düzenini bozmamak için kontrol altına alınması için sıkça hüküm yazdıkları görülüyordu.³³⁹

Madenlerdeki geleneksel işgücü, asker, mahkum, zorunlu olarak çalıştırılanlar ve angarya ile çalıştırılan halkın³⁴⁰ dışında, 19.yüzyılda özgür ücretli işçilerin katılımıyla değişmeye başladı. Bu değişim büyük ölçüde, kömür çıkartılan madenlerin bulunduğu bölgelerde gerçekleşti. Nedeniyse, "1829'dan itibaren Osmanlı donanmasının buharlıya çevrilmesi" ve "...Tophane, Tersane, Darphane ve diğer devlet tesislerine yakıt sağlama gereksinimi..."³⁴¹ olmuştu. Önemli ölçüde kömür üretiminin yapıldığı madenler, Zonguldak-Ereğli, ve Balya-Karaaydın'da bulunuyordu. Buharlı makineler ve gemiler için kömürün önemli olması, yerli ve yabancı kapitalistleri harekete geçirmiş ve işletme imtiyazları olarak kömür madenlerini işletmeye başlamışlardı.

Anadolu'da taşkömürünün ilk keşfedildiği yer olan Zonguldak bölgesi,

³³⁴ Ahmet Refik, *Osmanlı Devrinde Türkiye...*, s.1, Gerektiği zamanlarda da askerler, maden ocaklarında çalıştırıldı. Örneğin 1851-1854 döneminde istihdam askerleri çalıştı. Bkz.Yıldırım Koç, *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihinden Yapraklar*, Ataoğ Yayınları,1992, s.47.

³³⁵ Osmanlı devleti, "...madenlerde çalışma koşullarının güç olmasından dolayı yeteri kadar işgücü bulunamadığından, angarya ve zorunlu çalışmayı kaldıran maden nizamnamelerinden önce ve hatta bunların varlığına rağmen, eksik işgücünün ücretli işçiler tarafından karşılanamadığı bazı dönemlerde, angaryaya başvurmuştur." Bkz."Angarya", *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, Cilt.1, s.55.

³³⁶ "1800'lü yıllara kadar süresi çok uzun olan askerlik ücretli sayılmakta, devlet bunları istediği gibi çalıştırabilmektedir. Osmanlı devleti döneminde askerler de, madenler de, kul da devletindir, anlayışı hakimdir." Bkz.Erol Çatma, *Asker İşçiler*, İstanbul;Ceylan Yayıncılık, 1998, s.19.

³³⁷ "Aralarında veya başkalarile davaları olduğu zaman, maden işleri geri kalmamak için, davaları maden emirleri vasıtasile ve şeriat marifetile görülürdü. Davalarını feshettirmek için İstanbul'a veya sair vilayetlere gitmelerine müsaade edilmezdi." Bkz. Ahmet Refik, *Osmanlı DevrindeTürkiye...*, s.V.

³³⁸ Ahmet Refik, *Osmanlı Devrinde Türkiye...*, s.30.

³³⁹ Ahmet Refik, *Osmanlı Devrinde Türkiye...*, ss.26-29, s.32.

³⁴⁰ Şanda, *Yarı Müstemeleke Oluş Tarihi*, s.108.

³⁴¹ Ahmet Makal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çalışma İlişkileri:1850-1920*, Ankara;İmge Yayınevi, 1997.s.160.

19.yüzyılda madencilik sektöründe, işçileriyle en dikkat çeken bölgelerden biri olmuştı.³⁴² Ereğli’de kömür madeninin işletilmesi, Hazine-i Hassa’ya bağlı olarak 1848’de başlamıştı. Bu maden, 1848’de, Galatalı sarraflar tarafından kurulan Kömür Kumpanyası şirketi tarafından işletilmek üzere bir yıllığı 30 bin kuruş gibi az bir miktar karşılığında kiralanmıştı.³⁴³ Bu imtiyaz, bir ölçüde maden üretimindeki sanayi hareketinin başlangıcı oldu.³⁴⁴ Bu şirket, “Türkiye’de kömür işçiliği bilinmediğinden ocak işletebilmek için işçi bulmakta güçlük çekmiş, Karadağ ve Hırvatistan’dan” işçiler getirterek ilk kömür ocaklarını işletmeye açmıştı.³⁴⁵ Getirtilen işçiler de yeterli olamayınca, çevredeki yerleşim birimlerinden işçi getirtilmişti. Burada ilkel koşullarda üretim yapılıncaya, üretim de beklenenden az olmuştı.³⁴⁶ Kömür Kumpanyası şirketini daha sonra başka yabancı şirketler izlemiştir.³⁴⁷ Ancak, değinilen şirket gibi maden imtiyazı alan yabancı şirketler, madenlerden en iyi şekilde faydalanabilmek için, Avrupa’dan nitelikli işçi getirtmeye başlayınca, maden bölgelerindeki işçi yapısı da şekillenmişti. Geleneksel işgücünün yanında, ortaya çıkan ücretli maden işçileri, Anadolu’da işçi hareketlerinde örgütlenerek harekete geçen işçilerin de öncüsü oldular.

Madenlerde çalışan ücretli işçiler, sürekli çalışanlar ile mevsimlik çalışanlardan oluşuyordu. Mevsimlik çalışan işçilerin büyük bir bölümü, köydeki borcunu ödemek için belirli dönemlerde mevsimlik olarak madenlerde çalışan köylülerden oluşuyordu.³⁴⁸ Sina Çıladır, bunlara “köylü-işçi” diyor.³⁴⁹ Ancak, bu işçilerin de yeterli sayıya

³⁴² Anadolu’da ilk kömür, 1829 yılında Karadeniz Ereğlisi’nin Köseazgı mevkiinde bulunmuş ancak, 1848’e kadar işletilmemiştir. Zonguldak bölgesindeki kömür madenleri, I.Abdülmecit döneminde “vakf-ı hümâyun” olmuş ve yönetimi Hazine-i Hassa’ya verilmiştir. Hazine-i Hassa, madeninin işletme imtiyazını, 300 altın karşılığında İngiliz kökenli Galatalı sarraflara verilmiş ve bu sarraflar da, Kömür Kumpanyası Şirketi’ni kurmuşlardır. Madenler, büyük ölçüde ordunun ihtiyacını karşılamak üzere işletiliyordu ve 1869’a kadar devlete ait olarak hizmet verdiler. Osmanlı Devleti’nin kömür ihtiyacını karşılayan önemli bölgelerden biri Zonguldak Ereğli Kömür Havzası 1848-1865 yılları arasında Hazine-i Hassa İdaresi’ne bağlı olarak çalıştı. Bölge 1865-1909 yılları arasında da Bahriye Nezareti’nin yönetimine geçti. Bkz.“Zonguldak Kömür Havzasında İşçi Hareketi ve Sendikacılık”, Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Cilt.3, s.557.

³⁴³ Sina Çıladır, Zonguldak Havzasında Emperyalizm 1848-1940, Ankara, Aydınlik Yayınları, 1970, ss.6-7.

³⁴⁴ Erol Çatma, 1965 Madenci Direnişinin Öyküsü Kömür Tutuşunca, İstanbul;Evrensel Basım Yayın, 1997, ss18-19.

³⁴⁵ Çıladır, Zonguldak Havzasında..., s.7.

³⁴⁶ Çıladır, Zonguldak Havzasında...,s.7.

³⁴⁷ Gerhard Kessler, Zonguldak ve Karabük’teki Çalışma Şartları, İstanbul;İstanbul Üniversitesi İktisat ve İktisadiyat Enstitüsü, 1949, s.11.

³⁴⁸ Hüseyin Avni Şanda, Yarı Müstemleke Oluş Tarihi, s.109.

³⁴⁹ Koç, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Mülksüzleşme...”, s.57.

ulaşamadığı dönemlerde, daha önce değinilen angarya yoluyla maden bölgesinden çalışacak insan sağlanıyordu. Tarımla da uğraşan bu kitle yetersiz ekonomik koşullarda tefecilere borçlanıyor ve borçlarını ödemek üzere çoğu kez köyünden kaçarak şehirlere yerleşiyordu. Şanda, maden işçisinin oluşumunda sosyo-ekonomik şartların etkili olduğunu ifade eder. Şehirlere kaçanlar, bu yüzden toprağını da kaybediyor, fakirleşerek mülksüzleşmiş ve sadece emeğiyle geçinen işçi haline dönüşüyordu.

Madenlerdeki, ücret karşılığı çalışma yükümlülüğü belirli dönemlerde, belirli kesimler için de sürdürülmüştü.³⁵⁰ Ancak, Zonguldak bölgesindeki uygulamalarda, zorla ve angarya usulü çalıştırma sisteminin, maden bölgesindeki halkın bölgeyi terketmeye zorlaması üzerine, sorunları çözmek için Ereğli Livası Kaymakamı ve Madeni Hümayun Nazırı Dilaver Paşa tarafından 24 Nisan 1867’de bir nizamname yürürlüğe kondu.³⁵¹ Dilaver Paşa Nizamnamesi’nin,³⁵² maden işçilerinin çalışma koşulları ile ilgili maddelerinde, Zonguldak ve Kastamonu vilayetine bağlı 14 kazanın köylüsüne “13 yaşından 50 yaşına kadar bir ayda onbeş gün tarlada on beş gün de madenlerde çalışmak” zorunluluğu getirilmiştir.³⁵³ Böylece, angarya yerine ücretli iş mükellefiyeti getirilmiştir.³⁵⁴ Zaten, angarya sistemi ve zorla çalıştırılan işçi sayısı da yeterli

³⁵⁰ Çıladır, Zonguldak Havzasında...,s.22.

³⁵¹ Çıladır, Zonguldak Havzasında...,ss.12-13, Bu nizamnamenin tam metni için bakınız. Turgut Etingü, Kömür Havzasında İlk Grev, Koza Yayınları, 1976, ss.28-52.

³⁵² “Osmanlı döneminde Zonguldak-Ereğli kömür havzasındaki madenlerde çalışanlarla ilgili düzenlemeler getiren, 1867’de çıkartılıp 1921’e kadar yürürlükte kalmış yönetmelik. Adı Ereğli Madeni Hümayunu İdaresinin Nizamnamesi olup, hazırlayanın adıyla Dilaver Paşa Nizamnamesi veya kısaca “Teamülname” olarak bilinir...Nizamname maden ocaklarında çalıştırılacak işçilerin (kazmacı, küfeci ve direkçi), Ereğli sancağında bulunan 14 köy halkından 13 ila 50 yaş arasındaki hasta veya sakat olmayan erkeklerin kayda geçirilmesi suretiyle saptanmaları ve belirlenecek kurula göre çalıştırılmaları; ocaklarda çalışan işçilere gece açıkta kalmamaları için maden koşulları yapılması yükümlülüğünü getiriyor; ocaklarda çalışmalarını zorunlu olmayan kazmacıların yeteneklerine göre ücret almalarını ve en yüksek ücret veren madenciyle çalışmalarını olanaklı kılıyor; günlük çalışma süresini 10 saat olarak saptıyor, hafta tatiline izin vermiyor, buna karşılık Müslüman işçilerin iki dinsel bayramda, Hıristiyan olanlarınsa Paskalya yortusunda tatil yapmalarını öngörüyor; işçi ücretlerinin öncelikle ödenmesini, ocak sahiplerinin getirip de çalıştırmadıkları işçilerin ücretini vermelerini zorunlu kılıyor; işçilerin ocak sahiplerinin özel işlerinde çalıştırılmalarını yasaklıyor; işçilerin yiyecek ve diğer ihtiyaçlarının ocak sahiplerince bedeli karşılığında karşılanmasını ve hastalanan işçilerin tedavi edilmesini hükme bağlıyordu. Nizamname, “Nazır-ı Maden ve Kaymakam-ı Liva-yı Ereğli, Dilaver” imzasını taşıyordu.”, Bkz.“Dilaver Paşa Nizamnamesi”, Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Cilt.1, s.306. Nizamnamenin birinci bölümü kömürün aranması yolunu, ikinci bölümü toprak sahipleriyle ocak sahipleri arasındaki anlaşmazlıkların nasıl çözümleneceğini gösteriyordu. Yönetmeliğin öteki maddeleri de, işçi sağlama ve çalıştırma şartlarıyla ilgiliydi. Bkz.Şanda, “Yarı Müstemleke Oluş Tarihi”, s.96.

³⁵³ Şanda, 1908 İşçi Hareketleri, s.21.

³⁵⁴ Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Cilt.2, s.332.

olamayabiliyordu. Bu yüzden, Dilaver Paşa Nizamnamesi'nin getirdiği zorunlu çalıştırma yöntemi tepki almaya başlayınca, zorla ve yalnız Zonguldak bölgesinden işçi çalıştırmak usulü kaldırıldı. Böylece, memleketin her tarafından gelecek köylülerin çalıştırılmasına karar verildi. Dilaver Paşa Nizamnamesi'nin değiştirilmesinde, işçi bulamayan maden sahiplerinin de istekleri etkili oldu. Dilaver Paşa Nizamnamesi'nin yerine 1869'da yeni bir nizamname Maadin Nizamnamesi çıkartıldı. 50 Maddeden oluşan bu nizamnamede işçilere hakettikleri ücret “ücret-i layıka” ve kendi istekleriyle çalıştırılmaları kabul edilmişti. Bu nizamnamede madende meydana gelebilecek kazalara karşı önlem alınması, maden sahiplerinin bir eczane ve doktor bulundurması mecburiyeti ile iş kazasına uğrayan işçi ve ailesine mahkemece kararlaştırılacak tazminat verilmesi mecburiyeti getirilmişti.³⁵⁵ Böylece maden işçilerinin haksız yere çalıştırılması önlenmek istenmişti. Bu nizamnamenin kabul edilmesinin ardından da bu nizamname çerçevesinde ilk maden imtiyazı verilmişti. Her yerden işçiler Zonguldak'a geldi. İşçilik kapitalizm usullerine uydu.³⁵⁶ Bu nizamnameler “devletin müdahalesini”³⁵⁷ göstermekle beraber, bunların yokluğunda maden işçisinin köle gibi çalıştırılması söz konusu idi. Ancak, bu nizamnamelere rağmen maden işçisi kötü koşullarda çalıştırılmıştı.

Maden sektöründe çalışan işçiler, loncalarda örgütlenmişlerdi. Madenlerdeki işgücü, kazmacıyan (kazı işlerini yapanlar), küfeciyen (nakliye işlerini yapanlar) ve kiracılardan(kendilerine ait katırlarla anayoldaki kömürleri ocak dışındaki harmanlara taşıyanlar) oluşuyordu.³⁵⁸ Kazmacılar, özgürdü ve beceri ve tecrübelerine göre ücret talep edebiliyordu, “küfeci ve kiracılar, zorunlu çalışma sistemine tabi idiler.”³⁵⁹ Madenlerde çalışan işçilerin ücretleri, bölgelere göre de değişiklik göstermişti. Ereğli'deki maden işçilerinin, 1867 yılındaki en yüksek işçi ücreti günlük 3 kuruş idi.

³⁵⁵ Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Cilt.2, s.327.

³⁵⁶ “zorunlu işçilik kaldırılınca, kumpanyalar...pratikte köylülükle bağlarını koparmak suretiyle havzaya gelen unsurlara işgüçlerinin karşılığını para olarak ödemeğe başlamışlardır. Böylece, havzada, işçilik, derebeylik devrindeki angarya sisteminden çıkararak, kapitalizm usullerine uymuş oluyordu.” Bkz.Çiladır, Zonguldak Havzasında..., s.22.

³⁵⁷ Özüğurlu, “Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e...”, s.64.

³⁵⁸ Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Cilt.3, s.557, Metin Özüğurlu, Quataert'den yaptığı alıntıda kiracılar için “pompaaları çalıştıracak olan havyaları saplayan kiracılar...” tanımlaması yapmış, Bkz.Özüğurlu, “Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e...”, s.65.

³⁵⁹ Özüğurlu, “Osmanlı İmparatorluğu'ndan Cumhuriyet'e...”, .65.

Dilaver Paşa Nizamnamesi ile, fazla gün çalışması halinde 10 kuruş verilmesi zorunlu kılınmıştı.³⁶⁰ Ergani Bakır Madeni'nde çalışan işçilere de, 1849-1870 arasındaki dönemde ortalama 4 kuruş olarak ödenmişti.³⁶¹ Bu uzun dönem aralığında ücretlerin 4 kuruş civarında kalması, buna rağmen ekonominin bozulmasıyla artan pahalılıkta işçilerin geçinememesi, bir ölçüde Anadolu'daki maden işçilerinin hareketlerindeki gerekçeleri de hazırlamış oluyordu.

E- Ulaşım ve Taşımacılık Alanında Çalışan İşçiler

Osmanlı İmparatorluğu'nda ulaşım ve taşımacılık işleri, 19.yüzyılın ikinci yarısına kadar ilkel koşullarda yapılıyordu. Ulaşımında, Tanzimat'a kadar tarihi yollar kullanılmış, uzun ve kısa mesafeli ulaşım ve taşımacılık işinde hayvanlar ve onların kullanıldığı araçlardan yararlanılmıştı. Kısa mesafeli taşımacılık işinde hamallar ve kayıkçılar da hizmet vermişti. Padişah II.Mahmut'un tahtta bulunduğu dönemlerde, ulaşımın modernleşmesi için çalışmalar başlatılmıştı. Ulaşımındaki modernleşme çabaları, bir ölçüde güçlendirilmiş bir merkezi yönetimin sağlanması için gerekli görülmüştü. Bu dönemde, yol inşaatlarına girişilmiş ve su taşımacılığının da geliştirilmesine çalışılmıştı. Bu taşımacılığı sağlamak için 1827'de bir buharlı gemi satın alınmış ve personel yetiştirilmesine gidilmişti.³⁶² Ulaşım sisteminin modernleştirilmesi yanında haberleşme araçlarının da geliştirilmesine başlanmış, bu amaçla, Üsküdar'dan İzmit'e bir posta yolu yapılmıştı.³⁶³ Ulaşım ve haberleşmenin modernleştirilmesindeki bu gelişmeleri, tanzimat döneminin sonlarına doğru deniz taşımacılığının mal ve yolcu taşımacılığındaki girişimler ve demiryollarının kurulması izleyecekti. Bu gelişmeler, bir ölçüde ulaşım alanında işçilerin artması ve farklı iş gruplarının oluşmasını sağlayacaktı.

³⁶⁰ Çıladır, Zonguldak Havzasında..., s.16.

³⁶¹ İşçi ücretleri ilgili önemli bir bilgi 1323(1907) senesine ait Madenler İstatistiği'nde yer alıyor. Bu istatistikte, Ergani Bakır Madeninde çalışan işçilerin aldığı ücretleri, 1849-1862 arası dönemde 4 kuruş, 1863-1872 arası dönemde ise 4 kuruş olarak verilmiştir. Bkz.Erişçi, Türkiye İşçi Sınıfının Tarihi..., s.7.

³⁶² Demiryolları ve karayolları öncesinde taşımacılıkta önemli bir araç, su taşımacılığı idi. Denizyolları, Osmanlı İmparatorluğu'nda çok gelişmiş değildi. Tersanelerde eski modelde yelkenli gemiler yapılıyordu.

³⁶³ Karal, Osmanlı Tarihi, Cilt.VI, s.262.

Ulaşımın geliştirilip, modernleştirilmesinde 19.yüzyılda elde edilen gelişmelerin etkisi olmuştu. Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nun ilanının ardından, devlet adamları, Tanzimat Fermanı'nda yer alan memleketin imarına önem verilmesi kararını uygulamaya koymaya çalıştılar. Ancak, yol yapılmasına muhalif olanlar da vardı. Savunmalarını, yol olursa düşman rahat ilerleyebilir şeklinde yapıyorlardı. Bu eleştiriler dikkate alınmayarak, ülkenin imar ihtiyacını karşılamak üzere, 1845'de Anadolu ve Rumeli eyaletlerinden ikişer temsilci çağırılarak, bölgelerinin ihtiyaçları konusunda bilgi vermeleri istendi. Ordu, bürokrasi ve ulema sınıflarına mensup, üçer kişiden oluşan 10 tane imar meclisi kuruldu.³⁶⁴ Meclis üyeleri, Anadolu ve Rumeli bölgesine, ne gibi bayındırlık tedbirleri alınabileceği konusunda araştırma yapmak üzere gönderilmişti. Temsilci ve imar meclislerinin raporlarından ortaya çıkan sonuç, ülkenin “en büyük ihtiyacının yol olduğunu” gösteriyordu. Bu sonuçlar üzerine, devlet tarafından yol yapımına başlandı. Devletin yol ihtiyacı, Avrupa'da görev yapmış Türk elçileri tarafından da raporlarla sunulmuştu. Bu biraz gecikmiş bir saptama oldu. Çünkü, Osmanlı devleti söz konusu olduğunda, ekonomide, sosyalleşme de ülkenin en büyük eksikliği, ulaşım koşullarının kötü olması idi. Bu, daha önce verdiğim yabancı gözlemcilerin de dikkatle incelediği bir konu idi. Görülen ihtiyaç üzerine, ulaşım ve taşımacılık alanında başlatılan girişimler ile ilkel ulaşım araçları yanında, trenler ve buharlı gemilerden yararlanılmaya başlandı.³⁶⁵ Sultan Abdülmecit yönetime geçtiği dönemde, su taşımacılığı geliştirilmiş ve tersanede buharlı gemilerin teknelerinin yapımına başlanmıştı. Gemiler için makineler, İngiltere'den getirtiliyordu. Bu gemiler, her türlü yenilikte olduğu gibi, ordunun ihtiyaçları için kullanılmıştı. Deniz ulaşımında kamu hizmetine geçiş, 1844'de İstanbul'da “Eser-i Hayır” isimli vapurun halkın ulaşımı için kullanılmasıyla başladı. Bu girişim, bir ölçüde İstanbul halkının ilk kez, oturduğu şehrin tüm köşelerini tanınmasını sağlamıştı.³⁶⁶ Bu vapur, İstanbul iskelerini dolaşıyordu. Yeterli olmadığı için 1850'de yeni bir vapur daha aynı hatlarda hizmete konulmuştu. Bu da yeterli olmayınca, Boğaziçi sahillerinde ulaşım hizmeti vermek “Şirket-i Hayriye”

³⁶⁴ Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt.VI, s.261.

³⁶⁵ Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt.VI, s.264.

³⁶⁶ “Gemlik, İzmit, Bandırma, Tekirdağ gibi İstanbul'un zahire iskeleleri olan yerlere” hizmet götürmek için tersaneye bağlı “Mesir-i Bahri isimli bir vapur” eşya ve yolcu nakletmek için tahsis edilmişti. Bkz.Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt.VI, s.265.

adlı bir şirket kuruldu.³⁶⁷ Mustafa Reşit Paşa şirketin kurucusu idi. Şirketin hisseleri devlet adamları başta olmak üzere, birçok girişimci tarafından satın alındı. Bu arada başka şirketler kuruldu.³⁶⁸

Osmanlı İmparatorluğu'nda ulaşımın verilen önemin artmasında, yukarıda sunduğum merkezi bir yönetim kurma ve sosyo-ekonomik yapının düzenlenmesi amaçları yatıyordu. Su yollarından sağlanan ulaşımın yanında, karadan ulaşımın geliştirilmesine başlandı. Bu konuda en önemli gelişme, karayolları yapımında değil de, demiryolları yapımında sağlandı. Anadolu'da ilk demiryolu, 1866'da hizmete açıldı. Menderes vadisi yoluyla İzmir'i Aydın'a bağlayacak demiryolunun imtiyazı bir İngiliz şirketine verilmişti.³⁶⁹ Şirket, İzmir-Aydın demiryolunun yapımına 1856'da başladı.³⁷⁰ İmtiyaz anlaşmasında 130 km olarak planlanan bu hattın 23 km'lik kısmı 1860'ta, tamamı da 1866'ta kısmi işletmeye açıldı.³⁷¹ Demiryolu yapımı hızlanınca, Osmanlı Devleti'nde, demiryolu inşa etmek ve işletmek isteyen şirketlerin uyacakları kurallar ve hükümetle olan ilişkilerini belirleyen hükümler, 1860 yılında tesbit ettirildi. Bu kuralları ve hükümleri kabul edenlere, imtiyazlar verildi.³⁷²

Ulaşım ve taşımacılık alanında kaydedilen bu gelişmeler, geleneksel ulaşım ve taşımacılık hizmeti veren kayıkçılar ve hamallar yanında, demiryolu işçileri ve denizyolu taşımacılığında hizmet veren yeni işçi gruplarının da oluşmasını sağladı. Bu işçi grupları, hükümetlerin, onların çalışma ve yaşam koşullarının düzeltilmesine ilişkin tedbirleri olmadan korumasız olarak çalıştılar. Kapitalist ekonominin özel şirketlerle Türkiye'de yer almaya başladığı 19.yüzyılın ortalarında, her türlü ulaşım ve taşımacılık alanında çalışan işçi gruplarının çalışma koşulları değişti. Bu değişiklik, işçilerin yaşam ve çalışma koşullarında bir gelişme sağlamadı. İşçilerin çalışma ve yaşam koşullarını iyileştirmek konusundaki taleplerini dile getirdikleri grev ve diğer eylemler de, hükümetler tarafından iyi karşılanmadı. Bastırılmaya çalışıldı. Ulaşım ve taşımacılık alanında önemli hizmet veren ve yoğun işçi gruplarının bulunduğu sanayi öncesinden

³⁶⁷ Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt.VI, s.265.

³⁶⁸ Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt.VI, s.265.

³⁶⁹ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara;TTK, 1988, s.182.

³⁷⁰ Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt C.VI, s.263.

³⁷¹ "Demiryolu Taşımacılığı İşkolu", *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, Cilt.1, s.270.

³⁷² Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt.VI, s.264.

beri var olan hamallar ve kayıkçılar, 19.yüzyılda varlıklarını korumaya devam ederken sanayi döneminin ürünü olan demiryolları da işçilerin yoğunlaştığı bir sektör oldu. Öte yandan, burada çalışan işçiler, en çok sömürüye maruz kalan işçiler oldular.

1- Hamallar

Anadolu'da hamallar, taşımacılık işinde önemli bir yere sahip olan işçilerdi. Hamallar, özellikle, ticaret merkezlerinin oluştuğu, yükleme ve boşaltma işlerinin yapıldığı kıyı şehirlerinde yoğun olarak bulunuyorlardı.³⁷³ Loncalara bağlı olarak çalışan hamallar, çoğunlukla kırsal kesimden gelenlerden oluşuyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda hamallar taşımacılık işini önemli ölçüde ellerinde bulundurdukları için, artan sayıları ile bir yaptırım gücüne de sahiptiler. Bu yaptırım güçlerini, Yeniçerilerin ayaklanmalarında onlardan yana tavır alarak ortaya koydukları için, hükümet tarafından hep kontrol altında tutulmuşlardı.³⁷⁴

Hamallar, mülksüzleşmiş ve yarı-mülksüzleşmiş köy kökenli insanlardan oluşuyordu. Tarlalarından elde ettikleri ürün yeterli olamayınca, çalışmak üzere ailesini köyünde, kasabasında bırakıp, büyükşehirlere göç eden erkekler, oralarda bekarhanlarında kalarak çeşitli taşıma ve ulaşım işinde çalışıyorlardı.³⁷⁵ Ancak,

³⁷³ “Kendi içlerinde hemşehrilik ilişkilerine dayanan bir örgütlülükleri olan, çoğunlukla hamalbaşlarının denetim ve etkisindeki hamallar, özellikle limanlarda, hareketli bir işçi kesimiydi. Çeşitli devlet atölyelerinin ve fabrikalarının bulunduğu İstanbul Tophane semti rıhtımının hamalları, sık sık iş bırakmakla ünlüydü. Yükleme, boşaltma, depolama işlerinin ağırlıklı olarak insan gücüne dayandığı bu dönemlerde en ağır işçilerden olan hamalların kendiliğinden tepki veren ve direnen bir kitle olması doğaldı.”, Bkz.“Ardıye ve Antrepopculuk İşkolu”, *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, Cilt.1, s.78.

³⁷⁴ “Yeniçeri-hamal ilişkisi geçmişe, İstanbul'un tahıl, meyva ve diğer erzaklarının güvenli bir şekilde ulaşmasını sağlayan İstanbul birliklerine uzanır. Ordu birliklerinin bir tümeni, İstanbullular için ayrılmış olan bu yiyeceklerin, İstanbul dışına taşınmasını ve yabancı gemilere yüklenmesini önlemek için görevliydi. Bu dönemde Yeniçerilerle, görevleri erzakları taşımak olan hamalların diyalogu başlamış olabilir. Bu sistem, Yeniçerilerin kent içinde aktarılan ürünlerden hisse aldığı ve hamallar ve onların loncalarıyla yakın ilişkide olduğunu gösteriyordu. Politik arenada, Yeniçeriler hamalların ve diğer vasıfsız işçilerin desteğini almaya alışkındı ve 1826'da tekrar onların desteğini beklediler./ Fakat devlet bunu önlemek için birçok tedbir almıştı.” Bkz.Donald Quataert, “Labor Policies and Politics in the Ottoman Empire; Porters and the Sublime Porte, 1826-1896”, *Humanist and Scholar, Essays in Honor of Andreas Tietze*, İstanbul;The Isis Press, 1993, s.63.

³⁷⁵ “II.Mahmut reformist Rusçuklu Hüseyin (Paşa)'yı Yeniçeri ağalığına ve sonra da 1823'te Vezir makamına atanmıştı. Hüseyin Paşa akrepin yuvası olarak gördüğü yerler, Yeniçeri kıtalarına ait hamalların, günlük işçilerin ve seyyar satıcılarının kaldığı Asmaaltı, Tahtakale ve Balıkpazarı semtlerindeki bekar hanlarıydı. Hüseyin Paşa, kıtaları zayıflatmak için bu binaları, komşu kahvelerle beraber yıktırdı.”, Bkz.Quataert, “Labor Policies and Politics...”, s.63.

köylerden, kasabalardan göç edip gelen bu kitlenin, büyükşehirlerdeki isyancılar arasına katılmaması için tedbirler almıyordu. Bu tedbirlerden biri, büyükşehirlere girişte İstanbul örneğinde olduğu gibi sorgudan geçirilir, tanıdığı kişi veya belli bir referansı yoksa girişine izin verilmemesi şeklindeyken, diğeri de loncalara bağlı olarak düzenli bir şekilde çalıştırılmaları idi. Denetimden geçerek büyükşehirlere gelen hamallar, işe girerken hamalbaşısı olarak adlandırılan kişilere bir miktar komisyon verirdi. Hemşehrilik ilişkisinin ağır bastığı bir meslek olan hamallık mesleğini, genelde Türk ya da Kürtler yapıyordu.³⁷⁶ İstanbul'da hamallık yapmak isteyenler, Yeniçeri Ocağı ve Bektâşî Tarikatı'nın desteğiyle bu göreve sahip olabiliyorlardı. Bu kayırmacılık, 19.yüzyılda yukarıda değinilen tedbirlerin gerektiği şekilde yapılmaması ve loncaların etkinliğini yitirmesi üzerine, İstanbul gibi büyükşehirlere, kalabalık insan yığınlarının göç etmesine yol açmıştı.

Büyükşehirlerde çalışan hamalların loncalar etrafında örgütlenmeye teşvik edilmeleri, aslında ulaşım hizmetlerinin aksatılmaması ve işsiz kitle ile beraber ayaklanmalarda rol almamaları içindi. Hamallar, loncalar vasıtasıyla denetim altında tutulabiliyordu. Özellikle, 1826'daki Yeniçeri Ayaklanması ve buna bağlı olarak, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından, hamallar kontrol altında tutulmaya çalışılmıştı. İsyana destek veren hamallar idam edilmiş ve bir ölçüde hamallar üzerinde bir kontrol oluşturulmaya çalışılmıştı.³⁷⁷ Hamalların, Yeniçerilere verdikleri destek bir ölçüde ekonomik koşullara tepki idi. 1826'daki gelişmelerin ardından II.Mahmut, Türk ve Kürtlerin, Bektâşî Tarikatı vasıtasıyla isyanlara katılabileceği korkusuyla, Ermenilerin hamal olarak çalışmasını tercih etmişti.³⁷⁸ 19.Yüzyılda gelişen

---

³⁷⁶ Quataert, Donald, "The Social History of Labor in the Ottoman Empire:1800-1914", *The Social History of Labor in the Middle East*, (ed.Ellis Jay Goldberg), Boulder, Colorado; Westview Press, 1996, s.29.

³⁷⁷ "Bu olaydan sonra 20.000 kişi toplandı ve sürgüne gönderildi. Bu arada vasıfsız işçilerin problemleriyle de ilgilenildi. Hamallar ve deve sürücüleri- Yeniçerilerle ilişkileri vardı- diğeri ayaklanmacılar(müfşidler) yeni orduda (Asakir-i Mansure) diğeri kıtaların yerini almak üzere anlaşma yaptılar. Bu hamallar ve deve sürücüleri bir halkın önünde idam edildi ya da sürgüne gönderildi.", Bkz.Quataert, "Labor Policies and Politics...", s.64.

³⁷⁸ Hatta, "O dönemde Sultan bundan sonra bu görevin Ermenilere verildiğini fermanla duyurdu ve Piskoposluğun yeteri derecede adam bulmasını buyurdu. Ermeniler, İstanbul hamallarının önemli bir kaynağını oluşturdu. Onlar devlet emriyle Müslümanların mesleği olan hamallık sektörünü ele geçirmişlerdi. Devlet, Kürt ve Türklerin yerine Ermenileri seçti./Ermeni hamalların politik rolü kesin bilinmiyordu./ Ama, Kürt ve Türk hamallar, İstanbul'un sokaklarını iyi biliyorlardı ve kıtaların ve esnafın çıkarlarını korumak adına hükümetin aleyhinde şok kıtaları olarak görev yaptılar. 1826'nın Ermeni

olaylar, bütün hamalların, hatta Vak'a-i Hayriye'den sonra işe alınan hamalların bile durumunu güçleştirmişti. Ekonomik sorunlar bu işçileri de etkilemişti

Hamallar, loncalara bağlı olarak çalıştıkları dönemlerde loncaların belirlediği ücretleri aldılar. Ancak, loncaların önemini yitirmesiyle hamallar, başını hamalbaşı olarak adlandırılan aracılardan çektiği bir sömürü düzeninde yaşamak zorunda kaldılar. Loncaların etkisinin kaybolmaya yüz tuttuğu 19.yüzyılda hamallar, serbest rekabet ortamında pazarlıklarla belirlenen ve çok düşük olan ücretlerle çalışmaya başladılar. Bir hamalın İstanbul'da aldığı günlük ücret, ortalama 7 kuruş idi.³⁷⁹ Karadeniz bölgesinde bir hamalın aldığı ücret, 300 çalışma günü için, günlük 10 kuruş, yıllık 3000 kuruş idi.³⁸⁰

2- Demiryolu İşçileri

Osmanlı İmparatorluğu'nda demiryolu işçileri, 19.yüzyılın ikinci yarısında demiryollarının kurulmasıyla beraber ortaya çıktı. Daha önce değinildiği gibi, Anadolu'da İngiliz girişimcileri tarafından kurulan demiryolu şirketleri ve demiryolu hatlarından sonra, diğer ülkelerin girişimcileri tarafından kurulan demiryolları etrafında, önemli ölçüde kalabalık işçi grupları oluştu. Şanda, bu gelişmeyi "Bu bakımdan demiryolu işçileri, bizde harp endüstrisi işçisi (kadar) eski bir tarihi olan işçi grubudur." şeklinde değerlendirmişti.³⁸¹

Osmanlı İmparatorluğu'nda, demiryolu yatırımlarının başladığı dönemde, bu alanda kadrolu işçiler ile beraber, mevsimlik olarak çalıştırılan işçiler oluşmaya başladı. Mevsimlik çalıştırılan işçiler, saat başına ücret alıyor ve dinlenme zamanlarında ise ücretleri işlemiyordu. Tarım alanında çalışan işçiler kadar, kalabalık bir işçi grubu oluşturan demiryolu işçileri, her zaman bu alanda çalışmıyorlardı. Bu yüzden, Anadolu'da demiryolu işinde zaman zaman çalıştıracak işçi sıkıntısı çekiliyordu. Bu

---

hamalları görevlerini devlete borçlu idiler ve reformların koruyucusu olacaklardı. Eğer öyleyse onlar, Yeniçerilerin ortadan kaldırılışıyla resmen başlayan Osmanlı politikasının yeniden hizaya sokma politikasının bir parçasıydı. Devlet bir zamanların problemleri hamal loncasını pasifize etmenin rahatlığıyla, Ermeni hamallarına sadece ekonomik görev verdi." Bkz. Quataert, "Labor Policies and Politics...", s.65.

³⁷⁹ Cezar, "19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde...", s.183.

³⁸⁰ Issawi, *The Economic History of ...*, s.46.

³⁸¹ Şanda, *1908 İşçi Hareketleri*, s.22.

etkenlerden biri, demiryolu döşenen bölgelerde, demiryolu işinden daha karlı, mesela, pamuk gibi karlı iş alanlarının olması ve işçilerin pamuk işini tercih etmeleri idi. Örneğin, Ege bölgesinde Aydın Demiryolu'nun yapımında, yapımı üstlenen firma, bölgeden çalıştıracak işçi bulamamıştı. Bununla ilgili Tasvir-i Efkar gazetesine yansıyan haberde, müteahhit vekilinin bir aydan beri amele toplayıp, yol yapımına girişemediği belirtiliyordu. Bunun sebebi de, pamuk üretiminin bu bölgede yaygın olması ve amelelerin bu alanda daha çok iş imkanına sahip olması ve orayı tercih etmesi olarak gösteriliyordu.³⁸²

Anadolu'da demiryolu işine fazla ilgi gösterilmemesindeki sebeplerden bir diğeri de, devlet koruması olmayan işçilerin, şirketlerin sömürüsüne maruz kalması idi. Demiryollarında çalışan işçiler, kapitalist düzenin sömürüsüne maruz kalmışlardı. Bu sömürü konusunda her kaynakta vurgulanan ve o günkü koşulları en iyi betimleyen, Anadolu Demiryolu hat müdürlerinden Fon Köllman'ın; 'yerli işçiler, bir lokma kuru ekmek, iki çürük zeytin ile geçinebilir' sözü idi. Aslında bu yaklaşım, Osmanlı hükümetlerinin, işçi haklarını koruyucu bir kanun ya da yasa çıkartamamalarından dolayı rahat rahat uygulanmıştı. Bu sömürü, şirketlerin Türk işçiler ile yerli Hristiyan arasında ve yerli hristiyan ile yabancı işçiler arasında yapılan ücret ve sosyal haklardaki eşitsizlik ile başlıyordu. Şirket sahipleri vasıflı işçileri Avrupa'dan getiriyordu. Yerli işçileri de vasıfsız işlerde kullanıyordu. Bu tür bir ayırım, yukarıda verdiğim gibi ücretlere de yansıtılıyordu. Anadolu-Bağdat Demiryolu Şirketi'nde gelişen olaylar, buna çok iyi örnektir. Burada "tamir atölyelerinde çalışan yabancı işçilerin ücretleri, yerli işçilerden yüzde 50 daha fazla olabiliyordu. Yerli ve yabancı işçiler arasında sadece ücret miktarları açısından değil, ücret ödeme biçimi açısından da fark vardı. Yabancılar aylık maaş alırken, yerli işçiler gündelik ücret alıyorlardı. En alt kademedeki işçilere ise Şirket'in iş ve gelir durumuna göre, günlük yerine saat başına ücret veriyorlardı."³⁸³

İşçiler üzerinde yasal bir koruma olmaması, demiryolu işçilerinin yerli ve yabancı kapitalistlerin sömürüsüne maruz kalmalarına yol açmıştı. Köllman'ın dile getirdikleri, Anadolu'da yatırım yapan neredeyse bütün Avrupalı kapitalistlerin genel

³⁸² Tasvir-i Efkar, 29 M 1281(4.8.1864)

³⁸³ "Şirket'in 1907'de kurduğu emeklilik fonu programına ise sadece maaşlı personel katılabildiğinden, bu hak fiilen yabancı işçiler için söz konusuydu.", Bkz.Özügürlü, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan...", s.69.

politikası haline gelmişti.³⁸⁴ Demiryolu şirketlerinin haksız uygulamaları tepki topluyordu. Hatta, İzmir-Aydın yolunu yapan Aydın Demiryolu Şirketi ile ilgili bir hissedarın yaptığı yorumda, bu şirket ile ilgili mahkeme tutanaklarının incelenmesiyle ortaya çıkacak sonuçlar şöyle değerlendirilmişti;“şirketin yaptıkları, İngiliz yatırımlarının şimdiden Doğu’daki prestijine ağır bir şekilde zarar verdi. Türk hükümeti bizim doğruluğumuza ve onların teşebbüsle ilgili bağlantılarına layık olmayacak bir güvenceyi ağır ödedi. Son toplantıdaki bütün tutanaklar, hükümetin, en azından hissedarların durumlarını iyileştirmediği için utandıracak, derin bir kötü niyeti gösteriyordu.”³⁸⁵

Osmanlı İmparatorluğu’nda demiryolu yapım imtiyazı alan şirketler, çalıştırdıkları işçilere ve diğer görevlilere kendi belirledikleri kuralları uyguluyordu. Bu şirketlerden biri olan, İngiliz Osmanlı Demiryolu Şirketi’nin çalışanları için bastırdığı ve 1862’de yayımlanan “Tüzük ve Talimatnameler” başlıklı kitapçık, demiryolu şirketlerinin, kuralları konusunda ilginç maddeleri içeriyordu.³⁸⁶ İngilizce ve Osmanlıca yazılan bu talimatnamelerden müstahdemlerle³⁸⁷ ilgili kuralların 1.maddesinde, şirket servisinde görev almış herkesin şirketin istediği saatlerde ve gerektiği yerde görevlendirileceği yer alıyordu. 2.Madde’de müstahdemin, müdürün görevlendirdiği amirlere itaat etmesini ve genel Tüzük ve Talimatnamelere ilaveten, amirlerin emirlerine uymak zorunda olduğu belirtiliyordu. 3.Madde’de de, işi bırakacak müstahdemin (bazı müstahdemlerin aksi yönde anlaşmaları istisna)1 ay önceden niyetini belirten bir yazı vermesini, yazı vermeden görevden ayrılmaması gerektiği yer alıyor, işi haber vermeden terkedenlerin de, ücret talebinin karşılanmayacağı belirtiliyordu.³⁸⁸ 4.Madde’de, müstahdemin amirlere itaat etmez, ve işinde de yetersiz kalıp ve ihmalkar davranırsa, işten atılacağı yer alıyordu. Müstahdemlere yapılacak ödemenin de, çalıştığı saatleri içereceği ve bu düzenlemelerin de, ustabaşı tarafından yapılacağı yine 4.maddede ifade edilmişti.³⁸⁹ 5.Madde’de, görev başında sarhoş olmanın gözardı

³⁸⁴ Şen, *İşçi Sınıfı Eylemleri...*, s.19.

³⁸⁵ *Papers Relating to the Smyrna-Aidin Railway*, Sloan Collection, April 11 1863/39106, s.33.

³⁸⁶ *Rules and Regulations of the Ottoman Railway Smyrna to Aydın*, 1862: Missen&Parker,

³⁸⁷ Müstahdem; işçi ile aynı anlama gelmektedir.

³⁸⁸ *Rules...*, s.5.

³⁸⁹ *Rules...*, s.6.

edilemeyeceği hatta, hapse atılacağı belirtiliyordu.³⁹⁰ 12.Madde’de, görevlerini ihmal eden müstahdemlerin, ücretlerinden, bir miktarının kesilebileceği ve yöneticinin uygun görebileceği bir hastalık fonuna ya da başka amaçlar için tahsis edilebileceği belirtiliyor. 13.Madde ile müstahdemlerin izin alınmaksızın görev yerini terk etmeleri yasaklanırken,³⁹¹ 21.Madde ile de “İngilizce bilmeyen bütün yerli hizmetliler için onun dilinde yazılmış, göreviyle ilgili kurallar bölümünün tercümesi verilmelidir deniliyordu.³⁹² 23.Madde’de mağdur edildiğini düşünen her müstahdem, kurula veya Danışma komitesine dilekçe verebileceği, fakat, herhangi bir durumda dilekçenin doğrudan bağlı bulunduğu bölümün müdürüne gönderilmesi gerektiği duyurulmuştu.³⁹³ Talimatnameden anlaşılacağı gibi, Osmanlı Demiryolu Şirketi, herşeyi kurallarla düzenleyip çalışanlarının işlerini yapmalarını ve haksızlığa uğramamalarını sağlamaya çalışmıştı. Ancak, uygulamada işçilerine ve onların haklarına karşı o kadar da dürüst olmadıkları görülmüştü.

---

³⁹⁰ 6.Maddede şirketin görevli memurlarının ve amelelerinin ilk ve en önemli görevinin kamu güvenliğini sağlamak ve gerekli sinyalizasyonu kullanılmak olduğu belirtilmişti. Bkz.Rules..., ss.6-7.

³⁹¹ Rules..., s.10.

³⁹² Rules..., s.14.

³⁹³ Rules..., s.15.

IV. BÖLÜM

TÜRKİYE'DE İŞÇİ ÇALIŞTIRMA VE ÜCRET (MAAŞ) ÖDEME POLİTİKALARINDAN ÖRNEKLER (1800-1870)

Türkiye'de 19.yüzyılda çalışanlar için görevlendirme ve ücret ödeme yöntemleri çalışma alanlarına bağılı olarak farklılıklar göstermiştir. Bu çalışmanın ana konusu işçiler olduğu için, 1800-1870 arasında, dönemin Osmanlı yöneticilerince uygulanan görevlendirme ve ücret ödeme politikalarına değinmekte yarar vardır. Bu çerçevede, 1800-1870 arasında arşiv belgelerinde yer alan bilgiler ışığında, dönemin Osmanlı yöneticilerinin devlete ait işyerlerinde görevlendirilen işçileri hangi yöntemlerle görevlendirdikleri ve bu işçilere ücret ödenirken hangi niteliklerin gözönünde bulundurulduğuna ilişkin izler bulmak mümkündür.

A- İşçi Çalıştırma Politikaları

Türkiye'de 19.yüzyılda işçi hakları ve çalışma düzenine ilişkin kanun ve nizamnameler yok denecek kadar azdır. Bu eksiklik, 19.yüzyıl öncesinde olduğu gibi ferman ya da iradelerle giderilmeye çalışılmıştır. Devletin izlediği çalıştırma politikasında, yine 19.yüzyıl öncesinde olduğu gibi kamuya ait iş yerlerinde işçi ihtiyacını karşılamak için, fermanlarla eleman alımına gidilmiştir. Örneğin, tahmini tarihi 1206(1790) olan tahrip olmuş bir hatt-ı hümayunda,³⁹⁴ yer alan bilgilerden, devlete

---

³⁹⁴ Hatt-ı Hümayun, (1206), 15/9, No.58903, T.C Başbakanlık Osmanlı Arşivi.

ait bir inşaat işi için nasıl eleman sağlandığına ilişkin bir fikir edinmek mümkün olabilir. İnşaatın özelliği ve yeri belli olmayan bu hatt-ı hümayunda, inşaat için İstanbul ve kalelerdeki işçilere muhtaç olmamak için, taşradan amele getirilerek mümkün ise, hemen işe başlanması emrediliyor.³⁹⁵ Bu hatt-ı hümayun ile iş için İstanbul ve yakınındaki kalelerde çalışan işçiler değil de, taşradan işçi istenmesi bazı soruları da beraberinde getiriyor. Bu soruları şu şekilde seslendirmek mümkündür; Acaba yöneticiler, İstanbul'da bulunan işçiler yerine, neden taşradaki işçileri tercih ediyor? İstanbul ve kalelerde çalışan işçiler nasıl bir soruna yol açtılar da, devlet taşradan gelecek işçileri tercih etti. Acaba, dönemin yöneticileri, İstanbul'daki işçilerin, haklarını elde etmek konusunda daha bilinçli ve güçlü hareket ettiklerini bildiği için mi bu kararı aldı? Bu sorular cevaplandırıldığı zaman, 1790'ların ve belki de 1800'lerin Türkiye'sindeki işçilere yönelik izlenen tutumların özü anlaşılabilir.

Türkiye'de daha önce değinildiği gibi, özel teşebbüsün yatırımlara başladığı döneme kadar devlet, ihtiyacı olduğu zaman zorla çalıştırma ve angarya usulu uygulayarak ya da belirli sorumluluklardan muaf olmak isteyenleri, belli kurallarla iş mükellefiyeti yöntemiyle çalıştırıyordu. İşçi çalıştırma yöntemlerinden biri, ihtiyaç olduğu zaman askerlik hizmetlerinde kullanılmak üzere ismi askerlik kurasında çıkan, çalışan erkekleri devlete ait yerlerde görevlendirmektir. Böylece, devlet işçi bulma zorluğundan kurtulmak ve yetişmiş elemandan da yararlanmak istiyordu. Askerlik sırası gelen fabrika işçilerinin, görevlendirilmelerine ilişkin verilebilecek bir örneği, İmalat-ı Askeriye Fabrika-i Hümayunları'nda çalışan o dönemde anıldığı gibi amellerle ilgili bir irade de³⁹⁶ bulmak mümkündür. Bu İrade'den anlaşıldığına göre, İmalat-ı Askeriye Fabrika-i Hümayunları'nda çalışan teknik bilgi sahibi amelelerden (işçiler) askerlik yapma sırası gelenler (isimlerine kur'a isabet edenler) yine bu fabrikalarda çalışmaya devam ettirilmişlerdir. Bunlara, askerlik hizmet yılı bitinceye kadar, seksen(1280) tarihli ücret konusunda çıkartılmış olan İrade-i Seniye'deki, normal amele ücreti verilmeyip, askerlere uygulanan maaş ve tayinat bedeli ödenmiştir. Ancak, bu

---

³⁹⁵ Hatt-ı Hümayun, (1206), No.58903.

³⁹⁶ İrade- Dahiliye, 16 Cemaziyelevvel 1286(24 Ağustos 1869), No:42305, T.C Başbakanlık Osmanlı Arşivi.

uygulama başka yerlerde, örneğin İzmit Çuha Fabrikası'nda da, farklı olmuştur. Burada çalışan 70 amelenin, askerlik sırası geldiğinde, ancak onlar, asker olarak değil de, amele kabul edilerek ödemeleri buna göre yapılmıştır. Bu özel muamele, diğer fabrikalarda çalışan aynı durumdaki amelelere uygulanmadığı için üzüntü yaratmıştır. İradeye göre, bu ikilem ve getirdiği kırgınlık, imalatı kesintiye uğratabileceğinden adı geçen fabrikanın menfaati düşünülerek amelelerin üç kısma ayrılmasına karar verilmiştir. Karar gereği, askerlik sırası gelen ameleler, Hassa Ordu-yu Hümayunu'na mensub Sanayi Taburu'nun birinci, ikinci ve üçüncü bölüklerine katılacak ve bunları yönetmek için de yeterli subay ve onbaşı da tayin edilecektir. Askerlik sırası gelenlerden "imalatta çalışma şerefine ulaşmış"³⁹⁷ olanların, Muamele ve İmtiyazlar Nizamı gereğince maaş, tayinat, elbise ve karar gereği ücret verilmesi için Seraskerin yazısının da bulunduğu zarf ve işlemler uygun görülmüştür. Padişahın, bu konuda gerekli işlemlerin yapılması için Sipah-salar'a emir vermesi istenmiştir.³⁹⁸ Padişah da derhal olumlu yanıt göndermiştir. Böylece, farklı muamele ve ücretin işçiler arasında kırgınlık yaratmaması ve üretimin düşmemesi için devlet tedbir almıştır. Bu örnekten de anlaşıldığı gibi, burada tek taraflı bir tasarruf vardır ve bu da devlete aittir. O zaman, şöyle bir soru sormak gerekiyor; Acaba devlet böyle bir karar almasa, askerlik sırası gelmiş olan ameleler, amele ücreti değil de daha düşük olan askerlik ücretiyle çalışmaya devam edecekler miydi? Yoksa, haklarını elde etmek için ayaklanacaklar mıydı? Kısaca, bu örnekte görüldüğü gibi, yöneticiler, amele yani işçi ihtiyacını karşılamak için var olan işçi potansiyelini değerlendirmeye çalışmıştı.³⁹⁹

Türkiye'de, 19.yüzyılda işçi çalıştırma yöntemlerinden bir diğeri de, görevlendirme de etnik, dinsel ve ırksal özellikler, koşullar, coğrafi özellikler ve işin niteliğinin ön plana alınmasıydı. Belirli işlere, halktan Müslüman veya gayri müslim olanlardan işçi seçmek ya da yurt dışından işçi veya teknisyen, mühendis getirtmek devletin emriyle olmuştur. Farklı dinsel ve etnik özelliklere sahip işçiler üzerinde, ayrı ayrı çalıştırma politikası uygulanmamıştır, ancak istisnalar da vardır. Ortaya çıkan

³⁹⁷ İrade- Dahiliye, 1286(1869), No:42305.

³⁹⁸ İrade- Dahiliye, 1286(1869), No:42305.

³⁹⁹ Bunu günümüzdeki, üniversite mezunu erkeklerin askerlik hizmetlerini Asteğmen olarak yapmalarına benzetebiliriz. Doktor, mühendis ve diğer mesleklerden olan üniversite mezunu erkekler, askerlik hizmeti süresince, ordunun ihtiyaçları için ucuz bir işgücü olarak değerlendirilmiştir.

problemlerden dolayı, bir iş için özellikle Müslüman işçi tercihine gidilebilmiştir. Sanayi kurma girişimlerinin gerçekleştirilmeye çalışıldığı 19.yüzyılın ilk çeyreğinde, yurt dışından da işçi ve kalifiye eleman getirilmiştir. Bu getirilen işçilere, ustalara, teknisyenlere ve mühendislere ya Osmanlı para birimi ya da geldikleri ülke para birimi üzerinden ücret vererek çalıştırılması amaçlanmıştır. Bu ücretler, yerli işçi ücretinden daha fazladır. Bu farklı ödeme ile amaçlanan, getirilen elemanları, Türkiye’de uzun süre çalıştırıp üretimin verimliliğini arttırmak ve bunların yerli işçilerin eğitilmesinde uzman olarak görevlendirmektir. Devletin, yabancı ülkelere işçi istemesiyle ilgili olarak, Ereğli Kömür madenlerinde çalıştırılmak üzere Londra’dan talep edilen maden işçileri örnek gösterilebilir.⁴⁰⁰ Talep edilen işçilerin vapur ücreti ve masrafları için, Şehbender(konsolos) Mösyö Zohrab, 439 Lira 5 Şilin ödemiştir. Bu paranın karşılığı olan elli bin kuruşun, Kömür Kumpanyası tarafından ödenmesi önceden görüşülmüş ise de, bu konuda padişahın vereceği karar beklenmiştir. Londra’dan getirilen işçilerin yanında yine aynı madende çalıştırılmak üzere Londra’dan mühendis, amele ve hekim (doktor) getirilmiştir. Bunların, masraflar, harcırah, alınan aletler ve Eylül sonuna kadar ki maaşlarının toplamı 89047(seksen dokuz bin kırk yedi) kuruş tutarken, maden için (Ereğli Madeni) sipariş edilen vapur ücretinin de 115000 (yüzonbeşbin) kuruş tuttuğu belirtilmiştir. Bu bilgileri öğrendiğimiz belgeden anlaşıldığına göre, ücretlerin, adı geçen kumpanyaya masraf olarak azar azar ödenmesi Meclis-i Vala’da görüşülmüş, ancak, son karar yine de padişaha bırakılmıştır.⁴⁰¹

Türkiye’de çalıştırılan yabancı işçilere ilişkin bir başka örnek daha vardır. Bu örnekten, sorun çıkartan yabancı işçilere nasıl müdahale edildiğine ilişkin sonuçlar da çıkartılabilir. 1269(1853) Tarihli iradede⁴⁰² yer alan bilgiler, dolaylı yoldan devletin bu politikasını da göstermektedir. Bu belgede yer alan olaylardan yola çıkarak, yabancı işçilerin ya da belgedeki tabiriyle amelelerin çalıştırıldığı ve bunların işledikleri suçlar karşısında nasıl tedbirler alındığı ve devletin özel teşebbüsün hizmetinde çalışanlara yönelik müdahalesi ortaya koyulabilir. İrade, Ereğli Kömür Madeni’nde çalışan Hırvat ve Avusturyalı amelelerin, bölge halkından gayri-müslimlerle beraber gerçekleştirdikleri

⁴⁰⁰ İrade-Meclis-i Vala, 10 Şevval 1268 (28 Temmuz 1852), No:8651.

⁴⁰¹ İrade-Meclis-i Vala, 27 Şevval 1268 (14 Ağustos 1852), No:8651.

⁴⁰² İrade- Meclis-i Vala, 21 Cemaziyelevvel 1269 (2 Mart 1853) No:10235.

eşkiyalık olayı üzerinedir. Bu eylem, Ereğli Kömür Madeni'nde çalışan Hırvat ve Avusturyalı amelelerin verdikleri ifadeye göre, yerli hristiyanlardan, Ekmekçi Dimitri ve Akdenizli Todori'nin teşvikiyle gerçekleşmiştir. Eylemci ameleler, Bolu Sancağı'na Bağlı Akçavaşir Kazası'na tabii Kerameddin Karyesi ahalisinden ve kazanın eski müdürü Yazıcı Hacı Mustafa Ağa ve ailesini malları için öldürmüşler ve mallarını yağmalamışlardır. İrade'den anlaşıldığına göre, tutuklanmış olan bu ameleler, daha önce de bu tür eşkiyalık olaylarına katılmışlardır. Bölge Meclisi'nin aldığı karar üzerine, Hırvat ve Avusturyalı amelelerin memleketlerine gönderilmesine ve Ereğli Kömür Madeni Kumpanyası'nın uyarılarak, bir daha yabancı amele çalıştırmamasına, yerli Müslüman ve yerli Hristiyan amele çalıştırmasına karar verilmiştir.⁴⁰³ Devletin yabancı işçi yerine, yerli işçi tercih etmesinin temelinde anlaşıldığı kadarıyla, yukarıda verilen örnekte yer alan eşkiyalık olayları vb. nedenler etkili olmuştur. Ancak, bunun dışında yerli işçi tercihinde, belki yabancı işçilerin haklarını korumak üzere, Avrupalı devletlerin müdahalede bulunmasından çekinilmiş olmanın da etkisi olabilir. Anılan olayda dönemin hükümetinin, madeni işleten şirketi yerli işçi çalıştırması konusunda uyarması da, devletin özel teşebbüse müdahalede bulunduğunu da göstermektedir. Bu müdahale, bölgede huzurun sağlanması için yapılmıştır. Ancak, şirketler, kapitülasyon hakları ve ticaret anlaşmalarından gelen geniş yetkiyle kendi politikalarını belirleyip, devletin yaptığı uyarıları dikkate almamış, sonuçta bu başıbozukluktan etkilenen, yerli Türk işçisi olmuştur.

Türkiye'de, devletin 19.yüzyılda uyguladığı çalıştırma yöntemlerinden biri de angarya usulüdür. Devletin angarya usulüyle çalıştırdığı işçiler, devlete ait olan işyerlerinde çalışan işçilerdir. Devletten izin alınarak çalıştırılan özel iş yerlerinde ise bu yöntemin uygulanması tam anlamıyla zorlama olmaktadır. Bu konuda da devletin özel bir tedbiri olmadığı için, ancak, devletin ilgili makamları; kadı, sipah-salar, subaşı v.s haberdar edildiğinde tedbirler alınabilmektedir. Ancak, Arapkir kazasında gelişen bir olay, angarya usulünün, bütün engellemelere rağmen sürdüğünü gösteriyor.⁴⁰⁴ Arapkir'deki olay, 1847'de, Arapkir kazasında yaşayan Ermeni Kocabaşları'nın⁴⁰⁵ Başkatipliğe

⁴⁰³ İrade- Meclis-i Vala, 21Cemaziyelevvel 1269 (2 Mart 1853) No:10235.

⁴⁰⁴ A.DVN.MHM., 4/23, 1263.7.25 (11 Temmuz 1847).

⁴⁰⁵ Kocabaş: Ermeni Piskoposu.

yaptığı başvuru ile ortaya çıkmıştır. Başvuruda yer alan bilgilerde, her sene Arapkir'de yaşayan Ermenilerden 22 tanesinin Keban Madeni tarafından zorla ücretsiz çalıştırıldıkları ve bunun önlenmesi istenmiştir.⁴⁰⁶ Böyle zorla çalıştırılmaların, Tanzimat-ı Hayriye'ye(Tanzimat Fermanı'na) aykırı olduğu bilindiği halde tekrarlanması, kocabaşlar tarafından kınanmıştır. Önceden beri yapılan bu uygulama, anlaşıldığı kadarıyla Tanzimat'ın ilanının ardından Ermeni piskoposlarına ve kocabaşlarına güç vermiş olmalı ki, angarya çalıştırılmanın kaldırılması için talepte bulunabilmişlerdir. Bu olayın çözümlenip, çözümlenmediği konusunda bir sonuç belgesine ulaşamamıştır.

Bu bilgiler ışığında, 19.yılda, işçilerin çalıştırılma usulleri kendi isteklerine göre değil de devlet tarafından belirlendiği ortaya çıkıyor. Çalışma hayatı içinde sorunların çözümlenmesi, çalışma hayatı ile ilgili olan bir nezaret ya da yetkili makam tarafından değil de yerel yöneticilerce ve olay yerel yöneticilere ya da daha üst makamlara ulaştırılabildiğinde çözümlenmeye çalışıldığı görülüyor. Sorunların çözümlenmesinde de o günkü şartlarda ne geçerliyse o uygulanmıştır. Bu da geçici tedbirlerin çalışma hayatında sıkıntıları ve özellikle işçilerin ayaklanması için koşulları da hazırlamıştır.

B-Ücret Belirlemede ve Ödemede Uygulanan Politikalar

Türkiye'de 19.yüzyılda, işçilere yönelik personel politikasında, çalışma hakkı, yaşam koşullarının düzenlenmesi ve haklarının korunması konusunda özel bir tedbir olmadığı için ancak, ücretlere yapılan zam ile işçiyi memnun etme yoluna gidilmiştir. Ücretlere yapılan zamlarda bazen, işin ustası olan işçilerin o günkü koşullara göre zor durumda kalmaması için, ilgili yerin amirinin teklifine ya da işçilerin isteğine göre zam yapılırken, bazen de devletin iyi niyeti olarak zam yapılmıştır. Bununla birlikte, belgelerden anlaşıldığı kadarıyla işçilerin yetersiz ücretlerinden dolayı ortaya çıkabilecek problemleri önlemek amacıyla da, zam yapılmasına gidildiği gözlenmiştir.

Devletin işçilere ücret ödemede izlediği yöntem, elde edilen belgelerin ışığında değerlendirildiğinde, usta konumunda olanlar ve askerlik hizmetine tabii tutulanlar

---

⁴⁰⁶ A.DVN.MHM., 4/23, 1263.7.25 (11 Temmuz 1847).

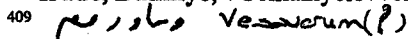
(ismine kur'a isabet edenler) hoşnut edilmek için bazen, sadece şahsa yönelik bir zam uygulanırken, bazen de işin niteliğine göre ücret belirlemesi yapılmıştır. Bu politikanın temelinde öncelikle, devletin çıkarları ön planda tutulmuştur. İmparatorluktaki işçi ücretlerinin standart olmadığı, bazen şahsa yönelik ya da görevlendirmeye bağlı olarak yapıldığı konusundaki örneklerden biri, Fabrika-i Hümayunlarda(Saraya yani devlete ait fabrikalarda) çalışan amelerle ilgilidir. Bir iradede,⁴⁰⁷ Fabrika-i hümayunlarda çalıştırılacak amelelerden isimlerine kur'a isabet edenlerin (yani askerlik hizmeti çıkan) ne suretle istihdam edileceklerine ve çalıştırılacakları sürede hangi ölçülere göre maaş alacaklarına karar verilmesi istenmiştir. Buna ilişkin ayrıntılı evrak, Dar-ı Şura-yı Askeriye'den gelen mazbata ile Kaymakam Paşa hazretlerinin gönderdiği tezkiresiyle beraber 'arz ve takdim' edilmiş ve bu konuda nasıl karar verilirse ona göre hareket olunacağı bildirilmiştir.

Osmanlı Devleti'nin işçi çalıştırma politikasında bir diğer yöntem de, yetişmiş elemanı kaybetmemektir. Bu konuda, ilgili yöneticinin, üst birimlerine de danışarak, çalıştırdığı elemanına ve zaman zaman da bunlardan birine ya da bir kaçına yönelik zam uygulanır. Buna örnek olabilecek 1273(1857) tarihli iradede⁴⁰⁸, Dersaadet Ordu-yu Hümayunu Dördüncü Süvari Alayı, çakmakçısı Vesaverum⁴⁰⁹ ile Şişhaneci Taburu'nun Tüfekçi ustası Şeker ve yine adı geçen ordunun piyade ikinci alayı birinci Şişhane Taburu çakmakçısı Mahmud ve adı geçen ordunun üçüncü Şişhane Taburu'nun tüfekçi ustası Mustafa ağaların mütehassıs (uzman) maaşları kafi olmadığından, maaşlarının üçyüz ellişer kuruşa çıkartılması ve masraflarının bedelinin belirlenmesi için dilekçe ile bakanlığa başvurulmuş ve bakanlığa gönderilecek kanuni yazının gönderilmesi hakkında, Sadaretin, padişahıtan alacağı emre göre hareket edileceği bildirilmiştir. Bu talep, padişah tarafından da onaylanmıştır.⁴¹⁰

İşçilerin ekonomik koşullarının düzelmesi için yaptıkları başvuru çerçevesinde de, Osmanlı Devleti ücretlere zam yapmıştır. 1265(1849) Tarihli bir irade de,⁴¹¹ Bab-ı Seraskeri Tulumba Fabrikası'nda çalışan çilingir ve hortumcu ustaları gündeliklerinin

⁴⁰⁷ İrade- Dahiliye, 3 Receb 1280 (14 Aralık 1863), No:35351/3, T.C. Başbakanlık, Osmanlı Arşivi.

⁴⁰⁸ İrade, Dahiliye, 7Cemaziyelevvel 1273(3 Ocak 1857), No:25288, T.C. Başbakanlık, Osmanlı Arşivi.

⁴⁰⁹ Vesaverum(?)

⁴¹⁰ İrade- Dahiliye, 7Cemaziyelevvel 1273(3 Ocak 1857), No.25288.

⁴¹¹ İrade- Meclis-i Vala, 22 Şaban 1265 (13 Temmuz 1849), No.3736, T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi.

arttırılması için verdikleri dilekçe ve bu çerçevede alınan karar, bu konuda aydınlatıcı olabilir. Ustaların Meclis-i Muhasebe-i Maliye'ye verdikleri dilekçe, Maliye Nazırı tarafından Meclis-i Vala'ya sunulmuş, yapılan incelemede, ustaların gündeliklerinin günün koşullarına göre yetersiz olduğu görülmüştür. Ustalara zam yapmak için, emsal olarak Tophane-i Amire Demirhanesi'nde çalışan çilingir ve kapı aleti amelelerinin gündeliklerine yapılmış olan zam belirlenmiş ve bu doğrultuda ustalara zam yapılmasına karar verilmiştir. Yapılan zammın açıklamasında, dört çilingir ve iki hortumcu ustalarının yedişer kuruş olan yevmiyelerine, birer kuruş ekleme yaparak sekiz kuruşa çıkartılmasına karar verildiği bildirilmiştir.⁴¹² Onların yamaklarına da, beşer kuruş olan gündeliklerine yirmi pare ilave edilerek beşer buçuk kuruşa çıkartılarak zam yapılmıştır.⁴¹³ İrade'de, Meclisin verdiği karara teşekkür edilerek, son kararın alınması için Padişaha başvurulduğu ve Maliye Nazırı'na havale edilmesine karar verildiği yer almıştır. Görüldüğü gibi, bu karar ile ustalar ve çıraklar memnun edilerek sorun çözümlenmek istenmiştir. Ancak, 19.yüzyılda işçilerin veya ustaların aldıkları ücretler, onların ihtiyaçlarını karşılamaktan uzak kalmış, geleneksel, şükür ederek var olanla yetinmek anlayışı, işçiler ve ustaların, devletin, onlara daha iyi imkanlar sağlaması için zorlamaktan alıkoymuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun işçi çalıştırma ve ücret politikasında en azından 19.yüzyılda Türkiye'de uyguladıkları ile ilgili görünen şudur ki, devlet, gelişen olaylar karşısında, geçici tedbirlerle çözüm bulmaya çalışmıştır. Geniş imparatorluk sınırları içinde gelişen her olay, bölgedeki yöneticiler tarafından çözümlenmiştir ya da çözümlenmeye çalışılmıştır. Yukarıda anlatılanlar, genel uygulamaların Türkiye'deki yansımalarıdır. Devlet, her alanda çalışan işçiler için, belirli bir nizamname ya da kanun uygulamaya koymuş olsaydı, belki de standart bir işçi ve ücret politikası olur ve adam kayırmalar ve haksızlıklar olmayabilirdi. Özel şahıslara ait işyerlerinde çalışanlarla ilgili olarak herhangi bir koruma yasası da çıkartılmadığı için orada çalışan Osmanlı vatandaşlarının haklarının korunması mümkün olamamış ve işyeri sahiplerinin insafına bırakılmışlardır. Osmanlı devletinin Anadolu'daki işçilerle ilgili çalışma ve ücret

---

⁴¹² İrade- Meclis-i Vala, 22 Şaban 1265 (13 Temmuz 1849), No.3736.

⁴¹³ İrade- Meclis-i Vala, 22 Şaban 1265 (13 Temmuz 1849), No.3736.

politikasının sonucunu gözlemlemek için, V. Bölümde yer alan işçi hareketlerine bakmak bu konuda bir fikir verecektir.

V. BÖLÜM

TÜRKİYE'DE İŞÇİ HAREKETLERİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ (1800-1870)

Türkiye’de, işçi hareketlerinin ne zaman başladığı konusunda kesin bir bilgi vermek mümkün görünmemektedir. Türkiye’de işçi hareketleri üzerine yapılan çalışmalarda, yaygın kanı, işçi hareketlerinin, 1872 Şubat’ındaki Beyoğlu Postahane işçilerinin İstanbul’daki ayaklanmasıyla başladığı yönündedir.⁴¹⁴ Oysa, daha önce de vurgulandığı gibi, arşivlerde yapılacak bir çalışmayla, işçi hareketlerinin, 1872 öncesinde de gerçekleştiği görülür. Tespit edilebilen işçi hareketlerinden biri 16.yüzyıl ortalarına kadar uzanıyor. Bu olay, 1587’de Mehmet Paşa’nın İstanbul’da yaptırdığı cami inşaatında çalışan duvarcı, marangoz ve taşçı ustalarının “12 akçe olan yevmiyelerinin yetmediğini bildirip 4’er akçe zam istemeleri ve bu zammın verilmesinden sonra da iş durdurmaları”⁴¹⁵ ile gerçekleşmiştir. Bununla birlikte, 1830’lardan itibaren Rumeli’de dokuma sanayinde ve madenlerde, Türkiye’de de madenlerde işçi eylemleri olduğu ifade edilmiştir.⁴¹⁶ 1845 Tarihli Polis Nizamnamesi’nde⁴¹⁷ iş bırakma girişiminin yasaklanması ve 1867’de kabul edilen

---

⁴¹⁴ Kemal Sülker, 100 Soruda Türkiye’de İşçi Hareketleri, (Genişletilmiş 3.Baskı), İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1976.

⁴¹⁵ “İlk Grevler”, Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Tarih Vakfı Yayınları, 1996, Cilt.2, s.29. Yıldırım Koç, 100 Soruda Türkiye’de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketi, İstanbul; Gerçek Yayınevi, 1998, s.21.

⁴¹⁶ Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Cilt.2, s.29.

⁴¹⁷ Polis Nizamnamesi ile ilgili detaylı bilgi için bkz.Mesut Gülmez, “Polis Örgütü’nün İlk Kuruluş Belgesi ve Kaynağı”, Amme İdaresi Dergisi, Cilt.16, Sayı.4, Aralık 1983, s.12 ve Mesut Gülmez, “İşçi

“Memalik-i Mahrusa Demiryollarının Usul-ü Zabıtasına Dair Nizamname”de, “trenlerin hareketine engel olanlara ve hareket halindeki trenlerde işi terk edenlere ağır cezalar getirilmesi...”⁴¹⁸ yönündeki maddeler işçi hareketlerine karşı önlemler olarak değerlendirilebilir.⁴¹⁹

Türkiye’deki işçilerinin haklarını korumak amacıyla teşkilatlanmaları bilindiği kadarıyla 1895’e kadar gerçekleşmemiştir.⁴²⁰ Bu tarihten önce, değinilen esnaf teşkilatı olan loncalarda örgütlenmiş olan çırak ve kalfa gibi zanaatkar işçi grupları, haklarını talep etmede, lonca hiyerarşisinden dolayı çok fazla seslerini duyuramamıştır. İşçiler de, ancak, haklarını aramak konusunda biraraya gelebilmişlerdir. Osmanlı yönetiminin, loncalardaki disiplinli yapının korunmasında etkin olan merkezîyetçi yapısı, loncalardaki çırak ve kalfaların, ustalarına karşı etkili bir örgütlenme ve mücadele geleneği oluşturamamalarına ve böylece sınıf mücadelesinin gelişmemesine sebep olmuştur.⁴²¹ İşçilerin örgütlenememesindeki bir diğer etken de, esnaf ve zanaatkarların, fabrika ürünlerinin rekabeti karşısında daha fazla dayanamayıp büyük ölçüde tasfiye olmaları ve böylece “varolan sınırlı eğilimlerin”⁴²²in de çağdaş işçi sınıfına aktarılamamasıdır. Öte yandan, Türkiye’deki bu geç örgütlenme, işçi hareketi için gereken dayanışma bilincini sağlayacak kadar kalabalık işyerlerinin, ancak, 19.yüzyılın ortalarından itibaren kurulması ve kapitalist topluma özgü işçi sınıfı örgütlenmesinin yani işçi dernekleri ve sendikaların da aynı gecikmeyle gerçekleşmiş olması gibi genel

---

Sorunu ve Polis Mevzuatı: Fransa Örneği ve Polis Nizamı’nın 12’nci Maddesi”, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt.17, Sayı:1, Mart 1984, ss.125-127.

⁴¹⁸ *Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi*, C.2, s.72.

⁴¹⁹ III.Bölümde verdiğimiz, Osmanlı Demiryolu Şirketi’nin getirdiği kurallar karşısında, Osmanlı hükümetleri işçi hakları konusunda bir nizamname çıkartmak yerine, ancak, onların düzenli çalışmasını ve işlerini terketmemelerini isteyen nizamnameler çıkartmışlardır.

⁴²⁰ Loncaların bir işçi organizasyonu olarak kabul edilmeleri örgütlenmeyi eskilere götürse de, ilk işçi örgütü, 1895’de Tophane’de çalışan işçilerin Amele-i Osmanlı Cemiyeti adıyla bir cemiyet kurmalarıyla ortaya çıktı. Bu cemiyet, hem II.Abdülhamit’in istibdat yönetimine hem de işçilerin sömürülmesine karşı bir tepki olarak doğmuştu. Ancak, padişah II.Abdülhamit bu cemiyeti kapattırması ve üyelerini de tutuklattırması ve işçileri de takibe aldırması. Bkz.Metin Özügürlü, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Cumhuriyete:Örgütlü İşçi Hareketi ve Demokratikleşme”, *Türkiye’de Sendikacılık Hareketleri İçinde Demokrasi Kavramı’nın Gelişimi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara; Milli Kütüphane Basımevi, 1994, s.77.

⁴²¹ Yıldırım Koç, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Mülksüzleşme ve İşçi Sınıfının Oluşumu” *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, Mart 1991, Sayı.1, s.65.

⁴²² Koç, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Mülksüzleşme...”, s.65.

sebeplerden de kaynaklanmış olabilir.⁴²³ Dolayısıyla, Türkiye’de işçilerin bir sınıf bilinciyle örgütlenmeleri ancak, 19.yüzyılın sonlarına doğru, özellikle Batıdan gelen akımların etkisiyle gerçekleşmiştir. İşçi hareketleri, başta ödenmeyen ücretlere, tepki olarak ve kendiliğinden doğan hareketler olmuştur.⁴²⁴ Çalışma koşullarına tepki olarak doğan hareketler de, ancak 19.yüzyılın sonlarından itibaren başlamıştır.

Türkiye’de işçi hareketlerinin gerçekleşmesinde ödenmeyen ücretlere tepki olarak doğan hareketlerde esnafın öncü rolü olmuştur. Bunu destekleyen bir yorumda, işçi hareketlerinde geleneksel zanaatkarların da militan olabildiği ve bu kimselerin Türkiye’deki işçi örgütlenmelerinin ilk yıllarında bir yeri olduğu ve Ortadoğu’daki Osmanlı topraklarında işçi hareketinin başlangıcına temel oluşturduğu savunulmuştur.⁴²⁵ Bu görüşe karşın Yıldırım Koç, loncaların, kendi kuralları ve hükümetlerin politikalarının etkisiyle işçileşme sürecinde çok etkili olmadığını söyler.⁴²⁶

İşçi hareketlerinde güçlü bir etkinin ortaya koyulamamasında, milliyetçi ayaklanmaların rol oynadığı vurgulanan görüşler arasında yer alır. Özellikle, 19.yüzyılda gelişen milliyetçi ayaklanmalarda Osmanlı İmparatorluğu yönetimi altında yaşayan farklı uluslardan olan işçilerin, “kendi uluslarının sermayedar sınıflarıyla birlikte tavır”⁴²⁷ alması, işçilerin haklarını elde etmek için giriştikleri mücadelede, hükümetlere karşı ortak bir tavır belirleyememelerine ve zayıf kalmalarına yol açmıştır. Öte yandan, “Osmanlı işçi sınıfının önderliğini yapabilecek vasıflı işçiler(in), vasıflı işgücüne duyulan büyük gereksinime bağlı olarak, ya ‘işçi aristokrati’ olmaları, ya da kendi dükkanlarını açmayı”⁴²⁸ yeğlemeleri ve kendi ulusal hareketlerine katılmış olmaları, işçilerin taleplerini etkin biçimde dile getirmelerini engellediği savunulmuştur.

---

⁴²³ Alpaslan Işıklı, “Giriş, Sendikacılık Hareketleri İçinde Demokrasi Kavramının Gelişimi Açısından Türkiye İşçi Hareketinin Özgün Yanları”, *Türkiye’de Sendikacılık Hareketleri İçinde Demokrasi Kavramı’nın Gelişimi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara; Milli Kütüphane Basımevi, 1994, s.6.

⁴²⁴ Işıklı, “Giriş, Sendikacılık Hareketleri İçinde...”, s.6.

⁴²⁵ Sherry Vatter, “Militant Textile Weavers in Damascus:Waged Artisans and the Ottoman Labor Movement, 1850-1914”, *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic 1839-1950*, London; Tauris Academic Studies, 1995, s.56.

⁴²⁶ Koç, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Mülksüzleşme...”, s.65.

⁴²⁷ Koç, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Mülksüzleşme...”, s.65.

⁴²⁸ “Osmanlı işçi sınıfı çok heterojen bir yapıya sahipti. Sınıfın çeşitli kesimleri ve tabakaları arasındaki ilişkiler belirli dönemlerde çatışmalara dönüştü. Vasıflı işçilerin büyük bir bölümünün, kendi ulusal hareketlerinin programını benimsemiş Ermeni ve Rumlardan ve hatta yabancı uyruklu işçilerden oluşması, sınıfın bütünsel davranışlarını olumsuz doğrultuda etkiliyordu.”, Bkz.Koç, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Mülksüzleşme...”, s.65.

Türkiye’de işçi sınıfının, 19.yüzyıl öncesinden 19.yüzyılın ilk yarısına kadar gerçekleştirdiği hareketler, “tarihe, kendi sınıf çıkarları doğrultusunda kendiliğinden doğmuş bir güç olarak ağırlığını” koyamadığı ve “Çeşitli kesimler mücadele etmiş olsa da son derece sınırlı bir miras⁴²⁹ bıraktığı için dikkate alınmamıştır. Bu da bir ölçüde, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki işçi hareketlerini, Avrupa’daki işçi tarihine göre uyarlayarak yazma çalışmalarından kaynaklanmıştır. Alpaslan Işıklı’nın bu yaklaşımı örnekleyen bir yorumunda şöyle denilmektedir; “Geleneksel olarak etkin bir işçi hareketine ve güçlü bir sendikacılığa sahne olan günümüz Batı toplumlarının en önde gelen özellikleri, sanayileşmiş ülkeler grubunun başlıca üyelerini teşkil etmeleriyle ilgilidir. Tarihsel süreç olarak, sanayi devrimine öncülük etmiş bulunan bu ülkeler, kapitalist topluma özgü bu sınıflaşmanın doğuşunu hazırlayan koşulları da en önce yaşamışlardır. Sanayi devrimine ve bu oluşuma eşlik eden yeni üretim ilişkilerinin doğması sürecine geç katılabilen toplumlarda ise işçi sınıfının ve buna bağlı olarak işçi hareketinin doğuşu ve gelişimi de aynı ölçüde geç olmuştur.”⁴³⁰ Oysa, bu çalışmada sunulan belgeler ve kaynaklar, Osmanlı işçi hareketlerinin batıdan daha geç başladığı ve sanayinin kurulmasıyla beraber sanayi işçileri ile başlatıldığı konusundaki yorumların, bir kez daha gözden geçirilmesi gerektiğini gösterebilecektir.

Türkiye işçi hareketleri tarihine bakıldığında, bu hareketlerde yer alan işçilerin, sanayi dışındaki alanlarda çalışanlar ile sanayi alanlarında çalışanlardan oluştuğu görülüyor. Demek ki Türkiye’de, işçi hareketlerinin gerçekleşmesi için sanayinin olması gerekmiyor. İşçiler, her dönemde, haklarını elde etmek için, bir organizasyona bağlı kalmadan da harekete geçebilmişlerdir. Bu hareketlerin genel sebepleri ya ücretlerin ödenmemesi veya ücretlere zam yapılmaması olmuştur. Bu sebeplerden kaynaklanan hareketler kendiliğinden ortaya çıkan hareketler olmuştur. Herhangi bir örgütün desteği alınmamış, ancak bu hareketler, işçilerin kendi aralarından çıkan liderlerce örgütlemiştir.⁴³¹

⁴²⁹ Koç, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Mülksüzleşme...”, s.65.

⁴³⁰ Işıklı, “Giriş, Sendikacılık Hareketleri İçinde...”, s.6.

⁴³¹ Sedat Şen, *İşçi Sınıfı Eylemleri ve Devrimimiz*, C.1, İstanbul;Diyalektik Yayınları, 1993, s.22.

A- Türkiye’de 1800-1870 Dönemi İşçi Hareketleri

Türkiye’de 1800-1870 arasında işçi hareketleri, genellikle devlete ait işyerlerinde gerçekleşmiştir. 19.Yüzyılda, gerek devlete ait olan çalışma alanlarında, gerekse de özel şahıslara ait işletmelerin açılmasıyla oluşan işyerlerinde, işçiler, çalışma düzeni ve ücretler açısından zaman zaman suistimallere maruz kalmışlardır. İşçiler, haklarını aramaya kalkıştıklarında, arkalarında onları destekleyecek bir kurum bulamamışlardır. Devlet, işçilerin taleplerini dile getirmek için gerçekleştirdiği eylemleri, isyan olarak değerlendirmiştir. Bu çalışmada kullanılan belgeler, bu konuya devletin yaklaşımını en iyi şekilde yansıtmaktadır.

Türkiye’de, 1800-1870 arasında gerçekleştirilen işçi eylemleri, grev niteliğinde olmuştur. Ancak, işçileri ve yöneticiler bu hareketleri anlamını bilmedikleri, grev olarak değil de ayaklanma olarak değerlendirmişlerdir. Grev kavramı daha önce değinildiği gibi, 19.yüzyıl Türkiye’si için yabancı bir kavram. İstanbul’da 1867’de gerçekleşen bir grev, günlük gazetede grev kelimesiyle yer almamıştır.⁴³² Haberde, bir grup kadın işçinin maliyeden alacakları, “20-30 parayı geçemeyen”⁴³³ ücretleri için başvurdukları ve “para yok cevabı karşısında” tepki gösterdikleri ve yapılan müdahale ile etkisiz hale getirildikleri bilgisi verilmiştir. Ancak, bu hareketlerin grev mi, işçi hareketi mi olduğu konusunda bir ayırım yapmak kolay görünmüyor. Nedeniyse, Türkiye’de, anlam ve uygulama olarak “grev” sözünün ancak, daha önce verilen gazete haberindeki gibi, 1900’lerin ilk yarısında kullanılmış olmasıdır.⁴³⁴ Türkiye’de anılan dönem içerisinde, grev türü eylemlerin dışında, makina kırıcılığı şeklinde eylemler olmuştur. Örneğin, 1845’de Bursa’da kurulan buharlı dokuma fabrikasında kimse çalışmak istememiştir. Yine Bursa’da, 1861’de Müslüman mezarlığı üzerinde kurulan fabrikayı halk yıkmıştır. Aslında bu hareketler, Osmanlı anlayışında bir tür makina kırıcılığı sayılabilir.⁴³⁵

Türkiye’de 1800-1870 arasında gerçekleşen işçi hareketlerini ortaya koymak için, her sektörde çalışan işçilerin, kötü çalışma koşulları ve bunun karşılığında aldıkları

⁴³² Bu haber, 4 Ocak 1867 tarihli The Levant Herald Gazetesi’nden aktarılmıştır. Oya Sencer, Türkiye’de İşçi Sınıfı Doğuşu ve Yapısı, İstanbul; Habora Kitabevi Yayınları, 1969, s.103.

⁴³³ Sencer, Türkiye’de İşçi Sınıfı..., s.103.

⁴³⁴ Bu konu ile ilgili Giriş kısmında bahsedilmiştir. Bkz.”Grev”.

⁴³⁵ Sencer, Türkiye’de İşçi Sınıfı..., s.90.

yetersiz ücretlere karşı ortaya koydukları tepkileri ele almak gerekir. Çünkü, sadece sanayi alanında çalışan işçilerin hareketleri dikkate alınarak yapılacak bir işçi tarihi çalışması, karanlık bir Türkiye işçi tarihi yaratacaktır. Bu çerçevede, kitaplardan elde edilen bilgilerin dışında gazeteler ve arşiv belgelerinde yer alan bilgilerden de yararlanmak gerekiyor.

Arşiv belgelerinde yer alan işçi hareketlerine geçmeden önce, Tasvir-i Efkâr Gazetesi'ndeki bir haberi sunmak yararlı olabilir.⁴³⁶ 11 Teşrin-i sani 1279 (23 Kasım 1863) Tarihli Tasvir-i Efkâr Gazetesi'nde, yer alan habere göre, "Tophane ve Harbiye imalat mahallerinde istihdam olunan başıbozuk amelesi ber-usul mazbuta (derlitoplu) ve muntazama (düzenli) tahtında(altında) olmadığından bunların hal-i intizama konulması zımında(amacıyla) dört taburdan mürekkep bir imalat alayı teşkili hususuna..."⁴³⁷ karar verilmiştir. Bu haberde yer alan Tophane ve Harbiye imalathanelerinde çalışan amelenin huzursuzluk yarattığı anlamı çıkmaktadır. Ancak, amelelerin bu huzursuzluğunun sebebi açıklanmamıştır. Bu kararın alınmasında belki de, amelelerin, ücretlerinin yetersizliği karşısında tepki göstermeleri ve zam istemeleri etkili olmuş olabilir. Ancak, bunu arşiv belgesiyle şimdilik doğrulamak mümkün olmasa da, 5 Zilkade 1278(3 Mayıs 1862) tarihli bir İrade'de⁴³⁸ yer alan Elbisehane-i Askeri'de gerçekleşen işçi eylemiyle arasında bir bağlantı kurmak mümkün olabilir. Elbisehane-i Askeri'deki eylem, işçilerin ücretlerinin ödenmesini sağlamak için gerçekleştirilmiştir. Her iki olayın tarihine bakıldığında, Elbisehane-i Askeri'de gerçekleşen eylemin, Tophane ve Harbiye imalathanelerindeki eylemden bir yıl önce gerçekleştiği görülüyor. Dolayısıyla, gazete haberinde yer alan olay, Elbisehane-i Askeri'de gerçekleşen eylemin devamı olabilir. Bu yüzden, amelelerin düzen altına konulması için dört taburdan oluşan imalat alayı oluşturulmasına karar verilmiş olabilir. Bu tahmini, ilerde yapılacak araştırmalarla doğrulamak etmek mümkün olabilir. Gazete haberinde adı geçen imalathanelerdeki olay, devleti uzun süre meşgul etmiş olmalı ki aynı olayla ilgili olarak bu defa 20

⁴³⁶ "Havadis-i Dahiliye (Payitaht)" Tasvir-i Efkâr, Cemaziyelahir 1 Pazar, Teşrin-i sani 11 1279(23 Kasım 1863), No.43, s.1, sût.1.

⁴³⁷ Tasvir-i Efkâr, 11 Teşrin-i sani, 1279, s.1, sût.1

⁴³⁸ İrade- Dahiliye, 26 Rebiyülevvel 1279, Belge No.33745, T.C Başbakanlık, Osmanlı Arşivi.

Teşrin-i sani 1279 (2 Aralık 1863) tarihli Tasvir-i Efkar Gazetesi'nde⁴³⁹ bir haber daha yer almıştır. Bu haberde de, ameleye yönelik alınan önceki tedbirlerin ardından “Bu defa alınan malumat-ı cedideye nazaran anbar ve hıyamiye(çadır) taburları bu alaya kalb olunarak küsuru dahi sair sunuf-u askeriyede bulunan erbab-ı sanattan alınarak mezkur alayı mah zabitan 2745 kişiden ibaret bulunacak ve bunlar her halde asakir-i sairenin aynı olup fakat yedi sene muvazzaf ve beş yıl redif olacak imiş” bilgisi veriliyor. Anbar ve çadır taburlarının, Tophane ve Harbiye imalat mahallerinde yer alması ve ordu mensubu olan sanat erbabından oluşturulmak istenmesi, devletin ordunun ihtiyaçları için üretim yapılan yerlerde işlerin aksatılmasını önlemek amacıyla kaynaklanmış görünüyor. Bu tedbirlerle, bu işyerlerinde olabilecek iş bırakma eylemlerinin de önüne geçilmek istenmiş de olabilir. Ancak, bu kararların gerçekten hangi amaçla alındığını araştırmaların ortaya koyacağı bilgilerle tespit etmek mümkün olacaktır. Bu haberlerden çıkarılacak bir sonuç daha vardır. 1800-1870 dönemi içinde, devlete ait işyerlerinde askerlerin, işgücü olarak kullanılmasıyla çözümlenmiştir. Ancak, çözümlenemediği durumlar da devlet sert tedbirlere girişmiştir. Belgelerde yer alan iki ayrı olay, hem anılan dönemlerdeki işçi hareketleri konusunda bir fikir vermek hem de devletin işçilerin zam istemek ve ödenmeyen ücretlerinin ödenmesini sağlamak için yaptığı eylemleri ya da grevleri bastırmak için nasıl tedbirler aldığını göstermek için değerlendirilebilir.

Türkiye’de, 1800-1870 döneminde çeşitli kitapların sunduğu işçi hareketlerinin dışında, bu çalışma için arşivlerde yapılan araştırmalarda iki ayrı işçi hareketine ulaşılabildik. Birinci işçi hareketi, Kal’a-yı Tis’a(Dokuzuncu Kale) inşaatında çalışan işçiler tarafından ücretlerine zam yapılması amacıyla gerçekleştirilmiştir. İkinci hareket ise, daha önce değinilen Elbisehane-i Askeri’de çalışan işçiler tarafından ödenmeyen ücretlerinin ödenmesi için yapılmıştır.

---

⁴³⁹ “Havadis-i Dahiliye (Payitaht)” Tasvir-i Efkar, Cemaziyelahir 10, Salı Teşrin-i sani 20 1279(2 Aralık 1863), No.46, s.1, süt.2.

A- Kal'a-yı Tis'a (Dokuzuncu Kale) İnşaatı İşçilerinin İş Bırakma Eylemi

Kal'a-yı Tis'a olarak geçen kale inşaatında çalışan işçiler, ücretlerine zam yapılmasını sağlamak için 1826 yılında iş bırakma eylemi yapmışlardır. Bu hareketi, işçi hareketleri çerçevesinde “grev” olarak da değerlendirmek mümkündür. Bu olay, “Aziz Efendi Kullarının Karar-ı Ali Müsveddesidir” başlıklı, tahmini olarak 1242(1826)de çıkartılan bir Hatt-ı Hümayun(Ek.1)'da⁴⁴⁰ yer almıştır. Bu Hatt-ı Hümayun, “Kal'a-yı Tis'a Nazırı, Kavaklar ve Çubuklu ustaları ve Sarıyer Subaşı ve diğer zabıtana (subaylara) hitaben yazılmış yüksek emirdir”⁴⁴¹ diye başlıyor. Belgenin başlığından, bu işçi hareketinin, Dokuzuncu Kale'de gerçekleştiği anlaşılıyor.⁴⁴² Bu kalenin binalarında çalışan amelelerin(işçiler) talepleri, ücretlerinin arttırılması içindir. İşçiler, taleplerini bir kaç kez, “şu kadar akçe isteriz ve yevmiyelerimize zam yapın” diyerek dile getirmişlerdir.⁴⁴³ Belgeye göre, işçiler, dile getirdikleri taleplerinden dolayı kendilerine karşı zor kullanılırsa, firar edeceklerini söylemişlerdir.⁴⁴⁴ Bu işçiler, ellerinde direklerle ayaklanmışlardır. Belgede, işçilerin direklerle yürümelerinin “edepsizce” bir harekete cesaret etmek şeklinde yorumlandığı yer almıştır.⁴⁴⁵ Ebniye-i miriyye(Beylik binaların) yapımının ertelenmemesi için, bina eminleri, işçileri sakinleştirmeye çalışmışlardır. Keyfi olarak değerlendirilen bu harekete, bir daha cesaret eden olursa bunların, tabyalarda mevcut askerler ile Bostancı askerlerinin bina eminleri vasıtasıyla yakalanması istenmiştir. Ayaklanan işçilerden suçlu olanların, yakalanarak hapsedilmesi ve bu konuda bina eminlerine yardımcı olunması, yakalanan işçilerden firar edenler olabileceği düşüncesiyle tedbir alınması istenmiştir. Deniz yoluyla kaçmak isteyenler de olabileceği kaygısıyla, kayıkçıların da uyarılması, kaçan işçilere yardımcı olacak olan kayıkçıların yakalanacağı bildirilmiştir.⁴⁴⁶ Kara yoluyla kaçacak olan

⁴⁴⁰ Hatt-ı Hümayun, Kitap No.15/9, Belge No.18029, Tarih (1242), T.C Başbakanlık Osmanlı Arşivi.

⁴⁴¹Hatt-ı Hümayun, Kitap No.15/9, Belge No.18029, Tarih(1242), 1826. Bu belgenin orijinaline ulaşamadık.

⁴⁴² Kal'a-yı Tis'a ile hangi kale inşaatından bahsedildiği açık değildir. Bu konuda bir bilgiye ulaşılamadı.

⁴⁴³ Hatt-ı Hümayun, No.18029.

⁴⁴⁴ Hatt-ı Hümayun, No.18029.

⁴⁴⁵ Hatt-ı Hümayun, No.18029.

⁴⁴⁶ Hatt-ı Hümayun, No.18029.

işçilerin de, Çubuklu ustası ve Sarıyer Subaşı tarafından çevrilip bina eminlerine teslim edilmesi istenmiştir.⁴⁴⁷

Bu belgeden şu sonuçlara varmak mümkündür; Osmanlı İmparatorluğu'nda inşaat alanında çalışan işçiler, 16.yüzyılda olduğu gibi 19.yüzyılda da ücretlerine zam yapılması için eylem yapmışlardır. Onları bu harekete yönlendiren etken, ücretlerinin yetersizliğidir. Kale, devlete ait olduğuna göre bu işçiler de, devlet için, günlük ya da aylık ücretle çalışan işçilerden oluşuyordu.

B- Elbisehane-i Askeri İşçileri'nin Eylemleri

Türkiye'de, 19.yüzyılın ilk yarısından itibaren, ordu için gerekli her türlü malzemenin üretilmesi için açılan fabrikalarda çalışan işçilerin bir kısmı, ücretli ordu personeli, bir kısmı ücretli işçi, diğerleri de -genellikle nitelikli olmayan işlerde- zorunlu olarak çalıştırılan işçilerden oluşuyordu. Türkiye'de işçilerin yoğunlaştığı işyerlerinden biri de, devlete veya şahıslara ait olan fabrikaların oluşturduğu dokuma sektörüdür. Dokuma sektöründe çalışan işçiler için, düzenlenmiş bir çalışma yasası olmadığından işçiler, çoğunlukla sömürüye maruz kalmışlardır. Devlet, bu sektörde çalışan işçilerin, alacakları ücretlerinin ödenmesi ve zamlı ödenmesi veya çalışma koşullarının iyileştirilmesi için gösterdikleri tepkileri, isyan hareketi olarak kabul etmiştir.

Türkiye'de 1800-1870 döneminde sanayi alanlarında gerçekleştirilen ve kitaplarda ele alınan işçi hareketlerinin dışında, bir işçi hareketine ulaşılabilmıştır. Bu hareketler, ordu için kıyafet üretimi yapan bir fabrika olan, Elbisehane-i Askeri'de gerçekleşmiştir. Bu eylemler, 1279(1862) yılında, Elbisehane-i Askeri işçilerinin ödenemeyen ücretlerinin, ödenmesini sağlamak amacıyla gerçekleştirilmiştir. Bu konuda iki ayrı tarihli belge vardır. Birinci belge, 23 Rebiyülevvel 1279(18 Eylül 1862 Perşembe)-5 Zilkade 1278(4 Mayıs 1862 Pazar) tarihli bir iradedir(Ek.2)⁴⁴⁸ İkincisi de, aynı iradede yer alan 27 Safer 1279(24 Ağustos 1862 Pazar) tarihli bir belgedir(Ek.3).⁴⁴⁹

⁴⁴⁷ Hatt-ı Hümayun, No.18029.

⁴⁴⁸ İrade (Dahiliye) 23 Rebiyülevvel 1279(18 Eylül 1862 Perşembe) ve Sene 5 Zilkade 1278(4 Mayıs 1862 Pazar), No.33745, T.C Başbakanlık Osmanlı Arşivi.

⁴⁴⁹ İrade(Dahiliye), 26 Safer 1279(24 Ağustos 1862 Pazar), No.33745, T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi.

Belgelerin tarihlerine bakıldığında bu eylemin, Mayıs 1862'den başlayarak Eylül 1862'ye kadar beş ay sürdüğü görülmektedir.

23 Rebiyülevvel 1278 ve 5 Zilkade 1279 tarihli belgeden olayların nasıl geliştiği konusunda bilgi edinmek mümkün olmaktadır. Belgede yer alan bilgilere göre, Elbisehane-i Askeri'de gelişen bu harekete, Elbisehane dışında diğer anbarlarda çalışan ameleler de, katılmışlardır.⁴⁵⁰ Belgede yer alan açıklamada, sitemkar bir ifade ile elbisehane ve diğer anbarlarda çalışan ameleler, işlerinin karşılığı olarak yavaş yavaş ödeme yapıldığı, bir miktarının da daima biriktirildiği ifade edilmiştir.⁴⁵¹ Bu ödemelerin devletin ekonomik şartlarının iyi olduğu dönemlerde Maliye Hazinesi'nin, Asakir-i Şahanenin Dersaadet tahsisatını günü gününe ödediği, ama kurumun amelelere yedi, sekiz bin kese birikmiş ücret borcu olduğu ve amelelerin hiçbir vakit bir defada yüz elli iki yüz bin kuruşdan fazla alamadıkları belirtilmiştir. Belgedeki bu duruma, rağmen amelelerin eyleme girişmeleri “Şimdilerde durum kötü iken, yalnız askeri hareket icabınca, gerekli eşyanın yetiştirilmesine engel olmak için, birkaç edepsizin ve birkaç kere biner, beşer yüz kese ödenerek, hergün alacaklarının miktarı dört bin keseye indirilmiştir. Hatta, beş altı gün işçilere yalnız altı yüz kese akçe verilmiştir. Gerçekte, onlar böyle hayalleri daha önce görmemiş oldukları halde, içlerinden bazı fesatların tahrikiyle birkaç günden beri öteye beriye arzuhal ve iddianameler vermeğe...”⁴⁵² başlamıştır sözleriyle eleştirilmiştir. Belgede, amelelerin bu tutumları, “bütün bütün edepsizliğe dönüşmüştür.” şeklinde değerlendirilmiştir. Bu tutumlar karşısında, zabitan ve memurlar, ayaklanan amelelere, önceki halleriyle, şimdiki hallerini karşılaştırmalarını ve kalan ücretlerinin ödeneceğini ve “edepli durmalarını tenbih” etmişlerdir. Ancak, ameleler, bu tavsiyeye rağmen rahat durmayıp, “pazar günü üç dört yüz kadarı toplu halde Bab-ı Seraskeriye gelerek”, bağırıp çağırarak kargaşa yaratmışlardır. Aralarından söz anlayan iki üç tanesi, gönderilen subaya bir takım

⁴⁵⁰ İrade (Dahiliye) 23 Rebiyülevvel 1279(18 Eylül 1862 Perşembe) ve Sene 5 Zilkade 1278(4 Mayıs 1862 Pazar), No.33745.

⁴⁵¹ İrade (Dahiliye) 23 Rebiyülevvel 1279(18 Eylül 1862 Perşembe) ve Sene 5 Zilkade 1278(4 Mayıs 1862 Pazar), No.33745.

⁴⁵² İrade (Dahiliye) 23 Rebiyülevvel 1279(18 Eylül 1862 Perşembe) ve Sene 5 Zilkade 1278(4 Mayıs 1862 Pazar), No.33745.

edeşsiz kelimeler söyleyip, bağıırıp çağırarak ayaklanmışlardır.⁴⁵³ Kendilerine müdahale etmek isteyen subay ve yaverlerinin boğazına yapışıp, yakalarından içlerine çekerek, eşkiya gibi davranmışlardır. Kendilerine önceki hallerine kıyasla iyi olduğu ve kendilerine teminat verildiği halde “böyle rezil harekete girişmeğe gerek olmadığı söylenmiştir.”⁴⁵⁴ Bununla birlikte ayaklanan işçilerle, onlara müdahale edenlerin de ordu mensubu olmaları dolayısıyla, bu tür rezil harekete girişmemeleri gerektiği, hatta çekinmeleri gerektiği söylenmiştir. Ayrıca, askerlik gereğince şiddet içeren olaylar olduğunda, itaat edip Askeri Nizamiye’ye göre davranılması gerektiği ve ücretlerini almak için, böyle eşkiya gibi ayaklanmaya gerek olmadığı ve bunun da dışarıya yansıtılmaması gerektiği de belirtilmiştir.⁴⁵⁵ Bu tür eşkiyalıkların ortadan kaldırılması gerektiği ve suçlu olanların yakalanıp terbiye edilmesi ve gerekirse darb ile tutuklanmaları ve yakalanmaları istenmiştir. Yakalananların mahkemelerde yargılanıp suçlarına göre, Askeri Kanun gereğince cezalandırılmaları istenmiştir. Ameleler, bu uyarılara aldırış etmeyip “bugün sekize kadar taleblerimizi yerine getirmezsensiz siz bilirsiniz yollu kelimelerle subay ve memurlara tehditler” savurmuşlardır.⁴⁵⁶ Bunun üzerine etrafları sarılmış, kaçmaya çalışanlar yakalanmış ve “kışlalar meydanı”na getirilmiştir. Bu ayaklanmayı örgütleyenlerden, on, on beş tanesi darp ile bir kaç tanesi de, darpsız tevkif edilmiştir. Bu gelişmelere rağmen, ayaklanmalarda yakalanan amelelerden bazıları, bu olayın hangi amaçla gerçekleştirildiğinden bile haberleri olmadığını söylemişlerdir.⁴⁵⁷ Bunun üzerine, masum olanlara gerekli öğütler verilmiş ve sanki bu olay hiç olmamış gibi davranılması istenmiştir. Sadece, suçlu olanların tutuklanıp, açığa alınması ve askeri kanuna göre cezalandırılmak üzere, Dar-ı Şurayı

---

⁴⁵³ **İrade (Dahiliye)** 23 Rebiyülevvel 1279(18 Eylül 1862 Perşembe) ve Sene 5 Zilkade 1278(4 Mayıs 1862 Pazar), No.33745.

⁴⁵⁴ **İrade (Dahiliye)** 23 Rebiyülevvel 1279(18 Eylül 1862 Perşembe) ve Sene 5 Zilkade 1278(4 Mayıs 1862 Pazar), No.33745.

⁴⁵⁵ **İrade (Dahiliye)** 23 Rebiyülevvel 1279(18 Eylül 1862 Perşembe) ve Sene 5 Zilkade 1278(4 Mayıs 1862 Pazar), No.33745.

⁴⁵⁶ **İrade (Dahiliye)** 23 Rebiyülevvel 1279(18 Eylül 1862 Perşembe) ve Sene 5 Zilkade 1278(4 Mayıs 1862 Pazar), No.33745.

⁴⁵⁷ **İrade (Dahiliye)** 23 Rebiyülevvel 1279(18 Eylül 1862 Perşembe) ve Sene 5 Zilkade 1278(4 Mayıs 1862 Pazar), No.33745.

Askeriye’de özel bir komisyon oluşturulmasına karar verilmiştir. Bu konuda da padişahın emri istenmiştir.⁴⁵⁸

Elbisehane-i Askeri’de gelişen bu eylem ile ilgili ikinci belge de, olayın geliştiği ve sonuçlandırıldığına ilişkin bilgileri içermektedir. 1279(1862) tarihli bir belgede,⁴⁵⁹ hareketin Elbisehane-i Askeri (Askeri Elbisehane’de) çalışan amelelerin birikmiş ücretlerini almak için toplanıp Bab-ı Seraskeri’ye gelerek şikayete haklarını talep etmeleriyle başladığı belirtilmiştir.⁴⁶⁰ Belgeden anlaşıldığına göre, Bab-ı Seraskeri’nin bu olay karşısındaki tavrı, tepkilidir. Bu toplu şikayete ön ayak olan on onbeş kişinin askeri kanun gereği nasıl tutuklanacakları ve olayı örgütleyenlerin ortaya çıkarılması için Dar-ı Şurayı Askeriye’de bir komisyon oluşturulması istenmiştir.⁴⁶¹ Bu olayı rapor eden Sipehsaların⁴⁶² tezkiresi de,⁴⁶³ padişaha sunulmuştur. Belgeler, işçi hareketlerinin, devlet tarafından nasıl değerlendirildiğine ilişkin önemli bir örnek. Bu ayaklanmaya katılanların, “mevkilerine ve sıfatlarına yakışmayacak hareket-ı namerziye (rezil bir hareket)”⁴⁶⁴ yaptıkları ve bunun çok büyük kabahat olduğu şeklindeki eleştiriler, işçi hareketlerinin nasıl değerlendirildiğine ilişkin önemli bir ipucu vermiştir. Osmanlı İmparatorluğu’nda 1860’lı yıllar kağıt paranın kıymetten düştüğü yıllar olmuştur. Bu ayaklanmanın böyle bir dönemde gerçekleşmesi, o dönemde yaygın olan ücretlerin ödenmesinin geciktirilmesi politikasına bir tepki olarak doğmuştur. Belgede sunulan katiplerin ifadelerinde, bu “rezalet olayın” ortaya çıkışının tahrike yol açabileceği, bu yüzden oluşturulacak olan komisyonun sorumluları araştırıp askeri kanuna uygun olarak süratle cezalandırılması ve bunun için izin verilmesi konusunda ilgili tezkire yazıldığı ve cezalandırma konusunda da padişaktan ferman istendiği ifade edilmiştir.⁴⁶⁵

Elbisehane-i Askeri’de bu olay dışında, başka bir ayaklanmanın daha olup olmadığı şimdilik bilinmiyor. Ancak, daha önceki satırlarda Tasvir-i Efkâr

⁴⁵⁸ İrade (Dahiliye) 23 Rebyülevvel 1279(18 Eylül 1862) ve Sene 5 Zilkade 1278(4 Mayıs 1862), No:33745.

⁴⁵⁹ İrade(Dahiliye), No.33745, 27 Safer 1279 (24 Ağustos 1862 Pazar).

⁴⁶⁰ İrade(Dahiliye), No.33745, 27 Safer 1279 (24 Ağustos 1862 Pazar).

⁴⁶¹ İrade(Dahiliye), No.33745, 27 Safer 1279 (24 Ağustos 1862 Pazar).

⁴⁶² Sipehsalar; “askerlerin en büyüğü”, Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Sözlük*, Ankara; Aydın Kitabevi, 1988 (8.Baskı), s.1145.

⁴⁶³ Tezkire; “tezkere, pusula, hükümetten alınan izin kağıdı”, Bkz. Develioğlu, *Osmanlıca...*, s.1331.

⁴⁶⁴ İrade(Dahiliye), No.33745, 27 Safer 1279 (24 Ağustos 1862 Pazar).

⁴⁶⁵ İrade(Dahiliye), No.33745, 27 Safer 1279 (24 Ağustos 1862 Pazar).

gazetesindeki haberden aktardığımız örnekte, orduya ait fabrikalarda işçi eylemlerinin 1862'den sonrada devam etmiş olması mümkün görünüyor. Elbisehane-i Askeri gibi kurumlardaki, işçilere biriktirilmiş ücretlerinin ödenip ödenmediği veya zamlı mı ödendiği konusunda bir bilgi edinmek mümkün olamamıştır. Ancak, görünen o ki, ödenemeyen ücretlere karşı yapılan bu ayaklanma ve belgede anlatılanlar inşaat işçilerinin iş bırakma eylemindeki gibi hoş karşılanmamıştır. Ama, sonuçta ücretlerinin ödenmesi için böyle girişimde bulunmaları, 1862'lerde işçilerin Padişah Abdülaziz'in otoriter yönetimi altında bile ayaklanabildiklerini de göstermiştir.

SONUÇ

Türkiye’de, işçi hareketlerinin ne zaman başladığı konusunda tartışmalar sürmektedir. Yakın döneme kadar, Türkiye’deki ilk işçi hareketinin Şubat 1872’de Beyoğlu Telgrafhanesi’nde çalışan işçilerin, ücretlerinin ödenmesi için gerçekleştirdikleri iş bırakma eylemiyle başladığı biliniyordu. Ancak, Yıldırım Koç, Kapıkullarını da işçi kabul ederek sunduğu bilgilerde, 1444’de yeniçerilerin akçe tağşişi (enflasyon) nedeniyle, gerçek değeri düşen yevmiyelerin arttırılması için kazan kaldırmaları ve yevmiyeleri arttırılincaya kadar eylem yapmalarının da ilk işçi hareketinin Türkiye’de çok daha eskilere gidebileceğini göstermiştir.⁴⁶⁶ Bununla birlikte, Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi’nde yer alan ve Yıldırım Koç tarafından da vurgulanan 1587’de Mehmet Paşa’nın, İstanbul’da yaptırdığı cami inşaatında çalışan işçilerin, ücretlerinin arttırılması için eylem yapmaları da, Türkiye’de ilk işçi hareketlerinin araştırmalar yapıldıkça bilinenden de daha eskilere götürülebileceği konusunda ipuçları veriyor. Öte yandan, Türkiye’nin tarihinde toplu sözleşmenin ilk ne zaman yapıldığı konusundaki merakları giderecek bir bilgide, Kütahya Vahit Paşa Kütüphanesinde, bulunan bir belgede yer almıştır. Kütahya Şer’i Mahkemesi sicilinde yer alan tutanakta, toplu sözleşme sayılabilecek bir anlaşmanın, 1766 yılında Kütahya’daki fincan imalatçıları ile işçiler arasında imzalanmış olduğu görülmüştür.⁴⁶⁷

⁴⁶⁶ Yıldırım Koç, 100 Soruda Türkiye’de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketi, İstanbul;Gerçek Yayınevi, 1998, s.21.

⁴⁶⁷ Metin Özügürlü, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Cumhuriyet’e Örgütlü İşçi Hareketi ve Demokratikleşme Süreci”, Türkiye’de Sendikacılık Hareketleri İçinde Demokrasi Kavramının Gelişimi, Ankara;Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994, ss.35-130, ss.46-47. Yıldırım Koç, bu bilginin yanlış olduğunu “Büyük olasılıkla, bazı ustaların daha yüksek ücret vererek birbirinin kalfa ve çıraklarını ayartmasını ve düşük ücretler yoluyla haksız rekabete başvurulmasını önlemek amacıyla düzenlenen bu

Tabii bütün bu yeni bilgiler, Türkiye işçi tarihi çalışmalarındaki bilgi eksikliği ve bunu yaratan araştırma yöntemlerinden ve işçi tanımının yeterince anlaşılmasından kaynaklandığını göstermektedir.

Genel anlamda “işçi, geçimini sağlayabilmek için işgücünü satmaktan başka --yolu olmayan ve ayrıca işgücünü satabilme özgürlüğüne sahip bulunan ve üretimi kendi başına sürdürebilecek başka olanaklara sahip bulunmayan (mülksüzleşmiş) ücretli”⁴⁶⁸ olarak tanımlandığında, Türkiye’de işçi hareketlerinin tarihsel gelişiminin şimdilik bilindiği kadarıyla daha 15.yüzyıldan başladığı görülüyor. Bu başlangıç belki araştırmalar ilerledikçe değişebilir, çünkü, 15.yüzyıl öncesinden Osmanlı İmparatorluğu’nda, devlete ait arazilerde toprak işçiliği ile başlayan bir emekçi süreci vardır. Toprak işçileri yanında, devlete ait inşaat, yol yapımı, tersane, maden ve ordu için savaş malzemeleri üretiminde çalışan işçiler de vardır. Bu işçilerin, çalıştıkları işyerinde kötü çalışma koşullarının düzeltilmesi, geç ödenen ücretlerinin zamanında ödenmesi veya yeterli olmayan ücretlerinin arttırılması için iş bırakma ve ayaklanma girişimleri olmuştur. Bunlar gözardı edilemez. Ancak, bunların gözardı edildiği durumlarda, 1872’de sanayileşmeyle beraber ortaya çıkan işçi hareketlerini -ki bu 1840’lı yıllardadır- ilk işçi hareketleri olarak sunmak girişimleri olabilir. Sanayi işçilerinin gerçekleştirdikleri grevler, ancak sanayi işçi hareketleri olabilir.

Sanayi alanında çalışan işçilerin gerçekleştirdiği işçi hareketlerini gerçek anlamda işçi hareketleri olarak sunmak, Türkiye’de işçinin, Avrupa’da olduğu gibi ancak sanayinin kurulmasıyla beraber ortaya çıktığı yaklaşımlarının sonucu olabilir. Bu zorlama girişimde, Ömer Lütfi Barkan’ın değindiği gibi “yeterli bilgilere sahip olmadan hazır yapılmış ideolojik ‘modellerle’ oynamaktan ve olayları doktrin uğruna bir takım dar kalıplar içine zorla sokmaya çalışmak”⁴⁶⁹ anlayışı yatmaktadır. Bu anlayış ile Türkiye’deki işçilerin oluşum sürecindeki kendine özgünlüğün gözardı edilmesi, Türkiye’deki işçinin az gelişmişliği olarak değerlendirilmesine yol açıyor. Huricihan İslamoğlu İnan, bu anlayışı, “Batı değişme ve gelişmeye dayalı, dünya tarihinin

---

metin, kesinlikle bir toplu iş sözleşmesi değildir.” sözleriyle dile getiriyor. Bkz. Yıldırım Koç, 100 Soruda...”, s.18.

⁴⁶⁸ Yıldırım Koç, 100 Soruda..., İstanbul;Gerçek Yayınevi, 1998, s.5.

⁴⁶⁹ Ömer Lütfi Barkan, “Feodal” Düzen ve Osmanlı Timarı”, Türkiye İktisat Tarihi Semineri, Yay.Haz.Osman Okyar&H.Ünal Nalbantoğlu, Ankara;Hacettepe Üniversitesi, 1975, s.1.

ayrıcalıklı bir bölgesi olarak görülürken Doğu bu ayrıcalıktan yoksun, değişmeyen, gelişmeyen ve böylece ‘tarihsiz’ bir bölge olarak⁴⁷⁰ görüldü şeklinde özetliyor. Özellikle işçi tanımının ve işçi hareketlerinin ele alınışında, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki işçi ile Avrupa’daki işçinin karşılaştırmasında bu geç gelişmişlik işleniyor. Huricihan İslamoğlu, Türkiye’nin, Osmanlı İmparatorluğu döneminden beri kendi içinde bir gelişmişlik düzeyi olduğunu,⁴⁷¹ ancak, Osmanlı devleti ve toplumu ile ilgili açıklamalarda ATÜT(Asya Tipi Üretim Tarzı) kavramı ve Şarkiyatçıların yaklaşımlarının olayı yanlış boyutlara çektiğini söylüyor. Bu yaklaşımlarda, Osmanlı İmparatorluğu’nun özgünlüğü gözardı edilerek, Batı’nın gelişimine göre biçimlemek, aynı sonuçlara ulaşmayınca da bunu geç gelişmişlik olarak sunmak hakim oluyor. İşçi ve işçi hareketleri söz konusu olduğunda da aynı yaklaşımlar, bu defa Türkiye’deki işçinin geç gelişmişliği olarak sunuluyor. Bu durumda yapılacak en iyi şey “daha fazla vak’a toplayarak çalışmak ve müşahhas(somut) tarihi realiteye kadar⁴⁷² inmek gereğidir. Burada da, Türkiye’de bulunan çeşitli arşivlerde ve kütüphanelerde var olan belge ve bilgilerin şimdiye kadar yeterince araştırılmadığı ve artık araştırılması gerektiğini ortaya koyuyor.

Osmanlı işçi tarihine nasıl bakılması gerektiği konusunda Sherry Vatter da, farklı ve doğru yaklaşımlarla önerilerde bulunuyor. O, Osmanlı işçi tarihi literatüründe sınıf olarak tanımlanmış kurumların ve Osmanlı ekonomisinin, modern kapitalist sektörde çalışan sendikacı endüstriyel ücret kazananların politik kavgalarının üzerinde

---

⁴⁷⁰ “Bu kavramsal çerçeve, Batı’nın kendi “Ben’liğini tanımlaması için gereken “Diğer’i, yani Doğu’yu kendinin karşıtı, ya da Doğu’nun tarihini Batı’nın olumsuzluğu olarak tanımlayan kendi gelişmesinin karşıtı, değişmeyen bir art-alan olarak görmekteydi. Bu görüş, Batı egemenliğini, kendi başına durağanlığı aşamayan Doğu üzerinde itici bir güç olarak kabul etmiş ve bu ideolojiye de hizmet etmiştir. Öte yandan, dünya tarihine bu ikili bakış, örtük bir biçimde de olsa, tarih-dışı bir çözümleme anlayışını içermektedir. Doğu ve Batı kendi kültürel ve jeopolitik özgüllükleri içine hapsolünmüş ideal toplum tipleri olarak kavramsallaştırılmaktadır. Bu bağlamda ele alınan bir “tarihsel” çözümleme ideal tipleri karşılaştırmaktan ibarettir. Dinamik, akılcı, demokratik bir Batı’ya karşı durağan, akıldışı, otoriter bir Doğu./Yukarıda sözü edilen Avrupalı dünya görüşünün somut ifade biçimleri, sanat, tarih, edebiyat ve din alanlarında gelişen ondokuzuncu yüzyıl şarkiyatçılık geleneğinde, Marx’ın Asya Tipi Üretim Tarzı(ATÜT) kavramında ve 2.Dünya Savaşı sonrası toplum bilimlerinde yeşeren ‘gelişmecilik’ yazınında görülmektedir.”, Huricihan İnan, “Osmanlı Tarihi ve Dünya Sistemi: Bir Değerlendirme” *Toplum ve Bilim*, 23, Güz 1983, s.10.

⁴⁷¹ Son yirmi yıl içinde, Osmanlı İmparatorluğu üzerinde bu perspektiflerden kaynaklanan temel varsayımlar düşün adamlarınca gitgide artarak sorgulanmaktadır. Bu sorgulamanın özünde Osmanlı tarihini, Batı’nın kendi öz-tanım anlayışından kopararak dünya tarihindeki yerine oturtmak ve böylece bu tarihi sömürgeleşmekten kurtarmak çabası yatmaktadır. Bu da, Osmanlı tarihini yeniden yazmak anlamına gelir...” Bkz. İnan, “Osmanlı Tarihi ve...”, s.10.

⁴⁷² Barkan, “Feodal” Düzen ve...”, s.1.

daha fazla yoğunlaştığını ve fabrika çevresi dışında, küçük dağınık, atölye ve evlerde çalışan ücretli zanaatkarların kavgaları ve organizasyonlarının üzerinde ise fazla durulmadığını söylüyor.⁴⁷³ Vatter'e göre, yapılacak en önemli girişim, "işçi tarihçilerinin araştırmalarının ufuklarını küçük mağazalarda ve evlerde çalışan ücretli işçileri de kapsayacak şekilde genişletmesidir. Bu konudaki argüman, modern endüstri işçisinin öncelikli politik pozisyonunu reddetmek değil, fakat kapitalin etkisinin fabrikanın ötesinde de hissedildiğini kabul ve itiraf etmektir.⁴⁷⁴ Vatter, son bir öneriyle, Ortadoğu işçi tarihçileri, Ortadoğu'nun politik ve kültürü arasındaki ilişkiyi gözönünde bulundurarak genel durumun özelliğini hissederek ve fabrika kapılarında kalmadan sanayi öncesi ve sanayi dışındaki işçilerin tarihini çalışmalıdır, demektedir.⁴⁷⁵ Koç, "Türkiye işçi sınıfı tarihini yazma çabalarında görülen genel eğilim(in)" başlangıç noktası olarak "Osmanlı İmparatorluğu'ndan özel kesimde veya kamu kesiminde askeriye ve kamu kesiminde askeriye dışında sanayi işletmesi aramak" olduğunu oysa, "... Osmanlı İmparatorluğu'nda 19.yüzyılın öncesinde de işçi sınıfı"⁴⁷⁶ olduğunu ve bu dönemleri kapsamaması gerektiğinin önemine işaret ediyor.

Türkiye'de arşiv araştırmalarından ortaya çıkan sonuçlar, Türkiye'deki işçi hareketlerinin tarihsel gelişimini ve kendi içindeki gelişmişliğini ortaya çıkarıyor. Önceki satırlarda değinilen işçi hareketleri de bunu örnekliyor. Özellikle, 1800-1870 döneminde, tarımdan madene, tersaneden fabrikaya, inşaattan demiryollarına kadar her alanda kaydedilen gelişmeler, Türkiye'deki işçinin yapısını ve işçi hareketlerinin gelişimini de etkiliyor ve özgünlüğünü ortaya koyuyor. Arşiv belgelerinde ortaya çıkan, Dokuzuncu Kal'a inşaatı amelelerinin zam amacıyla iş bırakmaları, Elbisehane-i Askeri'de çalışan amelelerin ödenmeyen ücretlerinin ödenmesi için iş bırakma eylemine girişmeleri henüz cemiyet ya da sendika gibi örgütlenme girişimlerinin olmadığı bir

---

⁴⁷³ Çünkü, birçok bilim adamı, büyük ölçekli fabrikaları ve diğer modern kapitalist girişimleri, işçi sınıfı kavgalarının ve kurumlarının ortaya çıkışı için bir ön şart olarak onaylarlar. Tersine, zanaat üretiminin yapısı, genellikle işçi sınıfı kimliğinin ortaya çıkışında, yalnızca, sınıf çizgisinde organizasyon veya sınıf kavgalarına engel olarak görülmüştür. Mülksüz ücretli zanaatkarlar işçi gibi nitelendirilmelerine rağmen, onların sınıf bilincini vurgulamadaki iddia edilen başarısızlığı, onları işçi tarihinin standart ölçütlerin dışına koyar. Sherry Vatter, "Militant Textile Weavers in Damascus: Waged Artisans and the Ottoman Labor Movement, 1850-1914", *Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic 1839-1950*, London; Tauris Academic Studies, 1995, s.35

⁴⁷⁴ Vatter, "Militant Textile Weavers in...", s.57.

⁴⁷⁵ Vatter, "Militant Textile Weavers in...", s.57.

dönemde gerçekleştirilmiş özgün hareketlerdir. T.C Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve diğer devlet kurumlarının arşivleri ve kütüphanelerde yapılacak yeni araştırmalar, önceki satırlarda değinilen işçi hareketleri konusundaki bilgilere yenilerini ekleyecektir. Özellikle, arşiv belgelerine yansımayan ancak, Türkiye’de yatırım yapmış yerli ve yabancı şirketlerin arşivlerinde olabilecek bilgiler de bu konuda önemli ipuçları sunabilecektir. Bu çerçevede, hem 1800-1870 dönemi işçi hareketlerinin burada sunulamayan özellikleri ortaya çıkacak, hem de söz konusu dönem ve bunun öncesindeki dönemlerde gelişen işçi hareketlerinin, sonraki dönemlerdeki işçi hareketlerine nasıl yansıdığı görülmüş olacaktır. Kısaca, Türkiye’de işçi hareketlerinin gelişimi için kesin bir tarih vermek mümkün görünmemektedir. Ancak, şu var ki, 1872 öncesinde gelişen işçi hareketlerinin başlattığı işçi hareketleri ya da iş bırakımı olan ‘grev’ geleneğinin 1872 ve sonrasında devam ettirildiğidir. İşçilerin, çalışma koşullarının ve ücretlerinin iyileştirilmesi gayretleri oldukça da bu hareketlerin ya da grevlerin devam ettiği görülecektir.

---

⁴⁷⁶ Yıldırım Koç, *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihinden Yapraklar*, Atol Yayınları, 1992, s.20.

مجلس شورای اسلامی
وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی
سازمان اسناد و کتابخانه ملی

فردی نامه فواید و فواید او سینه ری و ماری یاد صوبتیبی و از ضابطه خطا با امر علی فرد این سند مستخدم
همه کمال همه لرزون برنج دفته در بر شو قدرا قیاس سترز و بیمه لر مرزه ضم این به و بزه اشکال ایچون جبر ایدر سکر فرار ایدر زیو
دو ناله ای که با دانه حرکت جادوت و این به میر به تعظیم اولعه خوفیده بنا امندری دخی مدارا به مجبور اولوب جها و صوب
مزنوب بر کیفیت اولدین مسعود اولخنده نیا بعد او مقوله حرکت جادوت ایدر اینه طایه رده موجود نظارت و توتایی
نفراتی بنا امندری معرفتیه تا دبی ایضا ایدر همه ناله اخذ و خیس و ناد بهرینه امانت و بد اذن فرار ایدری اولود اینه
قابلیت لود قایمیلر تا دیر اولنه جینی تینه و بر اکیدنری هیفلی اوسطه سی و صاری یاد صوبتیبی جو صوب بنا امندریه تسلیم ایدر

BİBLİYOGRAFYA

A- Arşiv Belgeleri

T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

İrade- Dahiliye, No.25288, 1273.
İrade- Dahiliye, No.33745, 1279.
İrade- Dahiliye, No.35351, 1280.
İrade- Dahiliye, No.42305, 1286.
İrade- Meclis-i Vala, No.3736, 1265.
İrade- Meclis-i Vala, No.8651, 1268.
İrade- Meclis-i Vala, No.10235, 1269.

Hatt-ı Hümayun, 15/9, No.58903, (1206)
Hatt-ı Hümayun, 15/9, No.18029, (1242).

A.DVN.MHM.(Divan-ı Hümayun Mühimme Kalemi), 1263.7.25, 4/23.

The British Public Record Office

PRO, FO.195/113, Part 2, Brussa, January 10, 1840

British Library;

Parliamentary Papers, 1865, LVII.787, "Circular to Her Majesty's Consuls in the Ottoman Dominions Regarding Cotton Cultivation".

Manuscripts (El Yazmaları), John Oliver Hanson, Recollections of Smyrna and Greece, 1814, British Museum, Manuscript Sloan Collection, 38.591.

Papers Relating to the Smyrna-Aidin Railway, April 11 1863/39106 Sloan Collection

B- Süreli Yayınlar

Amme İdaresi Dergisi
Blackwood's Edinburgh Magazine
Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi
International Journal of Middle East Studies
Quarterly Review
Tasvir-i Efkar
Tarih ve Toplum
The Fortnightly Review
The Levant Quarterly Review of Literatur&Science
Toplum ve Bilim
Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi

C- Makaleler, Sözlükler, Ansiklopediler ve Kitaplar

Ahmet Refik, **Osmanlı Devrinde Türkiye Madenleri (967-1200)**, İkinci Baskı, İstanbul; Enderun Kitabevi, 1989.

Akkaya, Yüksel, “Yüzyıl Sonunda Çukurova’da Sanayileşme ve Ücretli Emek”, **Toplum ve Bilim**, 76 Bahar 1998, ss.144-159.

Ayata, Sencer, **Kapitalizm ve Küçük Üreticilik -Türkiye’de Halı Dokumacılığı**, Ankara;Yurt Yayınları, 1987.

Baer, Gabriel, “The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol.1 1970, Cambridge;Cambridge Univ, 1970, ss.28-50.

Barkan, Ömer Lütfi, **Süleymaniye Cami ve İmareti İnşaatı (1550-1557)**, Cilt.1, Ankara;TTK, 1972.

Barkan, Ömer, “Feodal” Düzen ve Osmanlı Timarı”, **Türkiye İktisat Tarihi Semineri**, Yay.Haz.Osman Okyar&H.Ünal Nalbantoğlu, Ankara;Hacettepe Üniversitesi, 1975, ss.1-27.

Barkan, Ömer Lütfi, **Türkiye’de Toprak Meselesi**, Toplu Eserler 1, İstanbul;Gözlem Yayınları, 1980.

Brentano, Lujo, **On the History and Development of Guilds and the Origin of Trade-Unions**, NY; Burt Franklin, 1969 (İlk Baskı 1870).

Cezar, Yavuz, “19.Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde Yeni Teknoloji Uygulama ve Sınai Tesis Kurma Çabalarından Örnekler”, **Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi**, Sayı.1, Mart 1991, ss.161-186.

Clark, Hyde, **The Imperial Ottoman Smyrna&Aidin Railway, Its Position and Prospects**, Constantinople;Arcade Passage, Pera-Kaohler Brothers, Smyrna;Castellan,Khan Barbaresk 1861. Reprinted from the the Levant Quarterly Review.

Collins, Henry Joseph and Abramsky (Chimen), **Karl Marx and the British Labour Movement, Years of the First International**, London; MacMillan&Co., 1968.

Çatma, Erol, **Asker İşçiler**, İstanbul;Ceylan Yayıncılık, 1998.

Çatma, Erol, **1965 Madenci Direnişinin Öyküsü Kömür Tutuşunca**, İstanbul;Evrensel Basım Yayın, 1997.

Çıladır, Sina, **Zonguldak Havzasında Emperyalizm 1848-1940**, Ankara, Aydınlık Yayınları, 1970.

Dereli, Toker, **The Development of Turkish Trade Unionism**, İstanbul; İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1968.

Dalsar, Fahri, **Türk Sanayi ve Ticaret Tarihinde Bursa'da İpekçilik**, İstanbul;İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1960.

Dayıgilli, Haluk,(Cahit Talas) “Grev Hakkına Dair”, **Cahit Talas'a Armağan**, Ankara;Mülkiyeliler Birliği Yayınları, 1990, ss.69-74.

Develioğlu, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Sözlük**, Ankara;Aydın Kitabevi, 1988, (8.Baskı).

Encyclopaedia of the Social Sciences, “Guilds Socialism”, ss.202-224, Vol.7, Ossen-Industrial Relations Councils, New York;The MacMillan Company, MCMLIII.

Ergin, Osman Nuri, **Mecelle-i Umur-ı Belediye Birinci Cilt, Tarih-i Teşkilat-ı Belediye (İkinci Bölüm)**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, 1995.

Erişçi, Lütfü, **Türkiye İşçi Sınıfının Tarihi,(Özet olarak)**, İstanbul;Kutulmuş Basımevi, 1951.

Etingü, Turgut, **Kömür Havzasında İlk Grev**, Koza Yayınları, 1976.

Fişek, Kurthan, **Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıfı**, Ankara;Doğan Yayınları, 1969.

Foote, R.F.(ed.) “L’Empire de Turquie; par Xavier Heuschling, Auteur d’une Statistique générale de la Belgique, chef de division du Ministre de l’Interior. -Bruxelles et Leipzig;C.Muquart, Libraire-Editeur, Place Royale, 1860”, **The Levant Quarterly Review of Literatur&Science**, No.1, July 1860, Vol.I,

Gladstone A., R.Lansbury, J.Stieber, T.Treu, M.Weiss, **Current Issues in Labour Relations;An International Perspective**, Germany;Walter de Gruyter, 1989.

Gülmez, Mesut, **Türkiye Belgesel Çalışma İlişkileri Tarihi (1936 Öncesi)**, Ankara;TODAİE Yayını, 1983.

Gülmez, Mesut, **Türkiye’de Çalışma İlişkileri (1936 Öncesi)**, 2.Bası, Ankara;TODAİE Yay., 1991.

Gülmez, Mesut, “Polis Örgütünün İlk Kuruluş Belgesi ve Kaynağı”, **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt.16, Sayı.4, Aralık 1983, ss.3-15.

Gülmez, Mesut, “İşçi Sorunu ve Polis Mevzuatı: Fransa Örneği ve Polis Nizamı'nın 12'nci Maddesi”, **Amme İdaresi Dergisi**, Cilt.17, Sayı:1, Mart 1984, ss.115-132.

Güzel, Şehmus, **Türkiye’de İşçi Hareketleri**, İstanbul;Sosyalist Yayınlar, 1993.

Güzel, Şehmus, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Makina Kırıcılığı 1907-1908”, **Cahit Talas’a Armağan**, Ankara;Mülkiyeliler Birliği Yayınları, 1990, ss.285-292. (Güzel.1)

Issawi, Charles, **The Economic History of Turkey 1800-1914**, Chicago&London;The Univ. of Chicago Press, 1980.

Işıklı, Alpaslan, (Yay.Haz.)**Türkiye’de Sendikacılık Hareketleri İçinde Demokrasi Kavramının Gelişimi**, Ankara;Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994.

İnan, Huricihan, “Osmanlı Tarihi ve Dünya Sistemi: Bir Değerlendirme” **Toplum ve Bilim**, 23, Güz 1983, ss.9-39.

Jackson, P. Michael, **Trade Unions**, London;Longman, 1982.

Karal, Ziya, **Osmanlı Tarihi- Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)**, 5.Baskı, Ankara;TTK, 1988. Cilt.V.

Karal, Ziya, **Osmanlı Tarihi-Islahat Fermanı Devri (1856-1861)**, 4.Baskı, Ankara; TTK, 1988. Cilt.VI.

Karal, Ziya, **Osmanlı Tarihi- Islahat Fermanı Devri (1861-1876)**, 4.Baskı, Ankara; TTK, 1988. Cilt.VII.

Karakışla, Yavuz, “The Emergence of the Ottoman Industrial Working Class, 1839-1923”, **Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic 1839-1950**, London; Tauris Academic Studies, 1995, ss.19-34.

Kasaba, Reşat, **The Ottoman Empire and the World Economy The Nineteenth Century**, New York;State Univ of NY, 1988.

Kerim Sadi, (A. Cerrahoğlu), **Türkiye’de Sosyalizmin Tarihine Katkı (Genişletilmiş Yeni Basım)**, 2.Baskı, İstanbul;İletişim Yayınları, 1994,

Kessler, Gerhard, **Zonguldak ve Karabükteki Çalışma Şartları**, İstanbul, İstanbul Üniversitesi, İktisat ve İktisadiyat Enstitüsü, 1949.(Ayrı Basım)

Koç, Yıldırım, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Mülksüzleşme ve İşçi Sınıfının Oluşumu”, **Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi**, Mart 1991, Sayı.1, ss.45-66.

- Koç, Yıldırım, **Türkiye İşçi Sınıfı Tarihinden Yapraklar**, Atol Yayınları, 1992.
- Koç, Yıldırım, **100 Soruda Türkiye’de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık Hareketi**, İstanbul;Gerçek Yayınevi, 1998,
- Kurmuş, Orhan, **Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi**, 3.Baskı, Ankara; Savaş Yayınları, 1982.
- Lewis, Bernard, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, (Çev.Metin Kıratlı) Ankara;TTK, 1988.
- Lewis, Raphaela, **Everyday Life in Ottoman Turkey**, London;B.T.Batsford Ltd., 1971.
- MacFarlene, Charles, **Esq.Constantinople in 1828**, London; Sanders and Otley, Conduct Street,(1829).
- Makal, Ahmet, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Çalışma İlişkileri:1850-1920**, Ankara;İmge Yayınevi, 1997.
- Nalbandoğlu, Reşat, **Türkiyede Ziraat İşçilerinin Durumu**, İstanbul; İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1949.
- Rules and Regulations of the Ottoman Railway Company, Smyrna to Aydın**, London, Nissen&Parker, 1862.
- Özeken, Ahmet Ali, **Türkiyede Sanayi İşçileri**, İstanbul; İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1949
- Özüğurlu, Metin, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Cumhuriyet’e Örgütlü İşçi Hareketi ve Demokratikleşme Süreci”, **Türkiye’de Sendikacılık Hareketleri İçinde Demokrasi Kavramının Gelişimi**, Ankara;Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994, ss.35-130.
- Püsküllüoğlu, Ali, **Türkçe Sözlük**, İstanbul;Yapı Kredi Yayınları, 1995.
- Quataert, Donald, “Labor Policies and Politics in the Ottoman Empire; Porters and the Sublime Porte, 1826-1896”, **Humanist and Scholar, Essays in Honor of Andreas Tietze**, İstanbul;The Isis Press, 1993, ss.59-69.
- Quataert, Donald, “Labor and Working Class History During the Late Ottoman Period C.1800-1914”, **Workers, Peasants and Economic Change in the Ottoman Empire 1730-1914**, İstanbul;The Isis Press, 1993, ss.185-195.
- Quataert, Donald, “The Social History Of Labor in the Ottoman Empire:1800-1914”, **The Social History of Labor in the Middle East**, (ed.Ellis Jay Goldberg), Boulder, Colorado; Westview Press, 1996, ss.19-36.

Quataert, Donald & Eric Jan Zürcher (yay.haz.), **Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic 1839-1950**. London; Tauris Academic Studies, 1995.

Quataert, Donald & Nadir Özbek, “Ereğli Kömür Madenleri” **Tarih ve Toplum**, cilt.31, sayı.181, Ocak 1999, ss.11-18.

Sencer, Oya, **Türkiye’de İşçi Sınıfı Doğuşu ve Yapısı**, İstanbul;Habora Kitabevi Yay., 1969.

Sülker, Kemal, **Türkiye’de Sendikacılık**, İstanbul;Sendika Kültürü Serisi, 1955, No.1.

Sülker, Kemal, **100 Soruda Türkiye’de İşçi Hareketleri**, İstanbul;Gerçek Yayınevi, 1976. (Genişletilmiş 3.baskı).

Sutcliffe, Constance, “Turkish Guilds” **The Fortnightly Review**, Vol.60, No.CCCLX, Dec.1, 1986, ss.

Şanda, Hüseyin Avni, **1908 İşçi Hareketleri**, Gözlem Yayınları, ss.9-42,

Şanda, Hüseyin Avni, “Yarı Müstemleke Oluş Tarihi”, **1908 İşçi Hareketleri**, Gözlem Yayınları, ss.43-121.

Şemsettin Sami, **Kamus-ı Türki**, Dersaadet;İkdam Matbaası, 1317. (Çağrı Yayınları).

Şen, Sedat, **İşçi Sınıfı Eylemleri ve Devrimimiz**, (I.Cilt), İstanbul;Diyalektik Yayınları, 1993.

Talas, Cahit, **Toplumsal Politika**, (5.Baskı) Ankara;İmge Yayınevi, 1997.

Tuna, Orhan, “İşçi Fırkaları ve Sosyal Demokrasi Hareketi”, **Sosyal Siyaset Konferansları** Altıncı Kitaptan Ayrı Basım, İstanbul, 1952.(Tuna.1)

Tuna, Orhan, **Memleketimizde Sendikacılık Hareketlerinin Gelişmesi ve İşçilerinin Sendikalaşması Meselesi**, İstanbul.1954.

Türk Ansiklopedisi, “Lonca”, Cilt.XXIII, Ankara;MEB, 1976, ss.69-71.

Türkçe Sözlük, I.II.Cilt, Ankara;TDK, 1988.

Türkdoğan, Orhan, “19.Yüzyıl Osmanlı Toplumunda İşçi Sınıfının Doğuşu”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Nisan 1981, Yıl.2, Cilt.2, Sayı:11, ss.5-22.

Türkiye Sendikacılık Ansiklopedisi, Cilt.I, II, III, Tarih Vakfı Yayınları, 1996, 1998.

Vatter, Sherry, “Militant Textile Weavers in Damascus:Waged Artisans and the Ottoman Labor Movement, 1850-1914”, **Workers and the Working Class in the Ottoman Empire and the Turkish Republic 1839-1950**, London; Tauris Academic Studies, 1995, ss.35-57.

Von Holthoon, Frits and Marcel von der Linden I (Ed.), **Internationalism in the Labour Movement 1830-1940**, Leiden&New York; E.J. Brill, 1988

“White’s Three Years in Constantinople”, **Blackwood’s Edinburgh Magazine**, Vol.LVIII, No.CCCLXII, Dec.1845, ss.688-703.

Zadil, Ekmel, **İşçilerin Kara ve Kararlara İştirak Hakları**, (İÜ İçtimai Sosyal Siyaset Konferansları), İstanbul, 1952.

